

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама
Београд, септембар 2012, година VI, број 20

Прича,

први и једини часопис за причу и приче о причама
Београд, септембар 2012, година VI, број 20

Издавач

Књижевно друштво „Свети Сава“
Београд, улица Гандијева 167–177

За Издавача

Небојша Ћосић

Главни уредник

Слободан Стојадиновић

Одговорни уредник

Славољуб Марковић

Заступник Приче

Др Малиша Станојевић

Дизајн

Драган Цоха

Часопис **Прича** излази четири пута годишње

Тираж – 300

Штампа „Горапрес“ – Београд

Корице

Ивона Плескоња

На насловној страни:

Вера, уље на платну, 2011. формат: 2x1.5m
(у власништву др. Ненада Станојевића)

На полеђини:

Акробатија, уље на платну, 2011., формат: 2x1.5m.

П	П	П	П	П	П	Р	Р	Р	Р	Р	Р	И	И	И	И	И	И	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	А	А	А	А	А	А
П	П	П	П	П	П	Р	Р	Р	Р	Р	Р	И	И	И	И	И	И	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	А	А	А	А	А	А
П	П	П	П	П	П	Р	Р	Р	Р	Р	Р	И	И	И	И	И	И	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	А	А	А	А	А	А
П	П	П	П	П	П	Р	Р	Р	Р	Р	Р	И	И	И	И	И	И	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	А	А	А	А	А	А
П	П	П	П	П	П	Р	Р	Р	Р	Р	Р	И	И	И	И	И	И	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	А	А	А	А	А	А

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама

Српска прича XX века
(Четврта свеска)

Београд, септембар 2012,
година VI, број 20

Штампање овог броја помогло је
Министарство културе Србије

Садржај

Лазар Поповић, <i>Сейтшме</i>	7
Бојана Стојановић Пантовић, <i>О зачетнику шока свесћи у српској крајској прози</i>	49
Милутин Миланковић, <i>Демокрићос</i>	59
Славица Гароња Радованац, <i>Приповећке Милутина Миланковића</i>	83
Милан Вукасовић, <i>Мој јавран</i>	88
Милан Вукасовић, <i>Кајлар Адам</i>	92
Станиша Војиновић, <i>Милан Вукасовић илићи баснописац као приповедач</i>	107
Анђелија Л. Лазаревић, <i>Лушања</i>	109
Анђелија Л. Лазаревић, <i>Анећа</i>	113
Зорица Хацић, <i>Причајени болови жена – кроз прозу Анђелије Л. Лазаревић</i>	125
Јулка Шарес Ђорђевић, <i>На балу</i>	130
Јулка Шарес Ђорђевић, <i>Писмо</i>	133
Владимир Гвозден, <i>Та дивна зајонетика живоћа</i>	136
Стојан В. Живадиновић, <i>Миле Дикић</i>	141
Маринко Арсић Ивков, <i>Једна заборављена прича српске књижевности</i>	153
Душан Радић, <i>Распеће</i>	161
Душан Радић, <i>Етика</i>	167
Снежана Божић, <i>Крајке приче Душана Радића</i>	173
Владан Стојановић Зоровавел, <i>Кантиефабула</i>	180
Сава Дамјанов, <i>Мистерија Зоровавел</i>	190
Петар С. Петровић, <i>Земља остављена</i>	195
Петар С. Петровић, <i>Доктор Марић</i>	214
Валентина Вељић, <i>Земља остављена</i>	230
О писцима	239

Лазар Поповић

СЕПТИМЕ

Први му се поглед оте на висећи календар, где му се учини да неко збија с њиме шалу, јер није могао да појми ни дан ни број. „Потпуна амнезија“ мислио је лежећи и гурећи се. – У души, која спаваше ил' која треба да спава, да се одмара, у тој до краја уморној души, тамној души родио се један процес који се онако слаб сврши на почетку; носилац очекиваше опет почетак, али је душа била неспособна и тело се ледило од страха и очајања а уморни капци покрише усплахирене очи. – У ужасној душевној депресији стајаше понова отворено питање позива, способности, будућности, то ужасно питање са црним злослутним мислима што летаху као птице са гадним и крештавим гласом пред буру елемената. – Одломци прошлости почеше бивати делови комбинација сличне комбинацијама оног што ноктом намерава раскопати гранитно стење тамничког зида. – Осети потребу да побегне. Изгледаше да је душа обасјана једном слабом зраком уображења. Наслони се на прозор и гледаше; доле је живот; хука, лупа, одређена, нејасна, дим, људи... „Како да већ није мрак“, питаше се, „кад је већ доцкан“... Часовник показиваше шест ура... „па да :већ пролази зима.“ –

Сутра дан обузимаше тело језа и дрхтавица; кожа је испод топле одеће и покривача накомтрешена; на лицу крвне цеве, скупљене; све је бледо и дрхће. – Напољу сипи киша и ветар прска стакла. На крову стоје два голуба преко пута, сиви као дивљи. Кров се ција поливен водом. Олук је неодређене, црвене, захрђале боје. Испод њега прљавији зид са прозорима на којима су зелени рулои. На дасци стоје два лонца с биљкама; њине су

гранчице танке и слабе; њино лишће зеленожато пегаво; ветар њихаше те утвари од воска. – Да нема гдекоји пут треска на вратима, била би мртва тишина у овој кући; па и тај тресак од врата и бат по стубама долази у ову собу ослабљен, као једва приметан шум, и ту га одмах и нестане.

У самом сну се осећао уморан изнурен, изможден и болан, и све више падаше у сан. Споро и непрекидно пролазише сати, сипила је киша, чамаше голуби... летаргија се протезаше у бескрај. – Већ други дан и ноћ како бака вирка у собу и увек чује убрзани дах испод дуње. – Баш кад је лежао на столу за сецирање у анатомском институту и показивао како треба да му одлупе кожу с лубање, зачује наједаред крештаво дерање, које тако нарасте да је ћипио и протро очи; потпуно збуњен, осећајући у глави грдан бол гледао је где је и слушао те неразумљиве звуке, што их је једна наказа доле у дну дворишта на одрпаном инструменту извађала... после примети и доброћудно лице своје баке.

Опет умочивши перо не хтеде да напише што је у глави било готово. А трећи пут потегне снажан потез али без трага. У дивиту је сво мастило осушено а место њега сува, тврда, црна корица. Он почне пером дробити и лупкати то. – Почевши са обичне површине потонуо је на дно мора, где владаше страшни мрак узрујаних и измучених аветиња његова мозга. Гоњен и шибан валом престава, пуних грознице и трзања луташе по тами тај сирома младић са замућеним очима до дна и згрченим устима. – Бледо зелено, јасно, жуто, црнозелено лишће густо се поређало и личаше једној маси, коју просецаху свеже црне шипке. Ено се лелуја као море, испрва дрхтање, па лелујање, па талас што расте и запљускује. И талас све више расте и шиба ваздух а бледозелено, јасно, жуто, црнозелено лишће поче се јаче мешати и шипке се свише у лукове... Ала фијуче, бесни и урла ветар и цичи ломећи гранчице! Нанесе у маху млаз воде и полије прозор удубивши окна. Опет се вода полако сли-

ва, а оно зелено море је хучан вртлог. „Та што дрхћем кад ми није зима? Што је место дисањем мир просецан уздасима? Што тражим да нешто хоћу? Што ми се све чини тако?!“

По тишини собе лупаху његови кораци. Ход је личио на тетурање. Запињао је за предмете по соби и све се јаче тетурао и падне опет на столицу. – У кожи, по целом телу, осећаше иглице које беху усијане и ледене. Није разумевао где је и шта је. Место целог тока осећања и мисли оркан је дрмусао парчиће... „А кад бих се ја сад почео дерати и цичати?!“ помисли наједаред и у исти мах заборави на то питање, које је била сламка за утопљеника. Силом згрчи мишиће око ока и пред њим, наслони главу на сто и притисне је снажно песницама. – Заболи га прст, што испрва не осети; али је бол све јачи. Он онда цикне и тргне се. Прст беше крвав и на њему траг од зуба. Да л’ је требао на то да се одсмеје или шта друго можда да уради, није знао. – Са изразом гадне мржње на лицу заспао је за столом... Нек снива глава сан, а груди нека се бурно дижу, сан пун песме и цвећа, нека тужи младић! Умири се, лупо с поља, угреј се, зимо, малко, за што не поштедите, не ломте зграде фирне! А ако дође пред очи грдна пустиња костију белих сложених у хват и усковитлано и измешано све захуји у неповрат, у души страх, споља хладно?!... Сниваше сан и небо, зелено-плави рај, бескрајност.

Из правога сна пренесен је у живи и будни живот ни мало се не чудећи том брзом прелазу. И као што је свест постала будном, тако и мисли оставише царство фантазије, сна. Мозак се бавио само једном мишљу: он је варалица, предмет који вара су мисли и осећања, а преварен је он. Тиме је тумачио свој смех из садашњости на збиљу најближе прошлости и изводио даље мисао да себи не сме веровати. То је био проналазак и он се понашао према њему као дете, нашавши у песку где се играло један шљунак узело га је прво у прсте и разгледало, затим у уста, и на крају је шљунак опет бачен на страну. Али у

сред играња било је увијек једно око на шљунку. Он је ретко имао ток мисли само о једноме, струја је било више обично две. Наизменце је свест о њима знала. „Рука ми сасвим угодно лежи на покривачу и то је због положаја, онда од свршеног одмарања већ...“ очи су гледале мрак и глава се окреташе на све стране, свест није знала о ничему... „је л’ оно логичан закључак да ја себи не верујем?“ питао се и одговорио да: јесте; али само у први мах, одмах затим је ставио пред себе могућност сумње и уображења; и опет свест није знала о ничему осим о утрнутој руци, коју је требало у други положај наместити. – Морао је да гледа унутра у себе и да се све више подаје оној другој струји мисли, где се виђаше понова поринут у дно тамног мора душевних аветиња. Са свом снагом отимаше се, и миром и хладнокрвношћу, што личаше на очајничку борбу; и у потмулом бесу лежао је свладан и прикован. Место мисли је остао осећај понижења, уништења и немоћи, сам једини осећај просецан тренутним блеском муњевитих, и страшних мисли, за које није знао да њему припадају. – Сумња је била мала, разлози ништавни, али осећај неизмеран да је сумња истинска. Она је нарасла до уверења, од чије силе није могао да се отме. – А то уверење беше сад гледиште, постаде извором из кога покуља смрад њега самог. И неизмерна дубина препуна смрада лежала је под тим извором, тако му се чинило, све је хтело напоље да се разлије, излије и нестане и да се смири. Али како ће да се смири кад се он сад пита: зар је то било у мени, то све, још одавна, одкако сам и постојим?! Како ће да се смири кад му кукавички и слаби карактер стеже ужасни прстен страха?! Може л’ своју авет од себе да одагна?! И свестан овога изнађе нове количине смрада и гада из себе, што жице живота толико затегну, да ове изгубише свој природни еластичитет. „Лажем, лажем све“... урлао је један глас „лажем кад верујем, лажем кад поштујем, кад љубим, кад осећам, кад мислим, увек лажем, церим се, претварам се, уображавам, варам, луд сам, болестан сам, проклетиња

сам, наказа душевна.“ „Нећу, нећу ништа да мислим, да знам, хоћу да сам несвестан, миран, да сневам...“ кезио се други глас. Али дође прошлост цела и истинита и онај урлајући глас поче да тумачи и показује; па се изгуби онај други глас сасвим. Очи се избечише видевши све јасно и истинито. – Ето разлога сумњи и оној бујици лудих речи пре мало времена. Али се опет тргне онај кнезећи глас и са брижљивошћу и пипавошћу пробаше да опет пориче, истражује, сумња, и тај дечко види да је тај глас он сам и уједно и ништавило. „Али та прошлост је темељ будућности“, заурла поново оно страшило, „шта ће бити, шта ће бити“... одјекну по стоти пут. – Седећи на постељи види наоколо потпун мрак и осети тишину; шта је то било са мном питао се, знајући да је престало мучење, али још болујући. – Како је дивно осећање затворити очи, не активно него кад се саме затворе; пре тога нешто пече и сврби у трепавицама, кад падну једна на другу то ишчезне. Дивно осећање не морати гледати, него мрак потпун и непрозиран што освежује и оживљује и надокнађава потрошену грађу ретине. Главу не морају да држе мишићи врата; они се одмарају. Све је наоколо меко и топло. Руке су опружене, мишићи истегнути, зглавкови у равнотежи; тако пружене поред тела некако, гору изнутра. Дисање је једва видно; минимум натежања и активноци, али не сан него живот потпун и свестан сведен на минимум. Само нешто осећа човек у себи да се одупире том растварању, нешто лупа и скаче као да је за себе; то је срце... туплуп, туплуп... Сањиви мозак послушнује те откуцаје живота и радује се том раденику без престанка, жао га је што га је уморио кад се не може никад да одмори... Туплуп, туплуп... прекидаше срце таласање свести; у једном кратком размаку ишчезне све, одмах за тим се све јави; понова је опажен оживљујући мрак пред оком, угодност одмора у мишићима и свежина у пасивности зглавака; и чује се срце. Онда опет несвест, па талас свести; али све мањи и слабији, па несвест прелије све...

Прво је био код Лизе и држао је наслоњену на руке, скупивши сву негу и милошту у себи није знао шта да јој каже. Како је волео те свеже и здраве румене усне, што су бујале под пољупцима, како је волео и она ситна зрна бисера усађена у ту румену кадиву, и мали носић покривен фином кожом, што му дрхташе крајеви, и бледо чело и меке образе. Потресен страшћу мрмљао јој најлепше и најнежније речи тепања, дрхтаве прсте јој кроз косу провлачио, и љубио очи, и сновио с њоме сан младичке љубави. Али дојури наједаред у мрак љубави зелен зрак првог упаљеног фењера и повиче на њих: „а шта ту радите?“ – и прсне у смех. – Онда наложе ватру у пећи и гледаху запурени обасјани рујном светлошћу једно другом у очи... Баш тако је било пре месец дана кад се завољеше. Она се звала Лиза, ал’ он јој каже да је она цвет. Она се смејала и захваљивала на комплименту ал’ није мислила да је истина. Седели су дуго и разговарали се; између њих је била та велика пећ, а на пећи је спавао мачак. Они се разговарали а тек мачак заврчи, а они се тргну и насмеју, а мачак ућути и заспи... Каже он њој да је воли. Она се смејала, а ватра весело пуцкараше и мачак чмаваше. У мраку гледаше он њену главу и помисли да је најдивнија, и не слутећи да је истина. У исти мах је хтео да та глава буде његова и мислио је: „Како ћу само да добијем ту дивну главу...“ – Кад се нашао у својој соби утонуо је у мисли о њој, коју је заволео. Пред очима је била та дивна глава а он је мислио: „како ћу само да задобијем ту главу...“ Није могао да спава и целу ноћ није ока склопио, и непрестано о њој мислио и питао се. То га је мучило, а он није знао да је то љубав права и чиста... А Лиза се весело смејала... Сутпа дан прође он кроз њену собу и каже јој: „збогом“, а она се смеје звонким гласом и зове га натраг. Они су били сами и она му каже: „оди, ти лепо дете, да те пољубим у шећерна уста“... он се сав стресао и за мало што није умро. Она га љубила у уста и он дође себи, узме дивну главу у руке и гледаше је неописаном љубављу; и

није лагао јер је изгорио скоро од силног пламена што је у њему букнуо... После тога часа тај младић је носио само мисли о њој, само жеље за њом, само тугу због ње, само љубав за њом. Грлио је и љубио са правим заносом и страшћу, и говорио јој да је љуби, њу једино љуби, право љуби. А он није пре Лизе никог грлио. Ал' му она није хтела да верује и говорила му: „лажеш, лажеш...“ и привлачила га облим рукама на своје груди. – После се цура уверила да је тај младић заиста љуби и запита га: „докле ће љубав трајати?“ Он се чудео томе питању и хтео да заплаче од туге, али је стегао срце и рекао: „вечно ће моја љубав трајати.“ Опет му је цура говорила: „лажеш, лажеш...“ а његово се срце онда окрвави. Видео је он да она њега тако не воли као он њу. Испрва није хтео томе да верује; био је тужан и незадовољан; његови пре румени образи побледише. Питали су га другови шта му је, а он није хтео да каже; питали су га отац и, мајка, а он и њима није хтео да каже. Волео је Лизу као луд и дао би јој цео свој живот кад би она захтела, и дао би јој све своје благо и славу. А видео је да она њега тако не воли и да га све мање воли: А он није могао да престане њу волети, него је ишао као суманут по мрачним улицама кад никог у њима није било и хтео је да се убије од јада... – Питала га је цура: „а што су ти тако црни и дубоки колутлови испод очију, драгане мој?“ А он се болно смешио и казао: „нису црни и дубоки!“ – „А што ти је твоја мека коса тако барусава и неочешљана?“ А он се болно смешио и казао: „нису црни и дубоки!“ – А што су ти уснице отворене и бледе, као да си јако уморан, драгане мој?“ А он јој опет каже: „нису црни и дубоки!“ – Тако су се њих двоје разговарали. – Једанпут јој тај младић каже: „а што ти мене не волиш кад ја тебе волим, што ти љубав ладни кад моја не, што хоћеш да полудим? Је л'?! И кад јој је то рекао није марио за свој живот као ни за зрнце песка. Он јој то каже а она се весело смејала; срце му је било крваво и она се смејала. Опет је видео како га она ни труни не воли а он ту див-

ну, паметну, насмејану главу воли као пре, и био је јако тужан. А она се опет смејала и казала му: „иди, ал’ си досадан...“

Ватра весело пуцкараше и рујна светлост поче бледети. Она му још на растанку пољуби уста рекавши му да је љубоморан као гробијан, Татарин и Маџар. Отишавши од Лизе, још под утиском угодности задовољене најмилије страсти, сећао се последњих догађаја те његове љубави. Чинило му се да лети у провалију неку кад је видео да је Лизу изгубио и науми да се опија. То му се јако допало и опијао се увек; па му опет побледеше образи. Његов се отац чудио и плакао од бриге. Његова околина га назове бледим лудаком. Али је био још незадовољнији него пре. Па науми да тражи љубав. Цуре су му говориле да је леп и љубиле га. Он их је пијан грлио без престанка, до ране зоре, и до мркле ноћи. Дошао је сав испијен и исисан као увело цвеће. Опет плакаше отац, опет се чудила околина, а он беше још незадовољнији. Онда је тежио за славом; седео је по читаве дане и ноћи, и писао; ситни се редови ређаху а он уморан падаше у несвестице. Његове очи биле су као у лудог човека, а руке су му и ноге дрхтале. Нашао је славе ал’ је хтео више, и опет писао. Плакаху оба родитеља, и мати дође и клекне пред њега и јецавим му гласом каже: „Једино добро моје, злато и душо, срце наше, животе наш и леппи соколе, моје паметно дете, немој да се убијаш, не ради то што радиш. Дај ми те проклете артије да их све подерем, и те оловке да их испребијам. Дај ми твоју главу да је ижљубим и обајем од зачарања.“ Молила га је мати плачући. Он је седео за столом наслоњен на лактове и окренуо се на познати глас; али му очи беху мутне па није могао да види; са дрхтећим рукама није могао да даде артије да иц поцепа; на ломне ноге није могао да стане да подигне мајку с пода... И опет му беше срце крваво... Онда дође један човек и каже му ово: с каквим си ти правом тражио од Лизе да те воли тако као ти њу, кад је њој љубав занат од живота? – Он се зачуђен тр-

гао из заноса туге и јада и није могао да то разуме... Опет му тај човек каже: и кад је истина да тебе Лиза воли јако, да не тражи од тебе плату за љубав, да је с тобом чиста и права цура, да се стиди, да ти се улагује, зашто си тако себичан па хоћеш да је изведеш на сокак? Хоћеш да теби само припада и да умре од глади, хоћеш да је луда као и ти, и хоћеш да и лаже као и ти... – Али он онда ћипи и побегне, није могао да издржи навалу осећања и мисли мирно. И лутајући по опустелим парковима целу ноћ, газећи сухо лишће и грање силом је видео да му је онај човек истину говорио. И отишао је опет Лизи купивши успут грчког слатког вина и гомилу шећера... Опет се ширила по соби рујна светлост из пећи и чаровито светлила над паром људи, од кога један беше барусавих плавих власи и бледа лица а други црних сјајних власи и страсном румени. Црне власи су падале у валовима преко руке младићеве а он гледаше мутним оком у бели танки врат и снажне бујне груди и цело тело. Све, јаче опијаше мирис од проливена грчка вина, све гушћи зрак и румен од сјаја тамнија... – Мрак се спуштао, а он гацаше по њему лутајући. Унутри беше светлост задовољства и топлота снаге; сликама сећања даваше то боју живота.

Оде у крчму сјајну и лепу, и уживаше у пићу и јелу, и не разазнавајући добро где је. Видео је где му са обличњег стола машу неке руке и чуо је неразумљив шум материнског језика. Механично одврати поздрав и бављаше се даље собом самим. Кроз тај будан сан видео је неке очи у којима играше ватра и бацаше искре; после примети испод белог вела чуперак кестенаве косе; о врату дуг танак златан ланац и на њему монокл; из таме се полако ишчаури прилика женске, и – јер је његов поглед морао имати нешто – блисне ред белих сјајних зуба, као малих плочица савршене лепоте, чистоте и сјаја. Види затим и два познаника с том женском приликом... Опет пође навала сећања, али је расплаши један сребрни глас, који му каже: „молим, господина, за наш

сто!“, за гласом дође грациозан поклон и ред зуба застаде тако близу пред њим да се трже. Учтиво ђипи и оде код два познаника, где се орио смех и поздрави, разговори и узвици, и опет смех сакривања. Познаници беху бонвиван и кретен а она се звала Ерна и била је парче бисера откинутог и палог у бласто. Она му одмах каже: „седите до мене!“ Бонвиван и кретен се уморно смеше и питају га нешто; он им одговара и прави цури комплименте. Пију и куцају се. Грејан с поља финоћом и лепотом и изнутра алкохолом мислио је: ово је сад задовољство. Али га она гурне немилостиво лактом и каже: „ал’ сте: досадни.“ Он славољубив у томе маху и сујетан до крајности тумачи то као ласку; бура се од задовољства диже у њему; чама и досада беже у бестраг; он се труди да задобије њену наклоност, али он зна, а и она зна да су једно другом наклоњени. – После братимство. – Урнебесна га осећања носе, речи су усијане и падају као уље на ватру, између очију шикају стреле. Из малих чашица пуних рујне течности излази нека омама која их све омамљује. Зна све шта ради и шта мисли и опет се подаје шали; она га пита: „познајете л’ француски пољубац?; он је кори што му вели ви и тражи за накнаду један; друштво прима; а она, дрска вила, диже вео с лица и пружи му њене усне; очи су јој оперважене свионом длаком и сјајне су и влажне, дубоке и тамне. Почетак пропасти, помисли он и притисне усне. Она жмири; он неће да пусти она се отима и смеје, као дете после греха. И он се смеје ал’ му се очи муте. Ђифте унаоколо хоће да падну у несвест, а газда вири из друге собе и дрхће од страха и покора. Он то види и обузимају га сви ђаволи; он хоће још један француски; ал’ она сад неће; шала, пребацивање, препирка, брбљање... оно лепо, корисно брбљање прекинутих реченица са безобразним речима и целим мислима, оно лепо корисно брбљаше разумљиво за раздражене душе, пола шапат из сухи груди, скоро страст, али само један део праве и велике. Време јури; ретко која мисао; он се боји мисли; време јури. Сви го-

ре великим пламеном страсти, сви од реда и бонвиван, и кретен, и он, и она, и блато горе, то се види и познаје; држи јој руку у својој и осећа било како стреловитом брзином бега, како јој се прсти полако грче; њена нога обучена у црну свилену чарапу лежи на његовој; блато се мази; не може више да издржи дивљаштво... У мислима се спушта маглица; гости остали се разишли; цела сјајна соба је њима; они увуку светиљке; уз мрак унутрашњи мрак споља; онда дивља теревенка, оргије... осећања су близу маније. Дере се, цичи, грокће и урла; играју и скачу; где се ухвате штитају се и уједају; све се прелива; чаше се лупају, фини кристал пуца и распада се у безброј ситних и сјајних тачака што лете око њих. Он је тражио њу и кад је нашао хтео је удавити и угушити. Онда потпуна тама... – Осећа да седи у мекој столици и чује гласове око себе; жмури; осећања од пре трају и гомилају се; угодност је близу врхунца. Отвори очи; преко пута је она и бонвиван; до њега кретен; румена кадива и бели мрамор око њих; зраци падају из једне сјајне крушке над њима као из звезде. Не може да гледи; хтео би да се врати оно што је било; гурају га и питају; вичу му на ухо... Он се протегли, и насмеши на лепи сан па уђе у обичан свет. Она спава на руци бонвивановој; он је гледа као предмет који се може бацити, и сажалева је, ал' му се и то чини као велика жртва. Она се пробуди и зове га ближе. Принесе главу; она га пољуби; пољубац беше дуг, као неко сисање шта ли, осетио је на уснама ватру, струје почеше брже да колају; али пољубац почиње да престаје, њена уморна глава почиње да тоне али су усне још приљубљене; он се нагиње, све више и више; после се отргне, ама падне у руке бонвивану који каже: „Ха! како ти се допада, новајлија?!“ Он падне у меку кадифу и одсмеши се уморно и сањиво на те речи, и на њега и на њу. Мало само још забридише незалечене ранице од отргнути кончића љубавне мреже, само мало, а груба рука покида све. – Крене кући кроз маглу, водене капљице сиве боје лебде у безброју у ваздуху, као нека

прашина ал' пуна влаге. Студ се пење, мишићи трепте, а цело тело стрепи. Где је топлота? – Нема је више. Двапут је хладније. И та светлост из грдних звезда, што их сада гаце људи у белим огртачима, је ледена светлост; слеђени зраци стрше у маглу око сјајне језгре и блистају се и преливају. Оне у даљини су као сјајне тачке; а чак тамо из мрака са краја дуге улице трепне по гдекоји пут титрај финог етра и продре у часу кроз дебелу маглену воду и раздробе се у милијон још финијих титраја. Дисање је тешко; ноге се брже крећу; али се не може да измакне из те влаге; као кад се загњури у ретку воду; са стране огромне прилике кућа; под ногама љигава калдрма; а наоколо та ретка вода, вода која је у својој тами носила авети своје обучене у женско одело. – Из пећина тога мора, где беше загушљив топао зрак и где су пили отровно бело житко пиће, истера их дан. Отишао је у стан и спавао дуго и тргао се и није знао да разуме вишећи календар. И онда га почеше мучити оне мисли састављене из фантома лудих снова и трагичне збиље. – Није то био грдан и свеж растов колац, окован на врху челиком и забоден у тло, преко кога јури мутна и брза вода живота; колац што дере површину и вирове те воде; него трстика натопљена у свом гиздавом ткању и муљем и влагом, што плови по случају и што је кадгод вир избаци на огледало; за тренут само, па да је опет увуче; ил' што је брзац насуче на пруд, где се суха распада у прах.

– Он се увек отимао. – Слаби човек чини грех и у пола злог делања трза се поплашен, баца од себе гад, бежи, падне и плаче; и каје се и обећава. Само од свесна страха не чини више. – Он се мучно усправљао и падао је увек поново доле. – Али је сад још нешто нашао, наиме себе, своју унутрашњост. То му се десило први пут у животу. Сад је друкчије све; пре је падао у блато понова и вукао се даље несвестан; сад га једна мисао држи, стеже као жилавом кљештом каквом, не пушта, мучи. Бадава опет хоће да зажмури и гњури, неко га држи за

пешеве од капута. Он се окрене и види да нема никог. Опет зажмури и опет га нешто тргне силом натраг. Ко је то, шта је то? – Кад је заузео место насупрот коме он је грдио, исмевао, уједао, сажалевао, побеђивао; побеђивао је кукавице, и мислио је: сви су кукавице. Овај нови противник не једи се на смех, не боји се грдње, не да се ујести. Где је он и ко је он? питао се и видио да је он, тај, у њему. И спопадне га слепи бес и отрован бес па на срне на тог новог противника; али у тренуту буде бачен у прашину испребијан сав. Вио се као црв и није могао ништа. Ко је то што је у мени? мучило га је по небројени пут. – И опет је прва намера била уништити и утаманили то ново, а не из ближе га гледати. Он се борио: арена беше шупља кост главе; он се вио горе него црв. „Победи ме, тресне ме о тле и остави ме; ал’ што ме остави у животу; што ме сажалева, што ме мази и гледа кроз прсте?!“ те је речи цикао и предвиђао и наслуђивао борбу и бегао у разоноду и весеље, а не мицао се с места. Њему се чинило да види крила црног страшила, као ветром гоњен облак, и чује оштро перо како дере ваздух с фијуком. И кад не може да се сакрије он жмури и стрепи. Сад је код њега близу, он жмури ал’ зна. Извлачи један дуг и сјајно зелен мач. Осети на рамену једну грубу руку и грубљи стисак. – Одвукао се до канабета и пао на њега слушајући себе... „Пре шест дана била је субота, – говораше, – онда си ручао у пола један сат месо и чорбу; после подне си провео у шетњи до девет у вече и легао си онда. Данас је четвртак; до данас ниси ништа јео од суботе у подне. Читао си дуго а ја сам ти говорио да се оканеш; пушио си много и опет сам те одвраћо ал’ ниси слушао. Ишао си и на предавање и био вредан... Кад су те другови звали у шетњу био си суморан; кад си легао да спаваш био си мучен злослутним сновима; превртао си се несан и блед... Једаред си дошао из института, где си рукама превртао љигава црева из лешина, па си био јако жедан. Попио си нагло чашу воде па си се сав стресао... Видевши те онако бедна као го-

милу трома мяса хтео сам да те удавим... Дошла је среда; у кавани си наручио каву па ниси могао да познаш свој рођени глас, тако беше слаб, танак и увео. Ти кажеш друговима: здраво! а они се наједаред окрену и погледе па ти кажу: шта је теби?... Кад си дошао пред оно сјајно огледало окружено златним гранама и лишћем видио си унутри једну слику која показиваше лице сасвим попијено, косу дугу и разбарушену, образе упале. Одтетурао си се до канабета и почео да читаш ал' су ти слова играла пред очима, па ниси разумевао шта читаш... Другови слеглоше раменима а теби се нешта тешко свило на срце... Дошла је ноћ са грозницом... – Плакао је болан и мучен слушајући тај глас, што му причаше истину, и што уједно беше усијана гвоздена кука која га је чупала. Да заустави дах залепивши нос, ил' да се затрчи и тресне главу о зид.

„Ти си још сад гладан и крив си што је то тако било и ја сам дошао да те казним; и казна је, је л' да праведна?“ – Он потврди то питање са: јесте, и ухвати се за косе. После дуге тишине зачује опет речи: „Али ти, осим тога што си себе мучио глађу, ниси ништа учио, радио; варао си оне што су те послали; учинио си још безброј мали лажи, злоупотреба, превара. – Он је сад видео двоје очи како колају као казани са усијаним уљем и хоће на њега да се излију. Њега поче да стеже унутри. Он плакаше искрено, чисто, с покајањем и с обећањем, ади противник беше неумољив. Наједаред осети бол на једном месту, то је велики а сјајно зелени мач, па онда још јачи, на све стране. Морао је да урла и устима да запени. Болови су расли у недоглед; срце не куцаше; он се подаваше. Поче бити трескан и бацан и онесвести се на поду. Он се вије као црв по прашини и не може себи да помогне. Пред очима је још тај мач и пуши се од крви... Ћипи и истрчи на ходник, уплахирен; осврташе се, гледаше и звераше. Нигде никог. Дан је; свет је жив; је л он то сањао, ко је то био, ено соба је празна?! Замане рукама од себе као да кога гура и ђоће да одгурне; после

протре и чело и очи. Јесте! Дан је; свет је жив; а је л он то сањао, ко је то био, ено соба је празна?!“

–

„То сам ја, – говорио је сам себи, јер ко би ми могао друго говорити тако на ухо да га не видим, ил’ опипам, ил’ осетим, ко би тако све знао и био обавештен кад ја ни пријатеља немам! Али какав сам ја то кад се нисам досад познавао, јесам ли се променуо ил’ је то нешто ново сасвим!“

Опет је била ноћ и он се тргао кад сви спаваху. Сети се како је лежао на десној страни и сан га уљуљкавао; пре је био уморан и санан, сад је будан и свеж.

„Али то није моје тело, и није ни свезано с мојим телом; то је хладно кад сам ја врућ, то је свеже кад сам ја свео, то је чило кад сам ја уморан, и то је тако безобзирно, и увек у праву; и ја га не могу да свладам, потучем и уништим.“

У уху осећаше одмерено и напето куцање помешано са шушњем из јастука. Кад кврцну орман он се прене и ослухне. Мрак наоколо; он пружи руку и превуче је преко покривача; свила зашушти; кад се умири завлада тишина. – Око главе је гомила сјајни власи скупљени одостраг у једну златну грудву из које фини кончићи лебде и губе се у зраку; испод черупе сакрила се два плава ока, и та припадаху зацело пре боговима него људима; танки се врат губио горе испод оне златне грудве и сјактио кроз златну мрежицу, а доле се развијаше у груди цурине, које ни од дана ни од ноћи још не беху виђене; а даље лелујаху таласи меке и свилене робе и скриваху благо. Забацивши главу на руке гледала је она несташну игру ветра и опружила тело, које се одлупи из те лаке и свилене робе као из љускице. Изгледаше као рибље, пола рибље пола женино, са округлим крајем на коме беше пераје и љускица. Толико лепоте сјаја и свежине не беше још никад скупио дах творца у груду блата; и још никада не осећаху жудни људи наоколо толике силе што привлачаше, још никада не шумљаше вода Дунава

наоколо тако јацно и весело и као жива заливаше, преливаше, прскаше гвоздену грађу лађе; и још се никада не видеше тако лепо поређане наоколо читаве шуме дрва, обрасла листом и изникла из блатнава и водена тла покривена травурином... Ено она жмири, спушта руке пуна блуда, пожуде и страсти; он се усплахирен подиже на пола у постељи и зури у слику и држи дисање; несвесно би јурнуо и клекнуо пред њу, одвукао це на колени, здерао одећу њену, мирисао тело, грлио, миловао, љубио... Угодност, жудња страх и дрхтавица кидаше му нерве... „Како ми је угодно, и топло у телу, целом телу, шапутао је, то сам ја, то сам ја, хтео је да кликне... а што ме мучи онај што сам гладовао, што нисам учио, што сам варао... ја њега нисам звао, нити га тражим, што је дошао кад ми је туђ, немио, непотребан?!...“

Слика је побледела осим златне грудве где се још играху разноврсне боје; а место топлоте зима, а место угодности, жудње, страсти ништа... све је празно... – „Пука је измишљотина то, варање и ништавило, и смеј се на то, смеј, јер треба да се смејеш, да презреш то, да устанеш, да радиш, да се мучиш и будеш велики!“ – Он је држао намргођене обрве а презрив осмех је лебдио на уснама... „И гледај ко си ти, шта су твоја осећања!“ У потпуној равнотежи душевној и телесној слушао је те речи и учинило му се да долазе из ледених уста; и види да је он то сам ал’ да тиме не може да влада; са потајном срџбом признавао је то и сасвим се подао. Али уједно поче да тиња и бледо љубичасти пламичак из трулежа његове душе који даваше мало светлости и беше јако хладан; уображење и тешење али с њима и уверење – како је то јадно и ништавно. Изгледаше да се умирује све спопадне га тиха радост због тога. – „Ја имам осећања мисли, моја је душа преполовљена; а другу полу сам тек сад нашао. Кад сам седео пре месец дана за богатом софром и био сит масних јела и тешких вина био сам задовољан, добро, ми је било. Кад сам видео како се отац и мати муче да ме изведу на пут и кажу ми: само ти бу-

ди добар па смо ми срећни, онда сам био одважан, храбар и подузетан, надао сам се, то беше угодност и срећа. Кад сам грлио Лизу и положио испит с одличним успехом и побрао хвалу и победу, завист и дивљење опет беше то угодност. И ја сам тражио угодност свим начином живљења и животом; мени је угодност и сва та добра осећања потребна, преко нужна; ја сам у њима живео, она су ме носила кроз живот, сретан живот! Али ми мисли дођоше те стране, туђе, страшне мисли, остадох човек са великим трбухом и танким рукама, остадох слаба кукавица што најрођенијем сиса крв, остадох блудник и варалица! Нисам хтео нит' могао да разумем то а био сам сâм то. Почео сам да уништавам све моје добро и лепо, угодно и мило, и, презревши, плунуо сам на то... И да л' су то сабласти што ме муче и убијају грозно, ил' лудило мога мозга?!... И шта да радим, како да даље живим, и да л' да живим?!... Да л' да живим и како да живим, и шта су та осећања и мисли, одакле су, зашто су код мене такве, зашто ја трпим?!... О идијоте и лудо, слаби човече, како си неспособан, незналица и ништаван, глуп као Хамлет, као магарац!, – зачуо је један тихи глас што му одузимаше и последње капље од снаге и подузетности, и што га дављаше као уже око врата, да је лежао немоћан, јадан и пун отрована беса, без икакве мисли, бесан с ужасном жељом да му је да мучи кога ил' све, и сам себе, да отвори рану на себи, на срцу, и пушта кап по кап крви, не млаз, него кап по кап, и то да га ужасно боли и да му очајање буде горче, и да сто пута у ужасном болу умире и сви с њиме заједно, и да убија и светити се тако... и злурадост крвожедне звери тераше му белу пену на уста а прсти му се као оштре канце савијаху. – „Да није то, да могу, ах да могу“, пиштао је полако ишчупавши пуну шаку власи и уживајући у болу. – После дуге паузе у свести гледаше мутним оком полутаму собе и предмете по њој којима контуре беху расплићене. У њега се увлачи страх од свега што је снио ову ноћ и хоће силом да затвори очи и спава, одмара се, заборави,

ал' не може. Превлачи покривач преко главе и дави се у густом ваздуху и јари; слукти и боји се откуцаја срца што говораше: туплуп, туплуп...

—
Он је отишао у Ђачку кавану са сводовима поцрнелим од дима дуванског и пуну скривених страсти, брига, радости и жеља. Забринут постаје безбригом, шкртац кавалером, чуварни циција лакомисленим распикућом, и рукује се са касирком; једним створењем изниклим у каванском ваздуху и већ тако пропалим, да не може да погледи у мушко лице а да јој око не искаже страст за спајањем тела... У прозорима покривена у пола завесама седе бледа младићска лица и читају ил' срчу каву, губећи се у диму; лица мирна, ниједан мишић не дрхти што одлази последњи новчић; њему никад из памети неизбрисана, увек тако мила; познаници и пријатељи; он види кроз кожу и кост на њиним главама, њине мозгове и буре како витлају и тресу; то су јунаци са белим дугуљастим рукама и брижљиво очишћеним ноктима, бледих анемичних образа, ал' упорне издржљивости и у бури мозга, и у бури страсти, и у бури неспавања, и умарања, и коцкања, и љубљења... преставници вишег живота, који је организму тако мио и потребан, да с његовим престанком гине организам цео и убија се... Ушао је нерасположен и кад је прошао редове изабраних душа нестало је тога; посади се под лустером са безбројним крушкама баш насупрот касирици и уживаше у благом пићу смешаним са млеком, у цигаретама, у удобној наслоњачи. Загледа се у дим и оде му свест, за милијонити део секунде, и поврати се; зачуђен бленуо је у дим, који још беше дебео и топао. „Шта је то било, питао се, да неће мозак ваљда да ми дође!... Гле каква је само та касирка, она је дах покварених уста из усијане унутрашњости, она је потез гадне дрхтеће руке ношене огромном страшћу, она је тело што се састоји само из усана увек готових за умарајуће, дуге пољупце, тело које се састоји само из усана влажних и врућих“... Али му мозак каже: не

будади! и он окрене главу од ње... „Онај задњи део каване губећи се у сводовима, симетрично испрекрштаним, и у тами личи ми на катакомбе, на страни су надгробни патписи а кости леже у живим телима и седе за столовима... данас умру једни, сутра други, сами вампири... онај задњи део каване, главни део, пун тишине и буке изгледа ми као пећина у којој висе на крвавим шиљцима електричне лампе, а доле у крви лежи нешто, нешто страшно и велико, што ждере срца младића од осамнајесте до двадесет пете године... оно им поједе срце ал' они остану живи и морају само да долазе сваки дан и ноћ да им дере и лиже рану...“ „Будало једна, каже му мозак, оно су ти другови они се коцкају на новце а ти мислиш да су оно костури, пхи глупости...“ „Они одостраг су као сенке а не људи, сваки час се изгубе и нестану, онда се појаве међу сводовима...“ „Већ два месеца како се са Мицком волеш“, каже му мозак. А он се зачуди и понови те речи. И до сада, до сада, каже му он даље, а он на једанпут осети грозну досаду... Кад ти каже после пољупца, зашто си се окренуо и да те воли до лудила а ти се смејеш и кажеш ништа. Али и она, кад је држиш у загрљају, труди се да се што умиљатијом прикаже; обоје скривате осећаје варате се и трудите да ниједно од вас двоје то не примети, а с ужасом видите; обоје то и приметите на сваком тренуту“... Он брзо узме новине и почне читати; ал', мозак не иде даље, него га исмева и каже му: „Прави брак, брак освећен богом и људима са верним неверством, са изјавама, са љубављу... брак глупавих, Обломова, што се волу три тодине; и щтанова државна, културна, морална... Ђифто!“ Сид, гњев и пакост га стегоше под гушом; чупаше му срце и удараху по глави; изгледало је да у крвним цевима нема капи крви и да ће да се сруши доле; поглед се ухвати касирке, која га гледаше плахо и он збораше полако: „Јадно створење што седиш овде згрчена цео дан и гуташ овај отровни ваздух, јадно створење“... И још јаче се почеше плести различита осећања у њему, и ја-

ви их се безброј нових, и увек се понављаху све јаче и стид и гњев и пакост... Ћифто!.. уједаше га та реч, где га је најужасније болело... „Уништићу ту љубав и тај одношај, говорио је сам себи гледећи у новине тај младић који знађаше колико су му одлуке неспособне да буду у животу примењене, и гасио је смршено и напујдано клупче злих страсти у себи што га је пекло као живи огањ, – уништићу све... Али ако ти усијани дисаји буду колевком, где се одљуљала до сад наказа душевна и чедо вас двоје, ако ти бурни загрљаји излегу чудовиште несрећно, пола ти а пола она девојка! сикале су даље речи... Шта ако..., шта буду, чији, моје дете, наказа, несрећно чудовиште, – појури му та смеса од питања и појмова кроз главу муњевитом брзином и он се запањи а око му се узвери на ситним, црним словима пред њим... Касирка га посматраше и мишљаше са уздрхталим срцем: како је лепа та горња, подигнута, напрђена усница у тог младића, и те плаве очи детиње, и свионе власи, и млечно лице! Детенце, дечко, бубица мали и стидљиви што гине у овом смрдљивом ћумезу... и осећај мајке освежаваше ову исисану душу...

„Зар ја могу шта сада да мислим и да се спасем, зар може онај шта да мисли и да се спасе над ким виси стена и хоће да се одломи а он не може да побегне?! Него да се мучим, да се патим, кињим и кидам... проклете мисли и мозак што ме терају у очајање!

„Увек, те увек просто напада мозак на мене, на осећање, бије ме и злоставља, и унесрећава. Ја да будем отац, сиромах пуки без игде ичег, да Мицко јауче у мукама, и оно гадно, црвено и крештаво... зашто да сам ја уверен да то може да буде, – кињио се сам немоћан и ојађен, утучен тим питањем и мишљу: зашто ?!

Баци новине и подбочи се на руке. У прозорима седе бледа младићска лица и читају новине ил' срчу каву губећи се у диму. Послужитељи це вешто провлаче између столова и стубова. Заграји од некуд весео смех и тупо се разлегне по овој густој атмосфери. Касирка наме-

шта пред собом пирамиду од шарених боца са слатким пићима. Он то гледаше редом и ако душа није могла да употреби утиске, окреташе се тромо и без осећаја, и упиљи се у главу златног дугмета, које беше залепљено за рујну кадифу...

„Виде л’ они кроз кожу и кост у моју главу? – питао се, – да л’ знају то, и што сам сâм, и што ми нико ништа не каже, ил’ ме научи, ил’ ме потеши! Кад ме то тако боли и ја бих све учинио да ме бол прође!“ – И од свега тога увати га језа... Он устане са столице и прође кроз кавану гледећи глупо играче, гледаоце и игру. Наједном се нађе поред своје столице опет и седне, јер није знао шта друго да уради.

„Сутра је пред вече сахрана нашег пријатеља Јове“, каже му један колега, „молим те да дођеш, да нас буде више.“ Колега оде даље да јави то осталима, а он заборави и на мисли од пре, и на мучење и гледаше право преко пута у очи касирки мислећи на Јову што сад лежи мртав. Она му махаше руком и он се механички подигне и дође до ње пруживши јој руку. „Збогом госпођице каже јој а она му шане: „Шетате л’ се у девет под аркадама?!“ гледећи му у очи са стрепњом...

Тумарајући по улицама тргне га из сањарија звук малог звона са мртвачнице; чудно је звонило и провлачило се једва кроз буку сокачку; као да је опомињало тако се човек уозбиљи; и звук му беше тужан и слаб. Он пође мртвачници... Јова је лежао у средњој комори и још није био намештен. Здравом га је у тај мах интересирало да види какав ће бити. Дошао је до њега испевши се преко три степена покривена црном прљавом чохом. На грудима су му руке скрштене. Он неће да гледа у лице него га узме за руку и тражи прст, где је она мала рана. Она се сад једва познаје.

„Руке су јако укочене, још траје укоченост, – мислио је растежући му руке. Он је обучен: у црно одело. Видим прсте од ноге како су подигли покров. Преко тога црног је један бео... Лице му је бело, као кад је сва крв ис-

точена, и образи су му дебели као у животу. Ништа се није променио. Чело му хладно... На целом лицу су изђикале жуте, оштре длаке. Јака му је усекла врат. – Он опипа тај врат и осети смрад, па се окрене и каже слуги да поспе то. Раздели му бркове...

– Он лежи непомичан, – мислио је даље, – а над главом му црни балдахин са грдним сребрним крстом...

Погледа оне утвари у којима је лежала глава, што су бар личиле на зелено лишће и на шарено цвеће; и почне онда мотрити слуге, који унашаху свеће, цвеће и клупе. У један мах заборави где је. Наоколо стоје три реда грдних, дебелих свећа. Пламен лиже у вис и ковитла се и повија. Већ помало смрди дим... Кроз блесак види ону белу главу како непомично лежи у цвећу. Још никако да се разабере. Главни слуга се смеје учтиво и пита га: „је л’ добро, докторе?“ – Он се зачуди што се овај смеје и тргне се, повративши се из забуне и давши му бакшиш. Затим оде у мрак на улицу, где тињаху фењери и креташе се гомила људи за послом и трчаху кола. Одмакне далеко и изгуби се у улицама ал’ мисли још трајаху ма да се осећања губила...

„Жртва за науку у деветнаестом веку, – говорио је нервозно, – духовита паралела, а посекао се можда својом непажњом, нехладнокрвношћу, дрхтањем, мамурлуком, то је смешно, ал’ не, не бих то казао јавно, шта би његови родитељи!“ – Онда га обузме жалост за Јовом и цело му лице добије наједан мах тужан израз, и та му туга беше угодна, та тиха и неусиљена, и он јој се подао... Над њима су савијени грдни лукови аркада, а иде кроз светлост, што излази кроз велике прозоре кавана и радњи, и гура се по углачаном и шареном мрамору. Наједаред осети једну меку руку која обухвати његову и види очи где се сијају кроз копрену. Он се учтиво поклати тој женској и понуди јој руку... „Сиромас господин Јова; читала сам и чула, сутра је сахрана“, говораше она причињавајући тугу, нашто се он морао да згади, и хтеде да јој каже једну грубу реч ил’ да је одгурне. „Ох, шта

ће му родитељи“ говорила му је она дирнутим гласом, мислећи да је и он могао сад место Јове лежати мртав. „И та смрт гадна и страшна, шта јој беше Јован крив!“ – Он види страх у ње и дође му луда мисао да је плаши и каже јој: „Одкуда је смрт страшна?!“ и црте му остадоше сасвим озбиљне. Она га је гледала не верујући шали и лажи, а очи су јој говориле: та што тако говориш, што се правиш, хуљо мала, што ме плашиш?, – и сетила се уједно како је једном видеала младића како је седео у кавани у прозору и убио се попрскавши крвљу завесу, и гураше од себе бесно ту страшну слику, и сећања на младића што њему беше сличан. Он се смејао хладно и поновио у себи: од куда да је смрт страшна... ал’ да, то она не разуме... Он дође себи некако виши и јачи од те женске што корачаше приљубљена уз њега и хтеде да је штеди, а себе да не снизи. Хтеде да буде нежан, ал’ није могао, и да се шали, па постаде груб. Разговор није могао да потече. Обоје су били забављени својим мислима. Са мраком се спушташе и хладовина. Њена крв текла је брже, и она га гледа?е оним женским погледом, где се меша бојазан и подавање; она га је тим погледом миловала и он осети то и одједном му гракне срце за њом, за миловањем, и он се дочепа тог осећаја као кад хоће да се силом неког другог отресе. „Да л’ да се растанемо“, каже она, „кад смо тако нерасположени?!“ и застрепи од помисли на самоћу. Он се чисто трже од исте помисли и стегне јој јаче руку: „Не, зашто, јесам ли ти досадан, немио?“ „Ја сам мислила да сам ти ја немила и недрага!“ – „Анђелче моје, хајдмо загрљени“, шалио се радостан и пола носио ту цурицу...

Сто пута топивши се у пољупцу оних врућих и влажних усана, сто пута кусавши слаткога раја, сто је пута загрљивши и бивши близу најлепше несвести, пао је уморан једва на груди те бесмртне женске љубави у сан, и још су му зуби држали меку и мирисну кожу њену не хтевши је пустити. Сто пута стапан и спајан цео, купан у таласу страсти, и трескан о литице пао је на ватру осе-

ћајући блаженство, и држао је још обгрљену хтевши је удавити. Сто пута, прикупљајући последњу снагу и последњи сок, дрхтећи као јасикин лист, пио је пиће од богова дато човеку да вечно буде луд, пио је и испијао до краја, ал' пијан још не пушташе пехар из руку него чекаше да га невидљива рука понова напуни. О слатки уморе, и измучено тело, и затворено око, и окупана душо! О доживљена љубави, шта је спрам тебе круна великог учењака, великог карактера, мученика за народ, златнога бога?.. Све пада, све то клоне пред вечно ватром љубави, што сагорева срца младићска, све... Ено се већ живот буди, а на небу је сунце место звезда, а суседи се питају: „каква је то глава ђачка којој беше мало ноћ за учење? А они су уморни крај ње, и опет крај ње несани, и опет жељни, и не мисле шта ће бити, ништа не мисле, него осећају и растапају це цели у том осећању.

Бећ је право јутро са освеженим и одморним људима што затежу мишиће на рад са оштром струјом ваздуха, и са тишином. Он подигне завесу и кад виде дан спусти је. Сад је сам, љубав је отишла. Из пијанства је дошао себи лежећи у кревету. Свећа је горела поред кревета. А његове очи биле су исколачене; он то није хтео и чудио се томе осетивши како су му зенице страшно раширене. У један мах је видео и опажао, да лежи у постељи покривен до појаса, са руком под главом, да је поред њега столчић са свећом и да це њен пламен повија и тиња полако бацајући жуту светлост, сасвим жуту светлост по соби. Али то више није била соба његова, нити је он лежао у постељи покривен до појаса; тога више није било. Он је видео светлост жуту, све јаче жуту, напоследку као да гори сумпор, и у светлост се меша дим и смрад. А он је усред те светлости и чује како праска упаљени сумпор и доле капа на под. „Шта је“, пробао је да се пита, ал' није имао каде да одговори. Нека се завеса подигла, а иза ње се видио простор сасвим празан и мрачан. Напрезао је очи да види шта је то. И шта је видео! Ред, грдан, неизмеран ред лубања, голих костију, лепо поре-

ђаних, све чиста и бела кост, и зуби се беле, и очне дупље... Али талас жуте светлости почне да се креће према томе реду лубања. Први крајеви тога таласа обухватише их спреда и оне несташе пред укоченим оком. Затим још јачи нападај жуте светлости. Све се креће тихо и без шума... Наједаред, о страхоте, појави се баш пред њим нов ред мртвачких глава, не белих него жутих, могао их је руком дохватити. Часом их нестане, часом се јаве. Језик му се прилепио за непце, а ноздрве су му раширене као да га ко стеже за врат. И опет жути се пучина, и ништа више... Почеше из ње искакати те мртвачке главе, једна лепо за другом искаче, смеше се на њега, гледе га. Једна искочи па се загнури, потраје неко време тишина па искочи друга... Зуби му почеше цвекотати а леђа му се у ужасном грчу савише као у отрована пса. Није могао да викне ил' побегне, ил' се покрије преко главе... Опет секунд прође а њему је вечност. Свећа гори и даље на столчићу поред постеље а он лежи покривен до појаса са руком под главом. Није могао да се пита, ил' да мисли, и није смео да се помакне; непомичан је лежао читав сахат. Нешто је доживео што још никад није, и те страшне слике не може да се још опрости... Већ прави дан, и бука расте; ваздушна струја малаксава, а одморни се људи полако умарају.

Прошло је неколико дана а он није знао да их је проживео. Оно страшно што је доживео било је пре једног тренутка, он се сећа свега, мисли о томе, само је страха нестало. Онда прођоше још гомила дана и ноћи а он беше несвестан живота, кога провађаше већим делом у постељи. С рана вечера је спавао, а кад прође поноћ он онда сниваше пола будан. И ти снови беху леви, он је у њима живео, измена материје је била као у будном животу, он се умараше и освежаваше. „И шта је онда цео живот, збиља и јава, крв и месо?!... Ништа, право ништа... Моји леви снови!... говорио је кадгод сам себи. Прави сан што се понављаше у двадесет и четири сата. Он је могао радити шта хоће, лећи рано, доцкан, умо-

ран, чио, сит, гладан, пијан... Свеједно, сан дође и допуни пређашњи. Они су сви стајали у свези и чинили историју једне љубави и једног живота. Разговори су долазили из царства духова, а рука с којом се сваку поноћ руковао беше обла, сјајна и имала је на голој мишици широку златну гривну... И кад се пробудио није хтео отворити очи него силом тумараше по том шустом парку, где не беше птица ни цвећа, тражећи бар ту облук и сјајну руку, да чује онда глас из уста, која није могао никад да види. Та су га уста жалила, тај га је глас жалио то га је цпце нежно љубило. Он је то знао и молио је да сме и може и да види ал' – му је заплашен глас говорио: „Још су ти уста и језик отровани, и још су ти руке канџе! И та рука би му запушила уста а он је онда љубио са чистим поштовањем и захвалношћу.

„Ја хоћу да те спасем и оживим!“ говорио је даље тај примамљиви глас а његова душа пуним јеком одговараше: „спаси ме, спаси ме! –

Једном је изостао целу ноћ, па кад је други пут чекао пријатељицу она није дошла. Он је плакао и тужио ал' – она више никад није дошла. У њему се онда роди жеља и воља да ради и учи, и постане највреднијим. И опет заборави на себе, и гомилаше у себи знање и успехе. Молио је оца да му пошаље пет пута више новаца него обично да уреди све и добио их је. Он само чекаше да једанпут постане задовољан... Седео је пред вече у соби и мислио је о томе: како је то лепо бити задовољан, и сетио се мозга, који му беше непријатељ. „Он је непријатељ мојим осећањима. А каква су та осећања?!... Љубав... у мене је она искрена, снажна и права, ал' ја још нисам имао предмета, и зато она беше лажна, слаба и неискрена; умео сам лепо рећи и веровало ми се, ал' ја нисам веровао после, јер сам знао то најбоље. Према оцу и матери, сестрама и браћи, пријатељима, девојкама беше увек иста, ја сам морао лагати речима због тих лажних предмета...“, – он је то мислио и одмерено и хладно скидајући завесу са тајних врата и разгледајући... а мрак се

све више спушташе и бака му донесе свећу смешивши се смехом сиротиње и старости: „Добро вече, госп. докторе! Је л’ те како се рано смркава?...“ – „Да л’ сам кад год искрено љубио?“ питао се у мислима тражећи споро по успоменама. Баш кадгод да л’ сам?“ – ал’ није могао да нађе жељени одговор... „Има љубав према добром, и према лепом, и ја сам волио то обоје; зашто да то не волим?... али то и није љубав, него неки осећај који вреди пренесен у живот, а да л’ сам га ја био кадар пренети у живот?..“ Опет је тражио споро по успоменама, и не марећи много да л’ ће шта узети ил’ не... „а гадно, непоштено, зло сам увек мрзио, никад се не слагао, и опет један осећај који живљаше у моме ја, и ту умираше затворен.“ Мучно сабираше раскидане мисли тежећи једноме циљу... „и друга гомила осећања и осећаја... нада, тешење, вера... шта још, има л’ их још, шта су ти осећаји? шта су те речи?... ја не знам, ал’ говорим о њима и означавам их како могу... ил’ мржња, пакост, јед, бес, шта су то, и то је искрено и чисто у мене?... колико сам пута био рад и желео да их пренесем у живот, и ни сам могао, него их пустио да у мени нестају а то су страшна осећања“...

Опет бака уђе да намести постељу, и с оним истим смехом каже понова: „Ал’ се рано смркава!“ и уздахне... „Што ме буни ова добра бакица“, – говорио је себи и онда застао не бивши свестан реда престава и процеса у себи; одмах за тим настави: „а кад би спољашњост била прави израз оног унутри, онда бих ја морао непрестано грчевито плакати, ил’ се као луд смејати, ил’ бесно урлати, ил’ страшно цичати, ил’ скакати као суманит и бости ножем тело и певати, ил’ ударати главом о мрамор до несвести... ил’ би сада побегао одавде, и бегао, и бегао...“ Он је седео мирно покренувши полако вратом и главом према прозору где се видело да се мрак разгаљује. Дуне у свећу и оде на ходник, одјури преко басамака, где би зацело срушио портира да се овај не ухвати дебелим рукама за ограду. Кад му је бџ тутњао чак доле

надвири се портир на ограду и гледаше доле у сјајну рупу онако глуп... – Мрежа ретког грања падаше на бели дио неба и лежаше на њему као уткана уметничком руком. Шипрази су и џбунови уоквирени у праве линије. На стази се играју зраци по сложеном шљунку. Све плуваше у белој и хладној светлости месеца, и све беше мирно, одређено и јасно... Тамо даље се јаче вијугају стазе, џбунови су у групама, а мрежа грања је расплинута; киоски су црна страшила, а празне клупе су чудне животиње са тананим ногама. Тамна сенка се мења са осветљеним пољем... Нема живота, нема људи, нема топлоте, нема сунца. Хладом струји ваздух и шири се у бујицама као из отворених извора и све хладнији и свежији бива... и спушта се мир; и као да он даје живота Бахову кипу, испод кога шуми бистра вода и ромори падајући у базен сличан шкољци, он није укочени бакар, он се креће и живи неприметно, тек само блесне која округлина или је обвије тама... Застане под силним, утицајем те мртве и свеже околине, и забленут стајаше док му не засенуше очи од беле плоче месечеве и не спустише се и не залуташе у шипраге и џбуње. Седне на клупу и окреташе главу на све стране... Мирио се, полако се умиривао, и тонуо у задовољство покоја и тишине; раширене ноздрве увлачише хладни ваздух што беше мелем заптивеним грудима од праха и дима; удови се наслоњени на ограду растегоше неусиљено... Радосно и зачуђено разгледаше поједине предмете и све веселији биваше. И нема нигде никог. Тело и сва ткања прикупљаху храну, душа се одмараше... Тако путпуно сам живну природније и јаче. Њему се учини да је сад сав живот изумро а он од бескрајних милијона остао сам. Ако буде викнуо глас ће да одјекне и да нестане а неће истрчати људи да виде шта је... Гле како се ништа не мења и опет није гадно! Гле како је шум воде постајао и загонетан! Гле небо и месец! Почне од руба месечева и пређе једну страну, па другу, нигде ни тачке једне што би упала у очи, све је једнако, плаво бело, мирно, дале-

ко. На месецу су тамне пегице, он не зна шта је то, ал' то му је угодно и мило што не зна, види да личе на нешто ал' не зна на што, ал' то је дивно, и све је дивно, и он то осећа, јако оцећа и тај му је осећај живот. Тело му се згурило а он падаше у сан... Небо су покрили облаци; у даљи су сиви и огромни, као застори и брегови; ту пред њим су црни, најцрњи, процепани и раскидани у грдно комађе са жућкасто сјајним крајевима; опколише месец на једном малом пољу тамно плаве боје; месец је зеленкасто жут без сјаја; како су чудне и страшне прилике тих облака, и страховито мешање те црне, те тамно плаве, те зеленкасто жуте боје. Месец је покривен и тама се спусти... Рубови се сјају усјано белом бојом и жуте се. Облаци пролазе и нестају нечујно. Они црни застори као брегови нестају. Оне страшне боје и страшно кретање тих свију маса настаје, сени беже... За време ове тренутне и ужасне игре спавао је. Сад опет гледа свесно и види све као и пре, и сјај, и небо, и осети угодност појчану... „И тај ми је осећај живот“... поче да се помалча мисао као жаба из муља... „и да ми је да вечно траје и у њему и да угинем и умрем...“ Своје тело и удове није знао у овај час да има; осећај је сам живео и он само њега беше свестан у том даху смрти... Све веће навале бујице хладнога ваздуха и ређа светлост и прозачнија; све јасније контуре смрзнутог живота... – У сну га посети пријатељица, и он гракне, и заурла радосно и весело, и падне јој пред ноге. Али се она сагне, подигне га са земље и наслони му главу на своју мишицу, и тако га дуго држаше. Онда зазвони сребрни глас и причаше му ово: „Сваки живући створ дође раније или доцније до свога краја, до смрти. Ако се то деси кад никакве особите болести не иду напред, кад су само органи истрошени, соковни извори усанули, мишићи увели, срце малаксало, то је природан крај. Ако се то деси кад специјес хомо не обичава умирати, кад многи сокови влаже снажне мишиће и освежавају органе, онда је то патолошки, ненормални крај...“ – Тако мислимо ми људи, хтео је он да до-

да, јер је учио како је та подела неоснована. Али му она понова запуши руком уста и рекне: „Смрт је једна и иста увек, она је увек неизбежна, она је увек нормална, што се односи на лепоту увек индиферентна, – она је потребна! Јер где су разлике, да л’ у пре ил’ после, да л’ у оном што ви називате болест, а не знате шта је, да л’ у оном што ви кажете са: треба?!“ – Он слушао те познате реченице и чекаше да види и њена усташца. Али му она погоди жељу, и загрли га и другом меком и облом руком, па му каже нежним гласом: „Шта ће ти тело, луди младићу, кад оно припада само смрти? Шта ће ти оно, кад ће њим да завлада мртвачка хладноћа, мртвачка укоченост, и по њему да се оспу мртвачке модрице?“ На крају беше неразумно мрмљање и глас се изгуби, а он полако потражи рукама њен врат са ужасном жељом да га стегне, и да под прстом осети јабучицу како игра. Али је фантома нестало, а он види да му је то говорио мозак, он сам, и зацерека се сам себи вичући бесно: „То је само смрт, то троје само, па ма ко цркао, можемо ићи како хоћемо, заваравати траг, мучити се, измишљати... узалуд, то је смрт без епитета, само то троје...“ Непрестано лупаху те речи у њему, он оде из парка, дође кући, седне за сто, и још се те речи понављају и он бесни.

– Види да је тиме уништено све и силом савлада бес. „Одкуда да је смрт страшна?“, искрсну му нехотице питање и он се сети да му је то питање познато. „Одкуда да је смрт лепа, тужна, гадна, неприродна?“ запита се за тим као да хоће сам себе да увери о противном. „И опет се сви боје, сви хоће да живе, и живе а никада питање: зашто?, увек слепило, увек по нагону, увек под утицајем, увек отимање. И уверење о неизбежности смрти! колико ироније...“ Он осећаше горчину и вртоглавицу тих речи, али их се отрести није могао; оне се понављаху... „А где је воља божанска у човека где уништава у себи живу природу кадгод хоће, где је то парче апсолутности што краси душу?!... Умире л’ душа и зар знамо да

она умре, где је укоченост у ње, и хладноћа и модрице мртвачке?! Безброј питања, брзо скопчавање неправо асоцијираних идеја, које га држаху потпуно у својој сили и он мора и споља да им даје израза; он мрмља и шапуће чудне и нескладне речи застане и зајечи без узрока; затим лежи мирно; очи су му отворене; мозак се забавља с празним илузијама; онда се продере, и од узбуђења му дође лице тамно румено, око му се сјаји у дивљем изразу... „треба... живети докле се може, надати се, тешити, кушати, живот је леп, потребан ла се чини добро; да се живи зарад других... та тој је глупост и гад, а не некакав разлог, ја одвраћам не треба живети, надати се, тешити, кушати, живот је гадан, не чинити другом добра не живети зарад других...шта вреди сад као истина?!... шта вреди?! зашто живети, зашто, зашто, зашто, зар због памети, користи, племенитости, доброте, хришћанства, вере, зар зарад тих ужасних лажи, ил' зарад себичности?!... слаба ствар што је сваки стисак здроби, машина што се нада и теши, животиња што верује и мисли... али Бог, снага, неизмерност што има вољу...“

Седне да нешто пише али га спопадне страх и он баца перо. Ишао је по соби гледајући на све стране и мотрећи пажљиво све предмете. Отварао је ормане, гледао под постељу, а уста му је стискивао грч. Неизмеран страх! Уверен је био да има некога код њега и уз њега и није смео да се макне, ил' да погледа на страну, јер би тог видео. Довукао се до зида и прислонио леђа уза зид и стајао, а колена су му клецала. Ладноћа зида га је свог ледила. Није смео да гледа бојећи се огледала, а затворити очи није смео јер је знао да ту има још неког. Стојао му је за леђима. Он му је осећао близину... Одмакао се прозору, а он му је још стајао за леђима. Склопио је руком једно око а он дође на ту страну сасвим близу. Ужасан и неизмеран страх... „Боже, бар да когод уђе сад у собу, онда би он побегао ил' би га нестало!“ Прво је мислио, па онда је као луд шапутао те речи... Он је сасвим прикован за прозор, а тај стоји још, за леђима.

Узме књигу што је стајала до прозора. Хтела је да му испадне из руке. Једва је распознао натпис. А он гледа преко њега тако исто у књигу, и чита. Пустио би књигу ал' не може. Дрекне гласно и појури на врата. Тај тако исто за њим. Излети на ходник и скочио би кроз прозор да тога не нестане... Стајао је блед као крпа са расчупаном и накострешеном косом и зверео поплашено... Врати се у собу. Сад је сам. Нема оног. Ал' он лежи на леђима и гледа непрестано у мрак... –

Сутра дан је прошао празан, и за њим још многи. Њему се све чинило да се према њему понашају као према болеснику. Тихо, полако говоре и чине му по вољи, више га мотре, и кад их он гледа онда они сакривају очи. –

Ноћу лежи ал' не спава, него броји сате, а ови пролазе тромо. Гдекоји га пут умор савлада и после четир наброји шест. Онда дође јутро и он седне у фотељ и пуши и чита што. Ал' ништа га не интересира, нити памти што, нит је свестан какове рефлексције. –

Изгледа му да га неко ухвати за уши и извуче из сна. Смрзнут блене у јаву. Кровови су покривени танким слојем леда, лепи симетрични кровови. Више ништ' и не види кроз прозор. Чује тишину. Осећа зиму. –

Отац му је овако писао: „Твоје писмо ме је тако поразило да још не могу себи да дођем. Срећа је за вас свију да сам остао жив, те нисам под ужасним притиском скончао. Крв ми је два дана по више пута ударала на нос и тиме спречила катастрофу. – На твоје жалосно писмо нећу ништа да одговарам. Говорио сам свакојако, па видим ништа не помаже. Предајем се судбини, која ће нас у брзо све наћи. Ко ће бити крив свему? – Све сам заложиио да створим више него што могу дати. Сад бих могао још себе продати ако се то куповати може. – Ако још једаред дотле дође онда ћеш се ти тамо а ја овде убити. Твој отац.“ – Нема на почетку: „драги сине мој!“, ни на крају: „грли те и љуби!“

„Сад сам доста сталожен, – мислио је, – да могу да наричем што ја и мој отац водимо таку преписку. Шта сам

ја њему писао!... Новаца да ми пошље и шаље много. Зашто?! – Да могу да будем нешто и живим. Казао сам му искрено.“ Мозак је још додао: „твој се отац жртвовао за тебе, ти мораш за мене, јер ћу се ја за моју децу жртвовати. Да л’ је збиља то све тако страшно као што се мени чини, и да л’ би се други ко да је сад на мом месту убио као ја што ћу?! – Отац ме је тим писмом убио; душу ми је убио; она је сад пуста и празна.“

Седео је мирно и ослушкивао агонију душе. У томе моменту, кад му је пред очима највеће благо, што га је имао и што га је могао имати, потонуло у бездану воду, кад га је отац одгурнуо од себе и бацио га у дубоку пропаст, – није могао да јеца и плаче. „Отац је сад мртав“, – помислио је наједанпут, и у тај мах ишао је а није знао куд иде, радио је а није знао шта ради, говорио је а није знао шта говори.

И онда тек загрози себи са питањем: „шта ће бити?“ – Ал’ не да је то питање трајало један тренут него читаве дане и ноћи.

И кад је пропао цео у душевној апатији увидео је да не треба живети. То њему беше јасно као сунце. Он није могао да нађе разлога против, просто зато што тог разлога у њему није било. А с поља беше све туђе и хладно.

Као даје постигао нешто чему је тежио, и као да га је коштало много муке, и сад је задовољан. И досада, и осећања сва су умирена. Он хоће нешто. То му се први пут десило у животу. И он то што хоће може и да учини.

– Та тајна што је носио у себи, даваше му храброст.

Он писаше своме пријатељу. У сред писма се замисли и написаше ово: „Ево пролећа!.. Још је зима ал’ јој се човек подаје; она више не смрзава и не плаши; то је само студени дах и последњи дах; он иде кроз ваздух, не сухи, хладни, неугодни ваздух, него ваздух пун влаге и клица живота доле је земља и она пуна влаге, воде, водурине помешане са танким корицама од леда, а на земљи је трава, она вири кроз ту воду и лед, она је прво

отимање; још су трагови магле само, магле сличне небу; а на небу још нема сунца... Ево пролећа!... У срцу се променило и унутри, веселост распиње и раздире и силом гони... Ево пролећа!... Оставили су нас младићи са златном косом и белим чистим лицем и танком кожом као од папира. Дочекали су почетак краја студи и драговољно су отишли од нас да се више и не врате. Како им јаучу матере и сестре, и како та звона запевају! Што су отишли? Ево пролећа, ево новог живота... ал' нема сунца, а сунце је живот, сунце, сунце... Виде се њине плаве угашене очи и чује се последње кашљање. А они гледе на то сиво небо, на ту земљу са водурином, на те људе што кажу: ево пролећа, а тај поглед пита и тражи, где је сунце? Сироти плави младићи што нам смрћу наговешћују живот. Ево пролећа, ори се кроз све регијоне, поје анђели божји... – Хајде пчелице зуји, и рашири златно крило, хајде молим те... хајде ти цвеће изникни једаред из земље и подај се пчели да ти сиса слатки сок... хајде птице певајте... па и то лишће зашто неће да се зелени... хајде, хајде! Ево пролећа... видите ено они људи и старци и деца и жене стоје са бледим лицима и упалим очима, и гледе и моле и чекају, хајде сунце!... Разгони загушљив зрак из собе: где се вије клупче смрдљиве коже и нејаке деце, растерај зиму, обој небо плавим... Ала је смрт тешка, па хладна и укочена па безобзирна и страшна! Оди моје сунце, отерај смрт и плаве младиће, донеси птице и цвеће. Па ћемо ти подићи храмове и олтаре; и певати ти песме, и мешати их са мирисним и омамним димом људских катакомба, па ћеш нам бити испуњена љубављу, поштовањем и страхом, сви ћемо клекнути: пред тебе у ову воду помешану следом и дрхтаћемо и плакаћемо да се на нас не срдиш, да нас не оставиш, оди сунце ти што нам дајеш живот наш и све, и хлебац насушни и опрашташ нам дугове наше, само у твоју бесмртну ватру верујемо...

Нема пролећа... умиру само плави младићи а за њима се јауче; лажу људи да је пролеће. Опет стеже магла и

гони се с ветром, а на води се хвата све дебља кора леда; смрзава се крв а месо се грчи. Ко нас тако злочесто вара. Ово је гробље, а по њему иде коса смрти... снег, иње, танке ледене иглице... Заудара врела просута крв и иструли удови наши, омекшали мозгови и упаљене кости, заудара ова болница... Где је свеж зрак пролећа... нема, па нема... – Оди сунце, гледај какав је црн мрак око нас, гледај како дрхћу крупице дроњака на помодрелу телу, гледај заставу сиротиње и ноћи... Оди сунце, дај мени самом топлине, мени и ником више. Моје су стопале већ ледене, лед се пење до више колена, већ је близу срца, дај мени самом топлине, дај мени самом живота, ја нећу да умрем, ја ћу да ударам и уједам око себе као пас, ја ћу да пресечем гркљан и покупим у шаку крв и прскам око мене, а у мојој је крви смрт, ја ћу гребати влажне зидове костурнице и грести кров мртвачког сандука, ја нећу да умрем, дај ми сунце живота, па ћу ти тепати, страшно те волети, оди загрли ме и дај топлине и живота, оди сунце...“ – Јосиф је у дубоком и грозничавом сну, очи су му луде и дивље, а на уста му суче пламен ватре што сагорева кожу у црни гар. Раздражено ђипа, смеје се и плаче, па се зграби за главу и падне на под, где се почне грчити и савијати. Чује се шкргут белих, сухих зуба и капље на уста бела пеница па се окрвави. Мрмљаше ужасне речи, за час неразговетне, као рика нека... Опружи се сасвим и умири се мало; тек гдекоји пут шкргутну зуби или се заврте сад разроке очи... За час се поврати грч и дивља рика, и она крвава пена. Тресло га је као што разбеснела вода треска откинуту грану о обалу док је не здроби.... Сад се полако усправи. Лице му је промењено, румен се пење, очи су узверено упрте напоље. Ено сунца... Али какво је то сунце!... Округла плоча, жуте прљаве боје, усијана са димом и пламеном што тиња, наоколо црвена магла, па онда љубичаста, па све блеђа и блеђа... Он хоће да каже нешто, ал' се смеје само, испрва као луд, онда као дете.. Сунце зађе, он опет клоне. Живот се повратио. Срце се сна-

жно скупља а крв шиба кроз скупљене жиле и кваси осушене мождине... Полако се спушта тама све већа ма да је пола дана...

Њега носи вихор, он је у раздражењу. Сад је исцрпљено све и лежи слаб на поду, као изгрљена цура, измирисан цвет, испијена чаша, изгорео плам... Ала ће се чудити кад устане. „Где сам био, питаће се, шта је самом било?“ Мислиће то је сан, ал' су написана слова. „Ко је то писао...“

Календарско пролеће је почело, ал' обнове живота није било. Магле као зла и ужасна божанства падале су јутром и вечером на куће и људе. Место живота настале су болести и редње. Од тога се умирало брзо и изненада. Смрт је нагло грабила.

Како је њему било зима. Страшније у њему зима него напољу. Унутри зима уверења, рођеног, развијеног и ојачаног. Он га је посматрао и потпуно га је био свестан. Дуго је трајало док се развило. Сад је већ скоро живо. – Имаде мртвих уверења, а његово је већ скоро живо, биће остварено. Он је присутан тој страхоти живог уверења, и скрива осећање, гади се кукавичлука и леди се од јунаштва...

„Није то као кад је неко болестан, па се надају и теше. Овде тог нема, осим апсолутног уверења. Нема другог излаза осим тог, а на поље се мора, па мора,“ – викао је у мучним тренуцима.

Нису ту отац и мати па да плачу ил' да не дају. Па и да су ту он би их отерао зацело. Он није обичан, нити признаје поштовање, љубав, он је део смрти. И ради с дубоким рачуном. Отклања сметње и незгоде, крије траг, бежи, и расте у бескрај. Нема другог ничег осим тог...

Како је лепа она девојка, лепша од свију! Она је мирисан цвет и парче богињице. Она га љуби и дала му је све, ма да јој је стара мајка плакала а отац стари генерал хтео да се убије. Пазили су на њу као аждаје, ал' је љубав однела. И она не тражи да је он узме, него да сме

да седи на поду пред његовим ногама. Она га је скоро спасла, ал' је ум победио на крају. А неколико непреспаваних и бурних дана плакао је у својој соби, закључавши врата и бацивши кључ кроз прозор. Окрвавио је нокте ломећи браву, не да иде њој да је воли, него да јој даде цео живот... Ужасна је снага уверења. Имаде само један излаз, а изаћи се мора. У последњем тренутку хтео је да се посвети себи и очисти. И није њој отишао. А кад су њу мати и отац ујутру видели, поплашише се и почеше јој тепати. Она је била бела као од белог мрамора и срце јој једва куцаше. Он је њу убио, а она је умрла као богиња. У срцу љубав и вечна ватра... Оде он на њену сахрану. Он није знао да је она умрла. Ушао је у цркву и дошао на погреб. Ушао је нашавши врата отворена. Сео је у најмрачнији угао на клупу. Почео је да се разазнаје у мраку и видео људе и жене у црним оделима и сандук покривен цвећем... Па онда нека песма и свирка. Он се почне сећати и тужити. И види да је у храму божјем и на опелу... „Ох, како је та песма жалосна, што тако жалосно певају ти људи, како жале и туже...“ – мислио је згрчен у клупи љубавник те лепе госпођице, што лежи мртва сад...

Добио је писмо од куће. „Драги наш сине! Зашто нећеш да нам пишеш? Зашто нас пушташ бризи н очајању? Шта је с тобом? Јеси л' здрав? Мати ти плаче, и тера ме да ти непрестано пишем, а ти нећеш да одговориш...“ Баци он то писмо, груб као паор. У ово време о њима мислити било је штетно. Он се грозничаво бринуо да отклони од себе све препреке. Та брига беше читава борба. И он је водио с успехом... Било му је стидно показати се. Кад је друго писмо дошло после два дана он га баци чим је видео од кога је... „Морам жртвовати макар и безброј таквих малих грехова сад“, – говорио је. Сео је с намером да им пише. Та забога они су бар његови, они знају, гледе кроз прсте. А кад је написао десет реди видео је да је то стидно. Ил' им сачувати све ил' ништа, – мислио је.

Седео је после подне и грејао се на сунчевој светлости што се ваљала по диму и праху неспремљене собе; пола хладно, пола топло. У души се отворио свет. Он је чуо како је неко гласно рекао оно име, којим се звало створење, што га је први пут видео у руменилу залазећег сунца помешаног са бојом жута лишћа, у тој најлепшој симфонији боја, у једном парку. Тако је било име том створењу са разбарушеним власима око лица и бледих слепих очију; том створењу што је имало полу затворене очи и у њима неизмерну страст; он није могао да појми да је то од крви и меса; тај нечујан ход, та трептавост и провидност тела, ти облици, нежност, миомир...

Са страхом и језом мислио је о томе створењу што залуђиваше, жараше образе и убрзаваше му дах. Нехотице је пао на колена, ал' су очи молиле: остани, остани... Осећао се јесењи дах а на земљи је лежало лишће. Он је у парку чекао. Бог зна шта причаше лишће сваки дан гледајући ово дете са плавим очима. Сваки дан је његова згурена прилика полако ишла, гледећи у даљину, по овом парку тамо амо, а ветар је лепршао власи. Мисао, да с њоме сме прозборити реч, учинила је да је дрхтао као одјек њене близине. А кад би се њена слика одразила у његовој зеници, онда би застало све у њему, крв би сва из главе појурила а он би побледео као мртавац, и гледао је угашеним очима. Гледао... то је слаба реч, он је њу додиривао, пипао, грлио, љубио, зборио нежно и страсно. Подавао се сав малаксао и пренадражен, томе страсном сну, малаксао и жељан тога сна... Онда му је та цура што је имала племићско порекло и строге родитеље, лежала на руци. Подигао би руку на танки, прозрачни врат и ближе донео лице...

„Јеси л' ти то љубави вечна и неисцрпљена страсти?— шаптао је сад у сну —„Је л' нежно грлио голо тело твоје и груди мирис расцветалих ружа из лонаца, што су стојали на прозорима твоје собе? Нежније ћу те грлити. Је л' лаки ветар нежно миловао врану косу твоју, и лице и

врат? Нежније ћу те миловати. Је л' ти ижљубио очи твоје онај задоцнео сунчев зрак? Нежније ћу их ја ижљубити. И даље улази светлост сунца и ваља се кроз дим и прах неспремљене собе. А тело тог лудог младића лежи несвесно. Он је луд од страсти и љубави... А лепа цура?... О, њен носић већ су прогризли црви и гамижу кроз уста унутра и коте се и ждери... О, њена коса је гнездо гадних буба, што имају отровну жаоку и иду нечујно и мукло... О, њене очи пије змија, и срче, и лиже кост...

Он се тргао, устане и дође до на крај собе. А ту је зид. Даље не може. Он моли ту лепу цуру да му опрости... И безброј тих малих грехова мора да жртвује, за оно друго... Дошла му је и слава у походе. Како си само доцкан кренула! Та већ се смркава, куда ће сада, где је била пре?! У писму му нуде славу и новаца, ал он подере све у ситне комадиће са великом савешћу. Сву нечистоћу је одстрањивао, са злурадим смехом. Напослетку дође мозак, онај исти што га је пре толико мучио.

„Шта ћеш ти сада овде?“ – питао је он, а мозак одговори: „дошао сам да те спасем!“

То натера њему опет онај исти злуради смех.

„А... тако, зато си дошао!“ – каже му он и окрене се од њега. Али мозак напрегне сву снагу што је имао и упусти се у борбу. Но он се само смеје на разлоге мозгове... Али мозак беше варалица и обешањак па почне да извија, почне да га хвали и да нешто страшно глупо трабуња о изузецима, спасењу. Он онда запуши уши...

„Та шта тај брбља још...“ – рекне он тргнувши се, али мозак све скаче, па пао у ватру, па запенушио: „па ти си славан, па ти си леп, па то је лаж што ти мислиш“, а њему се онда згади и тури руку у фијочицу и извади ону стварчицу са сјајном цеви. Отров га је гушио унутри; скупљао му боре на челу, упијао му уста. Прислони цев на слепо око и осети онај хладни прстен, што је пре мислио да ће осетити. И осети да му рука подрхтава... Па онда му још за тренут остане пред очима његова мала соба...

Уће бака у собу и намести постељу и отвори прозор, сва задовољна што је тако све лепо удесила. А наједаред види она једну црну масу у буџаку и сагне се, а кад осети човечије тело врисне и излети напоље јаучући. Онда се скупише укућани из тог тавана и уђоше са свећом... Дакле нема више ништа. Он је постао јунаком, остварио је уверење. А ови то нису знали него почеше жалити за тим младићем и почеше стрепити од смрти што је стајала над његовом главом и чувала га... На слепом оку је она рупа што се може турити прст, и коса умрљана усиреном крвљу... И мозак је убијен. Да ко тури прст кроз ту рупу осетио би нешто меко и хладно. То је мртав мозак... Онда запалише још свећа и положише га на леђа. Једна му се рука савила под леђа а портирка је извуче и намести... Затим стали и гледе. Не верују, као обично што ћифте никад ништа не верују. За чудо сви су били већ нешто приметили још пре. Најпосле један човек са грдном ћелом каже полугласно: „А како да се није чуло?!“

То беше чудо, и они се сви задивише и почеше глупим умом радити да на то питање одговоре... А портиров мали син узме ту малу ствар, што је убила њега и покаже је оцу: „Гле, отац!“

Овај се тргне поплашен и викне на њега: „Остави одмах то, несретниче један“...

Како сија лепо сунце а како му се зраци муче да продру у мртвачницу! Како су весели и расположени људи напољу, како су им лица насмејана а очи задовољне, и како да нису тако у мртвачници!

У мртвачници плачу људи и жене, а бол им раздире груди, око је замућено; у мртвачници је полутама и хладноћа; у мртвачници гуши задах јефтених свећа и смрт. А онај зрак сунчев као да се игра, шта ли, и смеје, тако се у њему ковитла дим и прах. И мирише цвеће, али је тежак тај мирис и несносан, нерадо га шмрчу носдрве. Гомила цвећа лежи покривена тракама на којима светлуцају слова. А испод те гомиле лежи он, одлучан,

хладан и збиљски. Кожа се жути у тог мртваца, а у сенци је бела. Глава лежи у цвећу и само се лице види. Где је она рупица што је ушло танае? – Покривена је цвећем... Ала тај мирис гуши и дави... Ко не би плакао? Ко би стојао замишљен? Ко се не пита: зашто, зашто, та ти си млад... То је „зашто“ разлог мучне туге и суза... А његова газдарица, бака, већ нема више суза; она седи у углу скупљена, не миче се, не дише, изгледа да не живи... Отац његов стоји; гледи и не верује. Па да! То није његов син, то је мртвац, лешина. Да га опипа руком осетио би хладноћу, да му хоће да растави руке осетио би укоченост, да му задигне тај црни капут и кошуљу он би нашао модрице. То није његов син, то је смрт... Па где су му очи, где је реч, где је покрет?!

„Та није то моје дете“, – шаптао је болан отац и плакао немоћан и скрхан. И дуго му се рамена тресла, и дуго се чуло загушено јецање... „Нема њега, отишао је па неће да се врати. Како плачу и туже, па неће да се врати... Он се још и срди пре него што ће да га поклопе, по сред чела још живи она танана бора, а очи су затворене.“

„А што плачете ви људи и жене? Што сте луди? Можете ли ваш плач мене да поврати, ваши уздаси мене да пробуде, ваше јецање да ме умилостиви?!... Мали људи, луде мале, што имате осећања! И да је истина да би ме могли оживити још би се сто пута убио.“

Устао он на пола у сандуку и подбочио се рукама. У лицу непромењен, са затвореним очима. Са косе му висе крунице цвећа, ситно лишће и једна гранчица... „Смрт је потребна! Видећете и ви то једаред, и ви ћете тако лежати“... Каже он то и легне опет у сандук, и прекрсти руке, и цвеће му опет обвије главу да се само лице видело... А ови људи и жене гледе га узвереним очима.

Изађе тај догађај у слици једном младом другу његовом, и овај се сав стресе од тог уображења, а низ тело, голо тело, појури му бујица ладне, ледене воде... Како

се онај зрак смеје, шта ли, као да се игра... Како је све-
же на пољу и весели људи! А ови у мртвачници плачу и
грч им по стоти пут стеже срце.

(*Зора*, 5/1900, 89, 272294)

Бојана Стојановић Пантовић

О ЗАЧЕТНИКУ ТОКА СВЕСТИ У СРПСКОЈ КРАТКОЈ ПРОЗИ

Новела *Сейтшме* Лазара Поповића (1877-1946) уредника познатог загребачког пројугословенског листа „Нова Европа“, професора на Медицинском факултету у Загребу, сексолога и једног од првих тумача Фројда код нас, само делимично оствареног писца, критичара и преводиоца, сарадника „Бранковог кола“, „Књижевног југа“ и Крлежиног неистомишљеника, тим је пре значајнији текст, јер у годиштима мостарске *Зоре* (1896-1901) углавном доминира позно-романитчарски, маниристички песнички стил (нпр. код Драгутина Илића или Змаја). Импресионистичко-симболистичке тенденције пре свега јављају у стиховима тада главног уредника Јована Дучића, Милете Јакшића и делимично Алексе Шантића. Текст Лазара Поповића представља, уз поједине приче и песме у прози Ива Ћипика, Пере Талетова или Светозара Ђоровића, један од најранијих аутентичних покушаја модернизације прозне структуре у српској књижевности, који у својим доминантним аспектима деструира још увек важећи реалистичко-миметички наративни канон. Он је започет објављивањем чувене Матосеве кратке приче *Миш* у „Зори“ 1899. године.¹

У том смислу, *Сейтшме* садрже све оне одлике које карактеришу западноевропске литературе с краја XIX и почетка XX века. Најпре, може се запазити специфични стилски плурализам (тенденције натурализма, психолошког реализма, декаденције, импресионизма и симболизма), фрагментаризација приповедања и промена наративне технике, као и стриктно обликовање текста из позиције индивидуалног, субјективног искуства. Уз то, запа-

жа се и тежња ка организацији фантастичног дискурса, при чему главну функцију у мотивацији имају снови, халуцинације и визије. Такође, јављају се и еротски мотиви, те тематизација чулне, сексуалне љубави, што је једна од специфичних одлика епохе естетицизма и декаденције.²

Оно што се одмах може уочити из Поповићевог текста, јесте *деконструкција* жанровских претпоставки традиционалне новеле. *Сейтшме* су грађене по принципу новелистичког сижеа што подразумева обликовање судбоносног догађаја из перспективе појединачног лика.³ Међутим, овде аутор у потпуности напушта фабулативно и каузано-логичко компоновање текста. Фрагментаризација приче и дисперзија текстуалних делова на сегменте и поједине исечке из душевног живота главног/јединог јунака, повезана је с другачијим, модерним принципом организације дискурса, као *Monatagetexta*⁴. Ово подразумева компоновање тематски супротстављених мотивских низова, слика, исказа и сегмената у једну динамичну целину чији су почетак и крај отворени. Они поседују само неодређене, аспектиране назнаке о ситуацијама и ликовима, па стога на читаоца делују загонетно што захтева сложену кооперацију и креативан читалачки одговор. У случају текста *Сейтшме*, уочава се понирање у ток свести главног јунака, комбиновање перцепције и интроспекције, асоцијативно повезивање снова и сећања, антиципација и медитивни коментари. То резултира редукованом, заправо сасвим одсутном фабулом, односно немогућношћу да се главне тачке сижеа препричају, већ само реконструишу у процесу тумачења текста.

Сейтшме су конструисане као фрагменти психичког стања главног јунака Јосифа и његових душевних преживљавања која доводе до постепеног подвајања његове личности, до лудила и самоубиства. У мотивацији приповедања главну улогу имају Јосифови снови и халуцинације, што је повезано с етичким преиспитивањем савести. Одмах, на самом почетку, читалац сазнаје да је

главни јунак у ужасној душевној депресији, у некој врсти тоталне амнезије која га своди на пасивно регистровање себе и спољашње реалности. Да би што сугестивније дочарао унутрашњи живот овог јунака, Лазар Поповић користи модерне приповедачке технике: фокусирање свести из перспективе доживљеног говора у трећем лицу, солилоквиј и унутрашњи монолог. Уз то, аутор прибегава и постепеном преласку на рације из ауторијалне позиције у персонално приповедање, при чему долази до промене наративне фигуре – приповедача у тзв. рефлектор – фигуру.⁵ Ова наративна ситуација артикулише се у приповедачкој и романескној прози управо почетком XX века и подразумева пасивно преликавање, предочавање и посредовање утисака из перспективе такве приповедачке инстанце, која укида комуникацију с читаоцем и служи као медијум преламања наративних информација.

Време и простор у новели *Сейтшме* подређени су стога субјективном психолошком доживљају главног јунака и и зато обликовани линеарно, чиме се наглашава дисконтинуитет реалитета и његове психичке стварности. Фрагменти садашњости асоцијативно се повезују с одломцима прошлости: љубавне сцене с проститутком Лизом, Јосифови одласци у крчму, сцена у мртвачници, преписка с родитељима и пријатељима. Притом лајтмотивско понављање пратећих симбола из снова („аветинье мозга“, гласови и нејасне приказе, мутна, прљава вода) антиципирају Јосифов трагични крај и усмеравају значење текста ка егзистенцијалним половима живота, односно смрти. Наратор посебно подвлачи да је његов јунак „ретко имао ток мисли само о једноме, струја је било више, обично две. Наизменце је свест о њима знала.“⁵ Преплитање и сукобљавање ова два тока свести доводе Јосифа до кошмарног стања у коме више не разликује привид од стварности, ноћ од дана, јер се време претвара у „летаргију која се протеже у бескрај“. Тако јунак потпуно губи везу са спољашњим светом, тоне све дубље

у преиспитивање своје савести, животних неуспеха и смисла властитог постојања. Управо овај сукоб између тока свести и подсвести, између ирационалних страхова и слутњи, приповеда се из персоналне перспективе. Навешћемо један пример: „Седећи на постељи види наоколо потпун мрак и осети тишину; шта је то било са мном, питао се, знајући да је престало мучење, али још болујући. – Како је дивно осећање затворити очи, не активно, него кад се саме затворе, пре тога нешто пече и сврби у трепавицама, кад падну једна на другу то ишчезне. Дивно осећање не морати гледати, него мрак потпун и непрозиран што освежује и оживљује и надокнађава грађу ретине. Главу не морају да држе мишићи врата; они се одмарају. Све је наоколо меко и топло. Руке су опружене, мишићи истегнути, зглавкови у равнотежи; тако пружене поред тела некако горе изнутра. Дисање је једва видно: минимум натезања и активности, али не сан него живот потпун и свестан сведен на минимум“.⁷

Из наведеног одломка јасно се може уочити прелаз из нараторске фигуре ка рефлектор фигури, који Л. Поповић обично означава цртицама. Прва реченица презентује се из аукторијалне позиције, с нагласком на доживљеном говору, што је већ један вид приближавања ка персоналној нарацији. Даље се приповедање објективизује пошто сви облици из перфекта прелазе у презент. Стога читалац није сигуран којој наративној инстанци припада говор: да ли приповедачу или лику, јер се нарација потом одвија само као пасивно регистравање, дескрипција и посредовање опажања и опсервација главног јунака.

Разорна осећања као што су кајање, осећање кривице и самоспознаја, појављују се у новели *Сейтими* најчешће у форми унутрашњег манолога или солилоквија, који понекад, добија назнаке обраћања другом лицу. То је, у ствари, транспонована форма „ја“ приповедања. Лазар Поповић користи фантастични мотив *двојника* који одговара тескобном стању јунакове располућене

личности и његовом контрадикторном понашању: „Пре шест дана била је субота – говораше – онда си ручао у пола један месо и чорбу; после подне си провео у шетњи до девет увече и легао си онда. Данас је четвртак; до данас ниси ништа јео од суботе у подне. Читао си дуго а ја сам ти говорио да се оканеш; пушио си много и опет сам те одвраћао ал’ ниси слушао. Ишао си на предавање и био вредан... Кад су те другови звали у шетњу био си суморан; кад си легао да спаваш био си мучен злослутним сновима; превртао си се несан и блед... једаред си дошао из института, где си рукама превртао љигава црева из лешина, па си био јако жедан. Попио си нагло чашу воде па си се сав стресао... Видевши те онако бедна као гомилу трома меса хтео сам да те удавим...“⁸

Савест и самодеструктивни нагон оличени су у двојнику који се често појављује као топос фантастичне литературе. Он представља ефектан начин метафоризације супротних, искључујућих сфера личности. Сличан поступак примениће Матош у својим фантастичним новелама *Миш*, *Саџао* и *Игласио чељаде*, Цанкар у тексту *Смрти контролора Штејника* или Улдериго Донадони у причи *Ђаво јосиодина Андрије Петровића*.

Као последица промене наративног модуса у новели *Сейџиме*, запажа се *фантастични дискурс*, односно реалност као реализација „унутарњег ја“. Функционални свет обликован је кроз синтезу субјективног принципа и њему одређене објективне „слике“ реалности. О миметичком, реалистичко-емпиријском моделу стварности, овде не може бити речи, јер фантастично „огледало“ подсвести рефлектује емпиријске односе који су преображени дејством ирационалног, душевног искуства. Стога главну функцију у онеобичавању прозног дискурса имају Јосифови снови, визије и халуцинације који утичу на губљење перцептивних веза између субјекта и објекта, па долази до процеса свепрожимања и претапања разлика између ова два пола.

У фантастичној литератури улога снова у мотивацији приповедања има кључни значај. Тематизација снова омогућава приповедачу неосетан прелаз и одсупање од логике прозног дискурса, што уједно подразумева и нарушавање кохеренције текста. Уз то, алогично и асоцијативно-симболично низање појединих сцена, призора и ситуација из снова, поклапа се са конструкцијом текста као *Tramstruktur*⁹, што су доцније посебно развили поједини ексиресионистички писци. Тако се књижевни текст конструише као симболичка слика, као апстракција унутарњег, душевног доживљаја јунака.

Еротика је тесно повезана и са евокацијом смрти. Следећи Јосифов сан већ сасвим експлицитно наговештава коначну јунакову одлуку и садржи извесне „хорор“ елементе: „Он је видео светлост жуту, све јаче жуту, напоследку као да гори сумпор и у светлост се меша дим и смрад. А он је усред те светлости и чује како праска упаљени сумпор и доле капа на под. Шта је, пробао је да се пита, ал’ није имао када да одговори. Нека се завеса подигла, а иза ње се видео простор сасвим празан и мрачан. Напрезао је очи да види шта је то. И шта је видео! Ред, грдан, неизмеран ред лубања, голих костију, лепо поређаних, све чиста и бела кост и зуби се беле и очне дупље... Али талас жуте светлости почне да се креће према томе реду лубања. Први крајеви тога таласа обухватише их спреда и оне нестадоше пред укоченим оком. Затим још јачи нападај жуте светлости. Све се креће тихо без шума...“¹⁰ Исецканим, кинематографским стилем наратор предочава *синестезијско* привиђење, где у дочаравању фантастичне илузије паралелно учествују чуло вида, слуха и мириса. Сумпор и жута светлост означавају труљење, распадање и симболишу телесно пропадање човека, те долазак смрти.

Последњи Јосифов сан управо почива на симболичном значењу појединих боја, на поступку који ће такође усавришти експресионисти. Надреални опис фантастичног пејзажа саздан је од контрастних колористич-

ких ефеката, при чему основну функцију има опозиција тамно/светло: „Небо су покрили облаци; у даљи су сиви и огромни, као застори и брегови; ту пред њим су црни, најцрњи, процепани и раскидани у грдно комађе са жућкасто сјајним крајевима; опколише месец на једном малом пољу тамно плаве боје; месец је зеленкасто жут без сјаја; како су чудне и страшне прилике тих облака и страховито мешање те тамно плаве, те зеленкасто жуте боје. Месец је покривен и тама се опусти... Рубови се сјају усјано белом бојом и жуте се. Облаци пролазе и нестају нечујно. Они црни застори као брегови нестају. Оне страшне боје и страшно кретање тих свију маса нестаје, сени беже...¹¹ Вредност Поповићевог описа огледа се у високом степену апстракције мотивских јединица. Аветињски пејзаж подсећа на неко надреалистичако платно Макса Ернста или Ива Тангија где се мистичност и језовитост атмосфере постиже хладним контрастним бојама, наглашеним контурама и аперспективизмом простора. Код Лазара Поповића предметност се раствара у фигури, а ове, пак, у линеарне форме, при чему аутор посебно наглашава игру светлости и сенки, мешање и преламање одбојних, мртвачких боја зеленкасто жуте и тамноплаве.

Посебна новина новеле *Сейтшине* огледа се у тематизацији *еројској* *искусјва* главног јунака. Ђаво, тело и смрт иредстављају главна тематска подручја декадентне литературе¹², а њима Лазар Поповић додаје још и љубав као један од начина да превлада бесмисао живљења. Чулна и сексуална љубав овде је приказана отворено, без предрасуда, најчешће као пролазни однос између главног лика и проститутки. Јосифа опсесивно прогања жудња за женским телом, али он у томе налази само тренутно задовољење, које га потом води у још дубљу депресију, самооптуживање и кајање. Несхваћеном и неспособном да управља властитим животом, јунаку Поповићеве новеле шта је само стихијско бесциљно препуштање разврату који га доводи до самих праница

властите егзистенције: „Сви горе великим пламеном страсти, сви од реда и бонвиван, и кретен, и он, и она, и блато горе, то се види и познаје; држи јој руку у својој и осећа како стреловитом брзином бега, како јој се прсти полако грче; њена нога обучена у црну свилену чарапу лежи на његовој; блато се мази; не може више да издржи дивљаштво... У мислима се спушта маглица; гости остали се разишли; цела сјајна соба је њима; они увуку светилке; уз мрак унутарњи мрак споља; онда дивља теревенка, оргије... осећања су близу маније. Дере се, цичи, грочке и урла; играју и скачу; где се ухвате штисају се и уједају; све се прелива; чаше се лупају, фини кристал пуца и распада се у безброј ситних и сјајних тачака што лете око њих. Он је тражио њу и кад је нашао хтео је удавити и угушити. Онда потпуна тама.“¹²

Еротска екстаза може се продужити једино у заносу смрти за коју се Поповићев јунак коначно опредељује. У том смислу, карактеристична сцена је посета мртвачници у којој лежи Јосифов друг Јова, „жртва за науку у деветнајстом веку“, који се приликом обдукције посекао, инфицирао и умро (сличан мотив појављује се и код К. Ш. Балског у новели *Сан докџора Мишића*). Јосиф тамо одлази са својом новом љубавницом, што сугерише значењску везу између еротике и смрти. Његов сусрет с мртвим другом указује на опчињеност и фасцинацију смрћу, јер у том тренутку младић схвата да она није страшна пошто ослобађа човека од страха, осећања кривице и патње. Овај доживљај још више подстиче Јосифова размишљања о избору смрти као властите судбине: „Смрт је једна и иста увек, она је увек неизбежна, она је увек нормална, што се односи на лепоту увек индиферентна, она је потребна“.¹³ Јосифова одбрана смрти граничи се с нихилистичким схватањем живота и негацијом трансценденције, оностраног и загробног живота. Јунак је свестан да је смрт коначни крај свеколикком људском бивању, распадање форми, труљење тела и тотално ништавило. Идеална, мртва драга појави-

ће се овде баш као и код Симе Пандуровића или словеначког модернисте Алојза Градника као укочено, ружно тело прекривено мртвачким модрицама и нагрижено црвима: „Зударе врела просута крв и иструли удови наши, омекшали мозгови и упаљане кости, заударе ова болница...“, ¹⁴ У овом опису препознају се натуралистички стилови елементи који изненађују својом грубошћу и драстичношћу. То уједно сведочи о поступку *естетизације ружноћа*, који су потом експресионисти наследили од декадента и натуралиста у циљу постизања шокантног ефекта на читаоце, те свесно срачунати на традиционалну естетску категорију лепоте као вечног склада.

Јосиф није у стању да пронађе излаз из своје душевне кризе, јер му за то недостаје воља, снага и храброст. Психичка дезоријентација деветнаестовековног „сувишног интелектуалца“ резултира његовом *чежњом за смрћу* као јединим извесним, поузданим људским уточиштем и његовим дефинитивним и непроменљивим стањем: „Као да је постигао нешто чему је тежио и као да га је то коштало много муке и сад је задовољан. И досада и осећања сва су умирена. Он хоће нешто. То му се први пут десило у животу. И он то што хоће може и да учини. – Та Тајна, што је носио у себи, даваше му храброст.“ ¹⁵ У Јосифу се боре силе разума (мозак) и ирационални нагон за смрћу који на крају ипак побеђује. Непосредно пре чина самоубиства у јунаку се рађа трачак витализма, отпора према попуштању депресији и апатији, страх од властитога уништења, што је приказано кроз имагинарни дијалог између јунака и његовог двојника-савести. Међутим, стање подељене свести доводи Јосифа најпре до лудила, а потом и до дефинитивне одлуке да се убије, што он после једног кризног сна заиста и чини.

Новела *Сетитиме* карактеристичан пример жанровских, тематских, наративних и стилских трансформација српске прозе на прелому столећа. Посебно је важно ауторово везивање за градски, урбани простор и прика-

зивање отуђеног живота психички лабилног интелектуалца. Психолошка преживљавања и интроспективно обликовање књижевних јунака развиће се потом у српској литератури у прози Вељка Милићевића, Симе Матавуља, Исидоре Секулић, Данице Марковић и Боре Станковића. Ипак, дисонантни одјек *Сејџима* Лазара Поповића, упркос архаичном језику, сугерише аутентични уметнички напор ка консеквентној разградњи миметичких клишеа приповедања и апсолутизацију човековог субјективног, егзистенцијалног простора живљења.

---

¹ О томе видети: Станиша Тутњевић: Лаза Поповић, *Сејџиме*, Народна књига, Београд, 2008, посебно на стр. 111-147.

² Упоредити С. de Deugd, Towards a Comparatist's Definition, »Decadence« у: *Comparative Poetics*, ed. by D. W. Fokemma and Kunne-IBsch and A. J. A. Van Zoest, Amsterdam 1976, стр. 43-45.

³ Уп код. Hugo Aust, *Novelle*, Metzler, Stuttgart 1990, 7-12; и Ulrich Karthaus, *Novelle*, Buchners Verlag, Bamberg 1990, 20-35.

⁴ О томе код Maria Andreottija, *Die Struktur der modernen Lileratur*, UTB, Bern-Stuttgart 1990, 19-22.

⁵ Franz K. Stanzel, *Theorie des Erzählens*, UTB, München 1989, 113-140.

⁶ Л. Поповић, *Сејџиме*, *Зора*, лист за забаву, поуку и књижевности, Мосар 1900, бр. VIII-IX, стр. 274.

⁷ Исто, стр. 275.

⁸ Исто, стр. 279.

⁹ Уп. Walter H. Sokel, *Der Hterarische Expressionismus*, München, 1970. 118-125.

¹⁰ Исто, стр 280.

¹¹ Исто, стр 285.

¹² Исто, стр 287.

¹³ Уп.. Mario Praz, *The Romantic Agony*, New York 1956, p. 200.

¹⁴ Исто стр. 288.

Милутин Миланковић

ДЕМОКРИТОС

Било је то, ако се не варам, године 397. пре нове ере, претпоследњег дана месеца априла. У те дане је пролеће, као што знам из властитог искуства, лепше но у којем год било друго његово доба, а боравак на обалама Тракије најугоднији. Њене пољане су сочно-зелене, море је ведро плаво, ваздух мио, иако несташан; његов весели дах подмлађује копно и море. Са благословеног тла Тракије убрани су у то доба већ први плодови, а најлепши од њих одвезени на пијаце Абдере, јер нашим добрим Абдерићанима празан стомак беше далеко несношљивији но празна глава. Зато је 29. априла 397. године пре н. е. било велике гурњаве на главној пијаци варошице која је, баш истог дана, била почаствована високом једном посетом.

Тога дана одржао је Велики сенат вароши републике седницу на којој је одлучено да позвани, присутни и несумњиво највећи лекар онога доба, Хипократес, помно испита сумњиво стање разума абдеритског грађанина Демокрита и да о томе поднесе своје стручно мишљење Сенату. С тим у вези још је одлучено да номофилакс републике лично, а у пратњи двају сенатора, одведе славнога стручњака до Демокритовог дома који је лежао ван вароши и да га онде уведе у рад.

Чим се седница завршила, номофилакс Грилус позва значајним, свечаним погледом, пропраћеним достојанственим гестом, Хипократа да са њим пође. У пратњи оних двају сенатора, оставише они зграду Сената.

Номофилакс беше, као што то захтеваше његов високи положај, стасит човек, бујне косе и браде, одевен у дугу свечану одећу. У десној руци држаше, као знак свог

достојанства, дугу палицу, богато опточену сребром, сличну оној којом се данас поштапају владике.

Номофилакс ћуташе, размишљајући, вероватно, о процедури своје нове мисије, али кад стигоше на пијацу зеља, он се обрати Хипократу овим речима:

„Пошто си ми, мудри научниче и стручњаче наше републике, указао велику част да примиш мој позив на вечеру у моме скромном дому, нећеш ми, сигурно, одбити ни моју молбу да извршим овде на пијаци неке куповине за ту гозбу.“

„Нека ти, високи заштитниче закона, та гозба не прави никакве бриге! Ја мало једем, а пијем само воду.“

„Ипак, ипак! Ти си много путовао по свету, упознао народе, њихов живот и обичаје, па ћеш, као високо образован човек, моћи разумети шта значи достојан дочек таквог једног господина као што си ти. Па ако ти и није стало до тога да се презаситиш, ти ћеш по квалитету јела знати да оцениш културни степен наше средине која те раширеним рукама дочекује као свога милог госта. Та баци свој зналачки поглед на ову пијацу вароши богиње Латоне! Толико снабдевену свим оним што увесељава срце човека, ниси могао видети ни у самој Атини, ни Коринту, ни Милету. Погледај само ове красне јагоде, ове зелене краставце и сочне артичоке! Окуване и преливене зејтином, оне се топе у устима, а лако их вари и најнежнији стомак.“

Оба сенатора климнуше, одобравајући, главом, али Хипократес није више слушао шта му Грилус говори. Он је запазио над једном тезгом пијаце таблицу на којој је стајао натпис „Лековито биље“, па похита онамо, не рекавши својим пратиоцима ни речи.

Изненађен оваквим поступком свога госта, Грилус се намргоди, али једна мисао, брза као муња, одагна облак са његовог чела. Он се обрати својим пратиоцима и рече:

„Знам ја, браћо, у чему је ствар! Устручавање мога госта да се оберучке одазове моме позиву није, у ствари, ништа друго до вешта тактика. Он се удаљио одавде

да не присуствује мојим куповинама да се не би из учтивости морао бранити против толиког гостопримства. А када седне за богату трпезу, неће се више устручавати. А можда је, уистину, човек слабијег стомака, па оде оном пиљару да набави какво средство за чишћење, да би се њиме што боље припремио за вечеру. Тако ми Зевса, неће се покајати што је то урадио.“

И са погледом војсковође отпоче Грилус смотру војске пиљара и њихове џебане.

У то стигоше, као што је било унапред уговорено, три његова роба на пијацу и донесоше, обешене о леђа, две велике и дубоке корпе. Грилус приступи куповини робе, и убрзо беше једна од тих корпи дупке напуњена свежим зељем и најлепшим воћем.

Са задовољством посматраше Грилус ту набавку. „Штета што недостижни сликар Зеуксипос није више овде код нас! Ово би био достојан предмет за његову мајсторску кичицу.“ И он уздахну дубоко да покаже колико има смисла за сликарску уметност.

„Е, сада пођимо даље!“, рече он својим пратиоцима. „Идите и јавите то нашем Ескулапу!“

Оба сенатора пођоше по Хипократа, но вратише се без њега.

„Он још није свршио свој посао“, известише они Грилуса, „прегледа биљку по биљку и чини о том неке при- белешке на својој воштаној таблици.“

И овоме је Грилус нашао одмах тумачења: „Разуме се! Њега занимају овдашње цене те лекарске робе; прави инвентар радње и израчунава шта она доноси.“ „Лекари су, то је стара ствар, тајни ортаци продавца лековитог биља“, рече старији сенатор. „Рука руку мије!“, додаде млади. Номофилакс нареди једном од својих робова да ту, на пијаци зеља, остане, причека лекара и поведе га са собом до месарских тезги, поређаних у оближњој улици. Он сам пође са својом пратњом онамо. Пошто је онде купио неке ситнице, јареће месо, говеђа ребра и реп, па напунио њима доњу трећину друге корпе,

пође даље, на сточну пијацу. Ту прегледа стручно сву телад која је била изложена продаји и одабра најлепше грло; један од робова положи га попречно својих рамена и повуче једном руком његове предње, а другом руком његове стражње ноге на своје широке груди.

У то им се придружи и Хипократес. Кад опази оног роба са телетом како ту стоји непомично као кип, рече он номофилаксу:

„На Акрополи атенској видех једну стару статуу, заветни поклон некога Ромбоса, која потпуно личи на овога роба са телетом; једина је разлика што је она истесана из мермера.“

„А ова овде је од крви и меса, што нам је и милије, јер ово теле ћемо појести“, додаде номофилакс.

Оба сенатора се погледаше, блажено се осмејкујући.

„Хоћемо ли кренути даље?“, упита Хипократес.

„Таман посла!“, одговори му номофилакс. „Сада долази на ред најважније: јагње! Треба да знаш да је у ово доба године јагњетина најслађа; печена на ражњу, она се топи на језику.“

Оба сенатора обрисаше својим огртачима пљувачку која им је надрла на уста.

„Наравно, настави номофилакс, „нису сви јагањци једно те исто. Треба их знати прегледати, опипати и одабрати. У том послу ја сам велики мајстор; уверићеш се о том вечерас.“

Грилус поче прегледавати јагње по јагње, тумачећи њихове особине. Кад напоследку одабра једно кратконог четверомесечно дебело јагње, он поносито уздиже главу као да је решио Делијски проблем удвостручења коцке, познат и у Абдери по једној Еврипидовој драми.

Номофилакс се, изгледа, разумевао и у геометрији, бар за правила симетрије показао је нарочитог смисла. Јер кад је купљено јагње предао свом трећем робу, а овај га положио преко рамена као други роб своје теле, он поређа своје робове у сликовиту једну групу. У њену средину стави роба који је корпу, напуњену зељем и во-

ћем, окачио на своја плећа, а ону другу на своје груди, лево и десно постројише се остала два роба, онај са телетом и онај са јагњетом, у своје симетричне положаје. Праћен том групом, упути се Грилус са осталом господом на рибљу пијацу.

Али га овде чекаше ужасно разочарење: пијаца беше празна, без робе. Ту се налазио само један стари, полуслепи рибар, Милон по имену, који не беше више способан за риболов, али се, лукав какав је био, одлично разумевао у продаји рибе и умео да подвали сваком купцу.

„Где су рибе?“, загрме номофилакс.

„Нема их!“, одговори му набусито Милон. „Риболов није успео, море беше немирно, време ветровито.“

„Шта тртљаш ту којекакве будалаштине?“, развика се Грилус. „Море немирно? – Лажеш колико си дуг! – Ја сам својим очима видео да је море било глатко као огледало кад сам ноћас...“

Он ућута. У бесу који и најразумнијег човека може да ошамути, умало да не избрбља којој је лепотици Абдере учинио своју галантну посету. Али се његов бистри разум врати на време на прави пут, и он доврши прекинуту реченицу речима: „... када сам на обали мора принашао Посејдону своју топлу молитву.“

Но препредени Милон све је већ знао, јер су његови рибари полазили сваке ноћи у риболов, па су, као нека врста тајне полиције, знали све шта се ноћу дешава. Зато је Милон одмах био начисто, са које стране да опипа ребра номофилакса. Он поче тим што зацвиле плачевним гласом:

„Опрости, ако Бога знаш! – Слеп као што сам, нисам те одмах препознао, па ти дадох одговор са којим сам се сваког купца ратосиљао. Но теби ћу казати голу истину.“

То је било овако. Јуче имадосмо добар пијачни дан и пазарисмо сто драхми за рибу. Моја дружина се избезуми. Чим се смркну, они, будале, одоше у крчму Панкрацијеву и пијанчише онде док му не испразнише сву бурад. Кад би време да исплове на море, они, пијани, одоше да спавају.“

„Стоко! Свиње пијане!“, рикну номофилакс у дивљем гњеву. „Наредићу да вас све од реда ишибају и ставе на срамни стуб. – Не, то не иде – он је сувише узан за целу вашу тевабију. Али ћу вас дати укрцати на лађе републике и онде ланцима привезати као псе, јер и нисте ништа друго. – Срам вас било! Не донети рибу на пијацу та то је издајство, злочин према држави! Чим да се хранимо? Да скапамо од глади!“, викаше номофилакс, заборављајући да иза њега стоје његови робови, претоварени животним намирницама.

Погружен стајаше Милон пред њим и ћуташе, јер је добро знао да треба пустити да се прво извиче. А номофилакс урлаше даље:

„Зар ти није, несретниче, познато ко сам ја? Ја сам заштитник закона па ћу, као такав, наћи пута и начина да тебе и твоју дружину љуто каштигујем због вашег антидржавног понашања.“

„Све ће добро да се сврши“, проговори напоследку Милон. „Богови ће бити милостиви према нама, грешнима. Ми смо, као што си малочас тачно рекао, пси шугави, па се богови не осврћу на наше молитве. Али ће твоју молитву, високи номофилаксе, о том нема сумње, Посејдон саслушати. Моји рибари су јутрос, кад су се истрезнили, отпловили на море, па ће се, дајем за то своју главу, вратити са чамцима пуним најлепших риба.“

Номофилакс не знаде у први мах шта да му одговори. Посумњати у Миланова ишчекивања, значило би сумњати у себе самог. Зато рече после кратког размисљања: „А зар ти мислиш да ја могу чекати док се на твоје рибаре не излије благодат моје молитве Посејдону? – Многе одличне званице доћи ће ми данас на вечеру, гозба за такво друштво треба времена да буде спремна као што треба.“

„Нећеш морати дуго да чекаш, милостиви господару. Треба само да ми саопштиш каква ти риба треба за вечеру. Поћи ћу из ових стопа до својих рибара, па како не

сумњам да је њихов лов обилан, доставићу ти све што желиш право у твоју кућу.“

„Шта мислиш, брајко? – Да примим робу коју нисам изабрао и премерио? Да ми подвалиш по свом обичају!“

„Ако хоћеш, господару, да се мало потрудиш и да пођеш са мном, можеш својом руком изабрати све што желиш. Моји рибари лове ту у близини.“

„Где?“

„На обали код маслиновог воћњака Тимоновог.“

Номофилакс се замисли шта да ради. Његов пут ка Демокриту водио је баш поред оног воћњака. Зато прихвати Милонов предлог.

„Ми можемо сада, господару, поћи кући“, рече један од његових тешко натоварених робова.

„Ако вам не треба!“, одговори му номофилакс. „Поћи кући и успут појести најлепше воће! Не, ви ћете, сви од реда, поћи са мном!“

Онај роб који носаше обе корпе, уздахну, погрби се што је боље могао и зацвиле тужним гласом: „Стропоштаћу се успут, ако овај терет морам носити тако далеко.“ Док су они тако говорили, пришуља им се један кириција, зван Антракс, са својим магарцем, исти онај који је доцније у познатој парници о сенку тог магарца получио светску славу. Он им понуди да сву њихову робу натовари на свог сивоњу. Номофилакс прихвати тај предлог. Роба са телетом посла кући, а сва остала роба би натоварена на магарца, јагње положено преко самара, а обе корпе обешене с једне и друге стране.

И овога пута је номофилакс распоредио целу своју поворку по правилима симетрије. Он корачаше са својом дугом палицом испред свију, за њим идаше Хипократес између оба сенатора, за њима Антракс, водећи свог магарца на улару, лево и десно од магарца оба роба, придржавајући његов самар да се под теретом не претури; рибар Милон корачао је, као заштитница, иза целе те поворке. У том лепом распореду пођоше они путем који је водио покрај мора.

Дан беше изванредан. Лево од пута зелениле се ливаде, виногради и маслинови воћњаци, а десно је блистало море у зрацима пролетњег сунца. Али нашем номофилаксу беше тешко око срца.

„Шта онда“, размишљаше он, „ако риболов не успе? Препредени Милон сву одговорност за то свалио је на мене, а ја бејех тако блесав да је примим. А ако је Посејдон чуо лаж коју сам на сав глас изблебетао наред пијаци, па ако у рибарску мрежу, мени заинат, пошаље какву ајкулу? Ала би ме обрукао, а цела варош би попуцала од смеха.“

У тим црним мислима стиже номофилакс са својим друштвом на оно место обале које му је Милон означо и где су његови рибари заиста ловили рибу.

Рибари су, газећи по плиткој води, баш извлачили своју велику мрежу, алов, на обалу. Номофилакс се са својом пратњом попе на једну малу узвишицу обале, одакле је, као какав војсковођа, могао да посматра цео ток риболова. Он га затече баш у његовом завршном стадијуму. Горњи руб алова, ношен дрвеним пловцима, оцртавао се јасно на површини воде; он је имао облик издуженог полукруга. На једном крају његовом стајао је, упрегнут, снажан рибар, а други крај његов вукли су остали да би га саставили са првим. Тако се простор, обухваћен аловом, постепено сужавао. На површини тог простора копрцала се већ покоја риба. Како се алов све више приближавао обали, а ту вода бивала све плића, број риба које су се појављивале на површини бивао је све већи.

Посматрајући тај приказ, номофилакс и његови пратиоци напрегнуше очи што су више могли да разазнаду какве су рибе биле захваћене аловом. Они опазише и препознаше у њему неколико пљоснатих риба, званих ромбоји, видеше доста сиволавих леђа морских штука, све више и више црвених барбуна и тамно испруганих злаћаних скуша. Риболов беше обилан, о том није могло бити сумње.

Грилус одахну, и терет му паде са душе. Он заблагодари из свег срца Посејдону што му је опростио његове људске слабости. Та и сами бесмртни богови скрену по који пут мало у страну, па зато и гледају са свог Олимпа увиђавно на смртне људе и затварају, кад затреба, по једно око. Уверен у то, наш номофилакс се користио, с времена на време, том доброћудности богова.

Рибарска мрежа би напоследку извучена, а велика гомила рибе из ње изручена на обалу. То развесели срца рибара, а још више срца потрошача тог берићета.

Рибари почеше да сређују рибу. Кад при том пронађоше највећу у целој гомили, Милон је шчепа за шкрге, клече пред номофилакса и проговори свечаним гласом:

„Теби, мудри и силни заштитниче закона и твојем узимању за нас код бога мора, имамо да заблагодаримо за овај пребогати лов. Дозволи нам милостиво да ти у знак нашег признања предамо, као дар, ову највећу рибу нашег данашњег лова.“

Грилус прими вешто у своје руке рибу, која се жестоко копрцала. Беше то нека особита врста морског греча, сребрнastosиве боје, која је на ледима прелазила у плаветнило, а на трбуху у беличасто; пераја беху риђа. Заиста, диван егземплар!

Номофилакс, дирнут тим поклоном рибара, захвали им кратком али лепом беседом у којој их опомену да поштују силног господара мора и океана.

Док је он тако говорио, бацаху рибари мрке погледе на Милона и дошапнуше му: „Будало! А што даде ту највећу рибу цабе?“

„Не берите бриге, децо моја жутокљуна!“, одговори им он, „цену за ту рибу уплешћу дуплом кредом у рачун.“

Затим се обрати опет Грилусу, па му рече: „Реци нам сада, милостиви господару, шта би желео да купиш од ових риба, овде на гомили; учинићемо ти нарочите цене.“

Рибари разумеше смисао ових речи, па почеше да се слатко смеше.

Пазар би брзо извршен, јер је Грилтос прождирио већ самим погледом сваку лепшу рибу и плаћао, омекшан великодушношћу рибара, све што је Милон затражио. Купљена риба би смештена у ону другу корпу, коју је напунила до ивице.

Наше друштво пође, без Милона, ка дому Демокритовом у најбољем расположењу. Номофилакс је успут говорио само о вечери и тумачио Хипократу како се која риба бира, пржи, подварива, прелева, натапа, надева и зачињава. Онда му још рече:

„Пре но што сунце зађе, биће наша вечера припремљена као што треба и као што само може бити. У то доба послаћу ова два моја роба са једном носиљком и достојном пратњом да те, мили госте, из Демокритове куће допрате у моју.“

Кад стигоше пред Демокритово имање, један овећи врт који се спуштао према мору и мала једна кућица, нађоше онде баштенска врата закључана.

Они закуцаше – нико се не одазва. Закуцаше још једанпут. – Иза врата се чуло само цвркутање птица.

„До сто ђавола!“, повика номофилакс. „Тресните јаче о врата, та ми смо државна власт!“

Његови пратиоци ударише толико о врата да се цела тараба затресе, али одмах затим одскочише, као опарени, од плота. И сам високи заштитник закона тргну неколико корака уназад, а израз страха изобличи му лице.

Шта се догодило?

Иза плота указа се глава неког чудовишта, толико ужасна да им свима ноге претрнуше. Једини Хипократес не изгуби присуство духа.

„Не плашите се!“, викну им он. „То је неки афрички мајмун са дугом косом и псећом њушком.“

Лекар је имао потпуно право. На плот се био успузао један афрички павијан, како га је Хипократес кратко али јасно описао, а којег је касније Аристотелес, због његове псеће главе, назвао кинокефалос, како се и дан данас зове. Али умирително тумачење искусног лекара

стиже сувише касно до ушију наших Абдерићана. Страх који их је био обузео донео је све своје кобне последице. Јер чим Антракс опази мајмуна, испале му из руку улар на којем је водио свог магарца, а оба роба која су сивоњу придржавала одскочише у страну. Тако се магарца осети слободним, па раскречи што је више могао предње ноге, сави главу до земље, па стражњим ногама даде телу своје толики замах увис, да од њега не беху поштедени ни његови товари. Зелје, воће и рибе – све полете у великом луку мајци земљи у крило. За трен ока лежаху на земљи испретурани краставци, артичоке, наранџе, трешње и јагоде, јаретина и говедина, а рибе се праћакаху у прашини.

Чим номофихакс то виде, израз страха на његовом лицу замени се другим једним који наговештаваше свако одсуство мисли. Он зину и стајаше ту као прикован. Но то трајаше само неколико магновења. Јер, иако је његова мисаона машина била искључена из погона, то не беше случај са његовим музикалним ушима. А у те уши стиже однекуд неки високи пиштави тон, којем је следовао други, виши, а овај био одмењен још вишим. „Ха, ха, ха, хе, хе, хе, хи, хи, хи...“ звучало је без прекида, пуне две тенорске октаве.

Ти звуци долазили су из горњег дела Демокритовог врта.

„То је наш смешљиви филозоф!“, узвикну радосно Хипократес, који се већ био побојао да неће затећи код куће смешљивог филозофа, како је цела Грчка онда звала Демокрита. Но номофилакса спопаде неописив бес. Лице му постаде плаво-црвено, а очи му мал’ не искочише из дупљи.

„Смешљиви филозоф!“, развика се он. „Будала – ништа друго! Нисам ли ти, Хипократе, већ говорио да у његовој глави није све у реду?“

То говорећи, показа руком према врту, рашири свих пет прстију своје деснице, стави је пред своје чело и учини њом покрет који у мимици означава шашавост.

Да ли је Демокритос чуо речи номофилаксове, споредна је ствар, овај гест му је све казао, а то му беше толико смешно да се, кикоћући у каденцираним колоратурима, мал' не задави од смеха.

То разгњеви номофилакса још више, капљице зноја поцурише са његова лица, он поче да дахће као премо-рен пас и показиваше жељу да искочи из властите коже.

Но остали присутни били су се већ снашли, а први од њих мајмун. Он скочи хитро са плота, зграби најлепшу наранџу, седе на један стуб ограде, огули је и заглиби зубе у њу.

И оба роба, навикнута да стоички поднесу све што их у животу снађе, не дадоше се збунити догађајима, већ схватише одмах шта им ваља чинити; они покупише са земље упрашено зеље, воће, месо и рибе, обуздаше маргарца и почеше га натоваривати.

И Демокритос се сит насмејао; он се појави на вратима и запита учтиво: „Шта желите, изненадни гости?“

Сад номофилакс зину да говори. Он је свој говор којим је требало да Хипократа уведе у звање експерта унапред срочио, научио напамет и успут се још једном преслишао, али му је сада све то излапело из главе, није знао ни како да почне. Био је способан да говори само рукама и очима. Зато затресе косу и подиже десницу свечано увис. Но ти гестови допадоше се мајмуну, те и он затресе своју гриву и диже десницу увис.

Кад то виде номофилакс, он зграби своју дугу палицу да њоме распали по животињи, али се на време присети да би такав поступак умањио свечаност његове мисије. Зато подиже само десницу увис. То исто учини и мајмун.

Пет тешких капљица зноја поцурише са чела номофилаксова, падоше у прашину и оставише онде свој траг. То растерећење његове главе имало је доброга дејства и на њену унутрашњост, његов мозак поче опет да ради. Он прикупи сву своју снагу и проговори дрхтавим, али утолико свечанијим гласом:

„У име закона наше републике, и у смислу одлуке Великога сената Абдере, молим те и захтевам од тебе, мудри лекару Хипократе, да прегледаш душевно стање овде присутног и теби предведеног грађанина Абдере

Демокрита и да о томе поднесеш своје стручно мишљење Великом сенату.“

Демокритос је саслушао само почетак ове беседе, јер чим номофилакс изговори име ученог лекара, он узвикну радосно својим тенорским гласом:

„Хипократе!“

„Демокрите!“, одговори му лекар својим кадифеним басом. И обојица падоше један другоме у наручје и загрлише се од свег срца.

Абдерићани стајаху као окамењени. Тек после извесног времена почеше њихови мозгови да функционишу, и то се испољи кроз уста њиховог вода. Он рече кратко и одлучно:

„У ред! Налево круг!“

Они се поврсташе у ред и кренуше. Мајмун се иза њих избекељи и пљуну.

Тако пође њих седам Абдерићана – магарац је у том броју урачунат – ући. Њихов вођ уздисаше и рече полугласно:

„Праведни боже Посејдоне! Грешан какав сам, заслужио сам својом бесмисленом лажи ову твоју олимписку чикарму.“

*

Демокритос уведе Хипократа у свој дом, послужи га усољеним рибама, маслинкама, овчијим сиром, сувим смоквама, орасима и медом. Затим донесе бистре, хладне воде из потока који је текао баш на граници његовог имања. После ручка седоше обојица на камену клупу у врту, одакле се, између платана и кипариса, видело плаво море. Велико орахово дрво бацало је дебели хлад на њихово одмориште.

„Којем срећном случају или провиђењу имам да захвалим за твоју посету?“, упита Демокритос Хипократа.

„Ти знаш, драги мој, да ја већ по свом лекарском позиву много путујем. Недавно сам био подуже у Атени. Онда се не говораше скоро ни о чему другом но о погубљењу Сократа, о том злочину Атењана и неправди која вапије до неба.

„Још под свежим утиском смрти атенског мудраца и учитеља врлине, дођох на Тасос, где ме затече изасланик Сената Абдере и предаде ми писмени позив да овамо дођем.“

„Тако? Ти дође овамо на позив Сената – а по којем послу?“

„Па то ти је номофилакс службено саопштио.“

„Номофилакс – он је обична будала; нисам ни слушао шта је трабуњао. Ни остали сенатори нису паметнији од њега.“

„О томе сам се и ја уверио, али на Тасосу сам мислио друкчије. Побојох се да Абдерићани не покрену парницу против тебе као Атењани против Сократа. Зато сам сматрао за дужност да ти дођем у помоћ и твоје суграђане уразумим.“

„Драги мој! Моји суграђани нису Атењани, иако би то хтели да буду. Они нису способни да ме пошаљу на онај свет. А кад би ме, у крајњем случају, и позвали да, као оно Сократес, искапим, њима за љубав, пехар отрова, ја бих им одговорио: „Хвала лепо!“ – И на том би се цела ствар свршила.“

„Па, тим боље!“

„Но што јесте, јесте: мудрости нашег Великог сената имам да благодарим за твоју посету, и то је најпааметније што је он до сада учинио.“

„Е, па нека је хвала боговима! – Твоји суграђани су, у сваку руку, чудновате зверке.“

„И још како! Тек кад их боље упознаш, увидећеш каква су они стока. А тек ако те после моје смрти пут доведе у Абдери, разрогачићеш очи од чуда, јер ћеш на

најлепшем месту вароши угледати диван споменик, подигнут оном истом Демокриту којем је сада требало да испиташ исправност памети.“

Демокритос поче да се смеје и говори кроз смех:

„Да ће тако бити смео бих се опкладити, кад не би онаква опклада претпостављала моју претходну смрт. – Но ево да ти испричам како ће се све то догодити и одиграти.

„Кад после моје смрти моји суграђани, који радо путују по свету, завире у коју од филозофских школа расутих по целој Грчкој, па онде чују да се о мени говори, промениће места свој досадањи став према мени. Онда ће они, један за другим, да се испрсе и рекну: 'Демокритос! Па он беше прави, правцати Абдерићанин!' – 'Добро сам га познавао!' – 'Био сам му први комшија.'

„Чим се после тога врате кући, испричаће надалеко и нашироко шта се о мени говори у Атени, Мегари и другде, и окитити свој извештај плодовима своје бујне маште. Из њихових причања испашће да сам ја највећи мудрац што га је Земља носила. А Велики сенат ће, одмах после тога, једногласно одлучити да ми се на најлепшем месту вароши подигне достојан споменик.“

Демокритос се смејаше слатко. „Да, мој брајко, споменик од туча или пентеликонског мермера.“

Он прекиде свој смех, уозбиљи се и заузео свечану позу да Хипократу предочи како ће изгледати његов будући споменик.

„Јест, јест, такав један споменик! Не због тога што сам Демокритос већ што сам Абдерићанин, прави правцати Абдерићанин.“

Он се смејаше тако слатко да му сузе ударише на очи.

„Запамти, драги Хипократе! На тај начин настали су сви споменици што си их видао по разним варошима Грчке. Доброћудни грађани тих вароши подигли су их, не да њима прославе своје синове на које се за време њихова живота нису ни обазирали већ да одаду почаст сами себи. 'Он беше син наше вароши', то говоре и мисле при том да му је то била главна заслуга.“

„Имаш право!“, одговори му Хипократес. „Већ пуна три века отимају се седам наших вароши о Хомера, пошто су га за живота оставили да лута као бескућник по белом свету.“

„Кад после неколико година одеш опет у Атену, видећеш онде не један но неколико кипова Сократових, подигнутих од оних истих Атењана који га недавно предадоше целату да га отрује.“

Они ућуташе и предадоше се уживању природе. Демокритов врт беше заиста прави земаљски рај. Ту, поред њих, жуборио је поточић, а у крошњама дрвећа цвркутаха птице.

После дужег ћутања проговори Демокритос.

„Моји ме Абдерићани не разумеју; увек ћу им остати несхватљив. Када сам у својој младости распродао већи део своје очевине, отпутовао у далеки свет, а вратио се тек после много година, они ме прво запиташе каква сам блага са собом донео. – ’Знања’, одговорих им ја. Они: се погледаше међусобно и почеше да један другом шапућу: ’Он уме да прави злато.’ – ’У стању је да чини пророчанства.’ – ’Постао је мађионичар’

„Иако им рекох да није тако, они ми не хтедоше веровати, убеђени да лажем. Кад ме видеше како на киши, ветру и олујини ходам по своме врту или крај обале мора да бих испитао те природне појаве, они мишљаху да разговарам са духовима. Кад чињох какве опите, вероваху да правим злато. Кад предузех да, за студију њихове анатомије, рашчлањавам разне животиње, моји Абдерићани беху начисто да се упражњавам у мађијским вештинама.“

Демокритос поче да се смеје, а Хипократес уздахну: „О, то сујеверје нашег света! Борим се без престанка да га искореним из медицине, а оно се шири као коров. Свет верује да се амајлијама, скарабејима, враџбинама и којекаквим отужним напицима може боље и сигурније лечити но чистим ваздухом, постом и природним лековима. Зазиру од урокљивог погледа, а не устручавају се

да пију окужену воду. Дијагнозу врше по небеским знацима, а не по лекарском прегледу.“

„Шта ћеш, драги мој?“, рече му Демокритос, смешећи се. „У натприродне ствари се верује радије но у природне појаве. Са чудесима се може по вољи баратати и њима све разјаснити, али пронаћи узрочну, природну, проверену везу између појединих појава много је теже. Ја сам то искусио и дошао до уверења да је већа ствар такву везу наћи но постати краљ Персије.“

„Ти познајеш, чуо сам, цело то огромно персијско царство?“

„Пропутовао сам га од једног краја до другог, пре но што се Египат отцепи од њега. Обиђох затим скоро све вароши обала Средоземног мора. Од свих мојих савременика, ја сам, ваљда, видео највећи део настањеног света, прокрстарио најудаљеније пределе, проучио њихова поднебља, њихове житеље, њихово животињско и биљно царство. Куд год сам дошао, говорио сам са најученијим људима, поучавао се код египатских геометара и халдејских астронома и пуних дванаест лета прикупљао знања где год сам их нашао. Натоварих њима своју главу и своју лађу, и вратих се кући. Кад истоварих овде тај товар, средих га и прорешетах. Беше ту много пљеве, а тек покоје зрнце правог знања.“

„Та није могућно!“

„Истину ти кажем.“

„А учења наших разних филозофских школа? – И са њима си се, сигурно, на свом путовању упознао.“

„Ја их не омаловажавам, а учења питагорејаца врло ценим, али све су то само зрнца истине. Свака од тих наших филозофских школа бави се само ограниченим бројем проблема и сналази се само у једном уском кругу стварности. А природа је бесконачна! Града васионе, њен састав, живот природе и његов смисао остали су нашим филозофима у недокучивој даљини.“

„Па где да тражимо одговоре на сва та питања?“

Демокритос се диже, обухвати погледом све околне брегове, небо и пучину морску. „Свугде! Не само у кретању концентричних звезданих сфера, но и у кругу појмова нашег разума.

„Трудио сам се да прочитам слова велике књиге природе и тражио истину свугде и на сваком месту: у зрацима сунца, у ваздуху, на мору и на копну, у мртвом камени и у живим бићима; тражио сам шта то све држи, креће и преображава. Посматрао сам, правио опите и испитивао састав света и ткиво материје.

„Беше то дуг и тежак посао, јер наша опажања нам казују како нам све то по нашим чулима и нашем ограниченом схватању изгледа, а не како је то у ствари. Наша опажања су само релативна, а истину праве стварности можемо тражити само својим разумом. Нашем опажању се открива променљива, релативна и пролазна стварност, а нашем разуму непроменљива, апсолутна стварност, једнака самој себи.“

„Па шта је непроменљиво, шта је пролазно?“

„Дуго сам то тражио док га нисам нашао.“

„Ти си то нашао! Како и где?“

„Е, сад ћу ти показати.“

Демокритос оде у своју кућу и донесе оданде један земаљани ћуп напуњен водом и један дрвени чанак пун чисте соли.

„У овом чанку видиш, драги Хипократе, једну одређену количину материје; бакалин је мери кантаром кад је продаје и израчунава према њеној тежини цену продате робе.

„Ова со састављена је из ситних зрнаца. Свако такво зрнце можеш раздробити у ситан прашак. И тај прашак, колико год да ти његови делићи изгледају сићушни, можеш раздвојити у још ситније делиће. Ево погледај!“

Он узме прегршт соли, сасу је у воду и размути је једним штапићем. За кратко време од соли се не виде ништа више.

„Где је нестала со?“, упита он Хипократа.

„Растворила се у води.“

„Да, тако се то вели. Али ако испитујемо ствар помније и дубље, онда долазимо до овог тумачења. Со се распала у води у толико ситне делиће да их наше око не може да види. Али остави овај ћуп који дан на сунцу, вода ће из њега нестати, испарити, како се то каже, а у ћупу ћеш наћи со у истој оној количини у којој сам је у ћуп усую. О томе сам се уверио помоћу кантара.

„А шта се десило са водом? – И она се поделила у ситне делиће, ситније но иједна кап и дигла се у ваздух.

Тај ваздух пун је таквих ситних, невидљивих делића воде. Зором се они скупљају опет у капљице, и ми их видимо у облику росе. А виђамо их и у облику кише, слане и снега. Тако се вода појављује у квалитативно различитим облицима, прелазећи из једних у друге.“

Хипократес је слушао пажљиво, а Демокритос је тумачио даље.

„И сам ваздух, колико год да нам изгледа прозиран, састављен је из ситних делића. Иако их не видимо, осећамо их при најлакшем поветарцу. При олуји не могу ни велика стабла да се одупру налету тих делића. Зато је и ваздух стварна супстанција, иако је као такву не видимо. „Ова расућивања и многа друга довела су ме до убеђења да је сваколика материја која се налази у васиони, па била она жива или мртва, саграђена из ситних, нама невидљивих делића.

„Такав један делић не може се даље рашчланити нити расећи у још ситније; зато га зовем атомом. Ти атоми су, као што ти је пример са овом соли доказао, неуништиви.

„Ти атоми постају тек својим нагомилавањем видљиви у разним облицима у којима се материја указује нашим чулима. Из броја, величине и међусобног положаја атома, дакле из њиховог квантитативног и просторног распореда и састава, произилазе све квалитативне разноликости материје како их пред собом видимо,

исто тако као што се истим словима може написати и трагедија и комедија.

„Свет васионе састоји се из простора, атома и кретања. Бесконечно много бескрајно малених, невидљивих атома ковитла се један поред другог, и они изазивају тим својим непрестаним кретањем све природне појаве у њиховом непрекидном низу и разноликости њиховој.

„Све је то стални и вечни развитак, у којем је и човек учествовао и постепено се из животињског стања уздигао до садашње културе.

„Ја сам те своје мисли изложио у мом главном делу *Диакосмос* и растумачио их на безбројним примерима.“

Он донесе из своје куће то дело и поче наглас да чита његова најважнија места. Како је свет постепено постао кад су се усковитлани атоми окупили у мртва и жива тела у колу непрекидног развитка.

Хипократес га слушао без предаха, прекидајући га само по гдекоји пут да затражи какво обавештење.

„А шта је наш ум, шта је наша душа“, запита одједном лекар.

„И они су састављени из атома.“

Хипократес га погледа зачуђено, али Демокритос остаде при своме.

„Материја је, у њеном облику и кретању, у то не сумњам, једино стварно и истинско биће, а цео духовни свет сматрам само за једну врсту огледала те стварности.“

„Ти, дакле, мислиш да је материја првобитна, исконска, а да је духовна делатност из ње рођена.“

„Да, тако ја мислим. Наше мишљење има само задатак да тражи истину путем опажања и да све појаве, па и делатност нашег духа, изведе из састава и тока природе као неумитну последицу и потребу.“

„Неумитну последицу?“

„Тако је. Један од основних ставова мога учења је овај: Ништа се не дешава случајно, већ све има свој узрок и његову неминовну последицу.“

„А наша слободна воља?“

„И она се покорава законима природе, која сачињава једну јединствену целину.“

На капији се чу тихо куцање. Хипократес се намршти и рече: „То су изасланици номофилакса које је послао са носиљком да ме одавде понесу у варош.“

Он се мало замисли, па запита Демокрита: „Могу ли се користити твојим гостопримством још ову ноћ?“

„О, кад би хтео, мој драги, да вечно останеш овде код мене.“

„То, нажалост, не могу. Ја сам ти вечити путник, од једног болесника до другог. Али ћу до ујутро остати овде. Идем до капије да о том известим изасланике номофилаксове.“

Он оде и врати се убрзо, насмејан. „Знаш ли шта сам рекао вођи моје телесне гарде?“

„Шта?“

„Да са мојим стручним мишљењем нисам још готов. Твој случај је, додуше, врло занимљив, али изванредно компликован. Због тога је потребно да те целу ноћ посматрам, да видим како спаваш, да ли на левој или десној страни, да ли на леђима или потрбушке, да ли хрчеш, да ли у сну говориш.“

Демокритос удари у смех.

„Онда ћу тек“, доврши Хипократес, „моћи да саставим своје стручно мишљење и да га на сутрашњој седници саопштим Великом сенату.“

Демокритос се смејаше од срца. „Е то си добро смислио.“

Они наставише своје разговоре. Демокритос се бавио и медицином, написао је једно дело о грозници, једно друго о дијететици, једно о дијагностици, а једно о правом начину живота. А Хипократес не беше само велик лекар већ и оштар посматрач природе. Зато имадоше тема за разговор у изобиљу. Када стигоше до двадесете, већ се и смркло.

Ваздух беше потпуно миран, море без таласа; на његовој глаткој површини огледало се звездано небо.

„Погледај ову дивну мирноћу мора!“, рече Демокритос. „То ти је верна слика праве среће!“

„Како то мислиш?“

„Ево како. Ако мисаоне вредности наших представа претворимо у етичке вредности наших захтева, онда ми изалази ово: као што из опажања произлази само неласно сазнање, које има за предмет појаву, а не суштину, исто тако је уживање које проистиче из надражаја наших чула релативно, мутно, самом себи непоуздано, привидно и варљиво. Праву срећу, у којој само мудрац може потпуно да ужива, чисто блаженство, циљ и мир живота не треба тражити у спољним добрима и чулним уживањима већ у тихом и мирном расположењу које нам пружа блага заталасаност финих атома наше душе. Она даје души меру и хармонију, чува је од ђуди, пружа јој непоколебљивост и сигурност у саму себе; она је мирноћа мора душиног која је, упознавши своје страсти, постала господар саме себе. Право блаженство је мирноћа, а њу даје само сазнање.“

„Имаш право; и ја замишљам тако праву срећу.“

Оба мудраца седаху ту, срећни и блажени. У трави и цвркутаху попци, а на небу се сјајила млечна стаза у својој нежној лепоти.

„Реци ми“, рече Хипократес, „одашта произлази тај млечни сјај на небу?“

„Од безброја сићушних звездица које наше слабо око не може да разабере сваку за себе, но тек њихову заједничку светлост назире у виду ове нежне копрене неба.“

„О свему си ти, Демокрите, размишљао дубље и темељитије но ико други. За мене су твоја учења право откривење. Ја сам их добро разумео и прихватио, само у једној ствари не могу да се сагласим са твојим мишљењем. Смем ли ти то рећи?“

„Како да не, драги мој! Твоје мишљење ме нарочито занима, баш због тога што се са мојим не поклапа.– Та зар верујеш да мислим како су моја учења последња реч сазнања? Она су тек скроман почетак.“

„Е, па лепо, слушај дакле! – Ти рече да је и наша душа саграђена од атома.“

„Да. И она, као и све друго што постоји. Но од атома нарочите врсте, од најпокретљивијих, најнежнијих, најфинијих.“

„А шта бива са њима после наше смрти?“

„Онда ти атоми оставе наше мртво тело да би другде ступили у дејство. Јер, као што су и сви остали атоми вечни и неуништиви, тако је и супстанција наше душе вечна, бесмртна.“

Хипокраес се мало замисли. „Морам да ти противуречим. У своме лекарском позиву посматрао сам пажљиво сваку манифестацију и развитак људске душе: како се она код детета постепено развија, како код сваког човека бива при најмањој телесној нелагодности, а нарочито болести, поремећена, како се смрћу угаси као какав пламичак.“

Демокритос га слушаше пажљиво, па упита: „А како и чиме мислиш објаснити испољавање и дејство душе?“

„Није ми то сасвим јасно. Не би ли се она могла схватити као изражај дејства целокупног система атома од којих је наше тело саграђено; а да тај изражај бива прекинут наступом смрти.“

„И о томе сам већ размишљао, али не нађох решења које би ме задовољило. Хајде да и ову ноћ још једанпут размислим о томе.“

„Тиме ћеш покварити свој сан.“

„За овакво питање вреди се помучити и сто ноћи!“

Они вечераше и пођоше на починак. Али Демокритос не заспа целе ноћи; Хипократес га затече изјутра будног, но свежег и веселог.

„Знаш ли до каквог сам закључка дошао?“, рече Демокритос Хипократу.

„Говори!“

„После хиљаду и више година препираће се филозофи још увек око тога да ли је наша душа смртна као и наше тело, или је вечита.“

После доручка опростише се они срдечно један од другог. Хипократес обећа да ће опет ускоро доћи.

У уговорено доба појави се Хипократес пред Великим сенатом Абдере. Ту саопшти ово своје стручно мишљење:

„Код Антикире расте лековита једна биљка; њен корен, раздробљен и метнут у нос, изазива јако кијање, па тим освежава и лечи сваки изнемогли или оболели мозак.

„Опремите одмах шест великих лађа да првим повољним ветром отплове онамо, да се натоваре, колико год могу да носе, кореном те биљке. Цео тај товар разделите бесплатно свима грађанима вароши, седам фунти на главу, а вама, господо сенатори, duplo толико. Демокритос је једини грађанин ове вароши коме такво лецење није потребно.

„И још нешто, старатељи и градани Абдере! Не омаловажујте мој лекарски савет зато што га дајем бесплатно; он је најбољи од свих што сам га дао болеснику који се сматрао здравим. Вечни богови нека вам буду вазда у помоћи!“

Рекавши то, Хипократес се поклати дубоко пред абдерићанском господом и оде својим путем.

Абдерићани не послушаше савет мудрога лекара, па останахте исти као и дотле. Не само да се испунило све што је Демокритос о њима говорио већ превазиђоше сва његова предсказивања: још за живота његова подигоше му величанствени споменик насред своје вароши. Вајар га је истесао у камену како у театралној пози чита и тумачи свој *Диакосмос*. Када је наш дубоко остарели филозоф тај споменик сагледао, искривио се од смеха.

Славица Гароња Радованац

ПРИПОВЕТКЕ МИЛУТИНА МИЛАНКОВИЋА

Да роман *Кроз васиону и векове* (1928) није случајан литерарни производ Милутина Миланковића, сведочи и његова позна збирка прича *Кроз царство науке* (1950). Ова књига је настајала у специфичним, ратним условима, усред окупације Београда (1941-1944). Насловивши је такође скромно у поднаслову као „слике из живота великих научника“ и сам Миланковић, чини се, није био свестан вредности свог књижевног рада, очигледно сматрајући своју књижевну делатност само другостепеном, креативном забавом и допуном свом научном раду. Тако је сам своје писање одредио као „популарну науку“, тиме је дуго и искључивши у књижевној и критичкој рецепцији за другачије могућности тумачења, па и у оквиру тзв. високе литературе.

По личном сведочењу (у мемоарима), прва прича коју је написао започела је као духовна игра и „дописивање“ једног старијег текста. Била је то Виландова прича о Абдерићанима (из 1781), као литерарни предлог за Миланковићев настанак понајбоље прозе из ове књиге, причу „Демокритос“. Споменута, прва прича о Демокриту („Демокритос“) настала је на литерарном предлошку и анегдоти на којој је саздан читав њен композициони оквир: становници града Абдере, „најизразитији паланчани старе Грчке“, позивају Хипократа, славног лекара, „да испита неуравнотеженост Демокрита и то писмено потврди“. Након дијалога са Демокритом и извршене експертизе, Хипократ утврди управо супротно: да је Демокрит једини житељ њихове вароши који је душевно потпуно читав, а да су сви остали луди! Домишљајући из те приче дијалог два тада највећа античка

философа, Демокрита и Хипократа, Миланковић се интуитивно послужио поступком мистификације, успешно „дописујући“ један старији текст.

И у својим мемоарима, Миланковић детаљно описује тај креативан тренутак литерарне инспирације, идеје о „дописивању“ непостојећег текста, који је писац, ослањајући се на своја огромна знања, посебно из омиљене, античке прошлости, преточио у оригиналан уметнички текст, кроз поступак идентичан данашњем постмодернизму.

„Почех да размишљам о томе како бих својим пером могао попунити ону празнину Виландових „Абдерићана“ (недостајући дијалог „два највећа природњака“ у античкој Грчкој, Хипократа и Демокрита – прим. С. Г.) и одлучих се да то покушам... Када још мало дотерах и допуних тај свој спис, увидех да ми је пошло за руком да кратким, живо предоченим догађајем, изложим главне црте Демокритове науке... То ме је врло задовољило и развеселило у оним тмурним данима. Запитах се не бих ли тим начином, а себи за забаву и разоноду, (подв. С. Г.) могао још којег знаменитог научника дочарати жива пред собом и са њиме упознати своје будуће читаоце...“¹

Позорница збивања у Миланковићевој причи, сва је у дионизијском култу обожавања живота и његових радости, попут уводне, живописне и хумористичке сцене на пијаци:

„Било је то, ако се не варам, године 397. пре нове ере, претпоследњег дана месеца априла. У те дане је пролеће као што знам из властитог искуства, лепше но у којегод било друго његово доба, а боравак на обалама Трако је најугоднији. Њене пољане су сочно-зелене, море је ведро-плаво, ваздух мио, иако несташан; његов весели дах подмлађује копно и море“ (275).²

Условно, један од важних ликова приче је и градски „номофилак“ Грилус, чиме се, уз сву живописност античких улица и живота на њима, уствари одлаже главна, узвишена тема (сусрет два највећа античка филозофа

тог времена). Уводни део радње, који се одиграва на пијаци, јесте можда и најбољи део ове приче, где Миланковић заиста показује мајсторство врсног приповедача. Наиме, у уводној сцени, приказан је градски номофилакс Грилус како са три роба купује намирнице за престојећу вечерњу гозбу у част доласка Хипократа.

Такође, цео уводни живописан приказ сцене куповине на пијаци је депатетизован и уоквирен комичним врхунцем, датим кроз приказ уплашеног „номофилаксвог“ магарца, са чијих леђа је одједном полетела сва купљена роба на пијаци:

„Зеље, воће и рибе – све полете у великом луку мајци земљи у крило. За трен ока лежаху на земљи испретурани краставци, артичоке, наранџе, трешње и јагоде, јаретина и говедина, а рибе се праћакаху у прашина...“ (282).

Демокритов громогласни смех на рачун „номофилакса“ је увођење славног античког филозофа у радњу.

Сцена сусрета и упознавања, потом и разговор два филозофа у Демокритовом врту на вечери, дата је у сталној паралелној радњи и симболичкој функцији: кроз обиље животних намирница, као симбола овоземаљских чари живота у односу на узвишени духовни план приче, тј. разговор два филозофа. У овој причи Миланковић испољава не само неочекивани и непатворени дар комедиографа, већ у пуном смислу исказује и своју природу песника-филозофа, тако да мудри разговори које воде два главна јунака, Хипократ и Демокрит у овој повести могу да се подведу и *као нека врста* његовог животног *creda*:

„Ваздух беше потпуно миран, море без таласа; на његовој глаткој површини огледало се звездано небо. „Погледај ову дивну мирноћу мора!“ рече Демокритос. „То ти је верна слика праве среће!“ „Како то мислиш?“ „Ево како. ...Праву срећу, у којој само мудрац може потпуно да ужива, чисто блаженство, циљ и мир

живота, не треба тражити у спољним добрима у чулним уживањима, већ у тихом и мирном расположењу које нам пружа блага заталасаност финих атома наше душе. Она даје души меру и хармонију, чува је од ђуди, пружа јој непоколебљивост и сигурност у саму себе; она је мирноћа мора душиног која је, упознавши своје страсти, постала господар саме себе. Право блаженство је мирноћа, а њу даје само сазнање...“(289).

Миланковићева прва проза „Демокритос“ сјајна је алегорија о појединцу и маси, вечна прича о мудрости јединке и лудости (глупости) гомиле, зачета на ангедоти (прогласу да је Демокрит луд), а заокружена правим филозофским трактатом два велика античка филозофа о (несавршеној) људске природе.

Након ове, рекли бисмо, антологијске, а мало примећене приповетке српског језика, Миланковићев од тада ничим спутан књижевни дар виноу се у различита уметничка креирања одабраних тема прича о великанима из света науке који су углавном били његов лични узор и надахнуће.

У највећем броју прича из антике, приповедање тече са лежерношћу свезнајућег приповедача, док у већини прича из новијих епоха, као један од јунака у прози, присутан је и сам писац. Дакле, примењујући поступак као и у свом роману *Кроз васионе и векове*, писац је, по начелима савременог постмодернистичког дискурса такође извршио „провалу“ у радњу и животе својих литерарних јунака, умешавши се тако у њихов живот. Писац је такође одевен у одећу епохе о којој приповеда, дружи се, разговара са својим јунацима, доживљава са њима заједничка путовања, ратове, пријатељства и аудијенције... У најуспелијим, причама из античког периода („Питагора“, „Аристрах са Самоса“ и „Аристотел“), у свакој је примењен оригиналан и специфичан угао гледања („исечак“) из живота главног јунака (пресудан за његово научно откриће), али и засебно уметничко обликовање сваке приче понаособ.

И осталим причама у књизи *Кроз царство науке* Миланковић је само потврдио свој изузетан књижевни дар, винувши се у просторе креације и стваралачке слободе, које можда у себи не би открио да је радио у другачијим времену и другим околностима. Одабрани Миланковићеви ликови великана су фикционализовани, дакле дати као књижевни јунаци, са упечатљивим, људским карактеристикама (и несавршеностима), стога и депатетизовани, у раскошном колориту свог времена, у свакодневници која је често и банална, и стога људска, али и са тренуцима оног божанског надахнућа, када се, поручује мудри писац, из божанске искре јављају они блескови спознаја и великих (научних) открића, који и јесу истински продори човечанства и залога вечности појединца у његовој пролазности.

1. децембар 2012.

---

¹ Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 743.

² Сви наводи су према издању *Кроз васиону и векове; Кроз царство науке*, Сабрана дела Милутина Миланковића, књ. 4, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.

Милан Вукасовић

МОЈ ГАВРАН

Болестан сам.

Сви су ме напустили, и узрок моје болести нико не зна.

Поноћ.

У даљини јауче ветар.

Неко овлаш додирује мој прозор. С муком се дижем, јер сам жељан неког, ма ко то био.

Лагано, без шума, улеће мој стари гавран и гледа ме очима које се цакле од радости.

Осећам да има много да ми каже: осећам то по његову погледу, који се дрско руга; осећам то по његову успорену лету, који се не чује. Али ја немам снаге, да сачекам да почне, и промуклим гласом питам:

– Шта си видео, познаниче стари? – и падам на постељу, безмоћан.

Гавран лебди без речи, гледа ме нетремице и тражи да продре до дна моје душе.

– Га... га... видео сам – загракта његов глас, препун смеха.

– Видео сам, пријатељу стари, видео како реке напуштају своја корита и крећу путовима.

Реке живе, чији се таласи ваљају без прекида, и дању и ноћу, и носе у себи цео један народ и све што тај народ има.

Таласи хуче, и хук се слива у безграничну хармонију туге и претње.

А реке, као уплашене засиктале гује, беже од својих извора, повијају се, час спуштају, час дижу, дршћу, и иду без препрека утоку који не познају, ријући под собом земљу, за собом остављајући крваву пену...

Гавран се наднео над саму моју главу и испрекиданим гласом, подрхтавајући од пакосне радости, убрзано наставља:

– Видео сам око сваког некадашњег пута, којима су реке прохујале, погурене бледе сенке, како тумарају без циља и преврћу костуре и лудачки се цере...

Промуцах:

– Доста!... Доста!...

Мој гавран на то рече отегнутим, презривим гласом:

– Доста! – и ишчезе без шума.

Прикупих снагу, приђох прозору, подбочих се и гледах у ноћ укоченим погледом, с одлуком да те, мрска птицо, никад, никад више не видим.

Али жеља да сазнам више није ми давала мира, и ја сутрадан дрхтах од грозничаве радости, очекујући ноћ, да бих те опет чуо.

И ти си дошао, гавране!

Беше поноћ.

Мој је глас изнемогло питао:

– Шта си видео?

– Ха... ха... видео сам запаљену земљу, омотану димом, и кроз дим назрео један народ, застао на граници. Ветар, који дуваше до тог тренутка, стаде, залеђен, и слушаше како се тело једног народа купа у својој рођеној крви: купа, чека, нада.

Ха... видео сам – загракта гавран, ударајући на сваки слог језовито потмулим нагласком, као клатно погребног звона – видео преко дана поља посејана лешевима људи – ноћу оргију мртвих. Ветар јауче у оголелу грању, а непрегледни брачни парови, растављени пре времена, у страдном загрљају сад настављају, као костури и сенке, прекинуту блудну игру живота.

– О, доста!

И гавран понови:

– Доста! Га... га... видех смрт у њеној мраморној палати – загракта гавран подругљиво једне од идућих ноћи.
– Видех смрт на њену златну престолу, окружену отег-

нутим, подераним сенкама једног народа. Смрт, као анђеоло, с очима боје пролећног неба, смеши се, задовољна, што први пут од свог постанка види масе како јој прилазе као збијени, погурени дуси и вапију за оним од чега појединци дршћу.

Гавран је говорио дуго – ја гаврана нисам више чуо. Његове речи слише се у једноставан мрачан застор, који махнито притискује сваки делић мог тела: притискује, успорава ми дисање и гуши ме.

С очима уоченим, с устима полуотвореним, без даха, гледам нетремице у најцрњу тачку мрачног застора, док ми цело биће немо пита:

– О, гавране, где ћеш стати?

После низа дана, једне тешке ноћи, гавранова крила задрхташе на мом прозору као залеђене гране. У мени затрепта знак сумње.

Кад је улетео, његове очи беху тамне, поглед оборен.

– Шта си видео ? – питах из дубине груди.

– Видео сам – тихо, сасвим тихо рече – видео где остаци једног народа поново се дижу и откупљују полу-мртве од смрти, да њима замене потребу у живима.

Видео сам – глас гаврана беше подеран од бола – видео где један народ васкрсава...

– Говори брже, говори шта си још видео?

Али то би сада гавран који рече:

– Доста!

– О, ти, црна птичурино, освета ће моја бити грозна.

– И грчевито сам стегао песницу и чекао: чекао те да се јавиш.

То не беше више удар крила, то би болан крик. И гавран улете с погледом који лута.

Подигох се упола, испружих главу и очима запитах:

– Шта си видео?

– Видео сам земљу, на којој, где некад беше просута људска крв, сад цветају кринови, попрскани црвеним пегам.

Гавранов глас једва се чуо и падао је сваког тренутка све ниже.

– Видео сам измешане народе у пољима кринова; народе који не знају за границе.

– А! – испустих крик од безграничне луде радости. – Мој гавране црни, зато си ти тако тужан! – падох, изнемогао, на постељу и промуцах: Однеси ме тамо!

Гавран рече:

– Немам снаге ни самог себе да носим.

– Гавране, твоја је освета страшна! Однеси ми бар део тела.

На крилима мог гаврана задрхта перје.

– Га... га... – загракта оним истим гласом као прве, ноћи, и очи му засијаше грозничавом ватром усијана гвожђа. – Га... – понови језовито пискавим смехом, од кога задрхташе и ледени зидови у соби. – Однећу ти срце.

И док сам ја непомично лежао, црна птичурина лагано је кружила над мојом постељом, лагано се спуштала све ниже и бирала место где ће стати.

У једном тренутку гавранове канџе такнуше моје тело. Стао је као на кладу, гледао ме погледом који се руга и раздире, а тада... тада, пусти један победни крик, забаци главу, да би му замах био што већи, и дубоко, дубоко, зари свој челични кљун у моје груди.

Мрак, који ми до тог часа затвараше очи, под притиском телесног бола, плану пожаром. Гавран крикну, заниха се и као облак дима диже. За њим полетеше, са свих страна, непрегледна јата црних птица.

Варнице с гавранова тела пренеше пожар и на околне његове другове, и небо се замрачи и испуни загушљивим дахом.

– Смрт! – промуцах и уздрхталим рукама отварах прозор, тражећи ваздуха, и тамо далеко... далеко на обзорју угледах огромну светлост.

Џиновски зраци Новог Сунца гоне загушљиве облаке. У златним млазевима светлости достојанствено плове велике беле птице и својим складним, милозвучним гласовима стварају Нову Химну Човечанства.

Милан Вукасовић

КАПЛАР АДАМ

Другу Радоици Теодосијевићу

Мали, пуначак, окретан; увек добродушан, насмејан.
Озбиљан колико је могао.

По послушности први, али обично је слушао једно,
мислио друго, радио треће.

Ретко би прошао који дан да се није бар једном збу-
нио.

Такав је ступио у касарну – такав изашао.

– Не био вам ја командант, сваког бих дана бесио по
једног, док вас не бих научио памети – гунђа, пљуцка
четни наредник, лагано обилази строј регрута, нерво-
зно чупка жуте бркове изгореле од силног пушења и, с
времена на време, погледом прошета прозорима другог
спрата.

Цео отвор једног прозора, на који овог тренутка ци-
ља наредник, потпуно је затворен командантовим „про-
фијантом“, како је командант називао, кадгод би био
расположен, свој достојанствени трбух, тапшући га час
с једне, а час с друге стране, увек с полугласним осме-
хом блаженства.

– Наредниче, мање дреке, више реда!

Револверским пуцњем састале би се наредникове но-
ге.

– Разумем, господине потпуковниче.

Трбух се лагано окреће, на његово место неколико
колутова белог дима повијају се у свежем пролећном
ваздуху, а буренце се котрља ходником даље, да би се
зауоставило на ком другом прозору и поновило исту ре-
ченицу, истим изразом, истим гласом, нареднику неке
друге чете.

– Еј, ти мали, у последњем реду, ти трећи с краја – викну наредник оштро, што је била непосредна последица командантове примедбе. – Зашто се смејеш?

– Ја ли? – упита Адам.

– Јест, ти! Оди овамо!

Адам приђе зацрвeњен, уплашен, збуњен. Шајкача му покриваше главу до половине ушију; у копорану му је могао слободно стати још један друг мало мршавији.

Многи се гласно насмејаше.

– Одакле си?

– Од Пиротско!

– Ти баш никако да се смириш! Шта то радиш?

Адам хтеде нешто рећи, окрете се друговима, па у наредника.

– Шта си радио? – још строжијим гласом упућено питање збуну га још више.

– Мислио! – одговара Адам наивно, не мислећи ништа.

– Војник не сме ништа да мисли, јеси ли разумео?

– Разумео сам.

Наредникове очи лагано крадимице подижу се и – сусрећу с командантовим. Значи: треба наставити. Мршти се, и пита Адама шта је разумео, тако јасно, да би га и командант могао чути.

Одговор је као из пушке:

– Разумео сам да нема шта да се мисли.

– Будало једна, није истина, има шта да се мисли – разгоропади се наредник млатарајући рукама као какво страшило на ветру, утолико више, уколико је више провиривао врх командировог трбуха, сад из једног другог прозорског оквира – али војник нема шта друго да мисли до само оно што му се нареди. Јеси ли сад разумео?

– Јесам! – одговори Адам сав збуњен пред толиком речитошћу свога наредника. Пред очима му заигра касарна, у ушима звуком роја бумбара забруја толико страшна реч: војничка дисциплина, и он у страху, данас први пут, после недељу дана од кад је навукао униформу, помисли: то је сигурно она.

– Шта си разумео? – понавља наредник, јер тај проклети трбух као да се заглавио у оквиру прозора, и, изгледа, шта више, да збиља пажљиво прати ток догађаја, па неће ни да мрдне с места.

– Разумео сам, господине наредниче... разумео... да војник не треба да мисли...

– Шта! – дрекну наредник напрегнутих вратних жила, не зато што се такав одговор није слагао с његовим мишљењем, већ једино због команданта, кога треба уверити да се нешто ради.

Адам нити има времена, нити уме да скује нешто ново. У глави му бучи празнина, више се не сећа поводом чега наредник пита, а још мање има снаге да све поново изазове у свести и потражи какав нов одговор. Међутим намргођени наредников поглед тражи објашњење што пре.

Свом незамагљеном снагом памћења и размишљања Адам покушава да васкрсне једном већ изговорену реченицу, коју је наредников глас тако разбио, да се ни слова са словима не могу саставити, а камо ли речи.

Лагано, кроз зубе, увуче главу у рамена, као да је очекивао удар одозго, Адам, да не би направио још већу глупост, брзином цик-цак муње пипа по мраку сећања и извлачи полако реч по реч на светлост, онако исто поређане као што су биле раније.

Али баш то развлачење испрекиданих речи и оклевање с одговором спасава га.

Команданта беше нестало. Отишао је, као обично, у канцеларију да поједе бурек са сиром. Нареднику лакну. Усне му се развлаче у невин детињасти осмех, јако упадљив на грубо развијеном лицу ишараном црвеним печатима и украшеном меснатим, затубастим носем.

– Тако је!

Адама озарује радост.

– Војник има да слуша, ћути и ради, а не много да мисли – објашњава наредник пријатељски и шаље га на своје место.

Адам улази задовољан у строј и руком брише с чела крупне грашке зноја.

Наредник прозива по списку. Један му лист испада. Адам у трен, чак с краја, први стиже, диже лист са земље и пружа га с победним осмехом.

Наредник Никола би задовољан.

– Слушај! – рече он привидно преким гласом, премери га, заврте главом, осмехну се и нареди му да по обуци дође одмах код њега у канцеларију.

Ето тако Адам поче војничку каријеру: постаде посилни, иако је било забрањено да се за ту сврху употребљавају регрути.

– Тај ми посао пре сврши, но што помислим да му га дам, – хвалио се ускоро наредник, пола у збиљи, пола у шали, где год би стигао, и употребљавао га у исто време и за четног магационера и за разносача поште, и, као повереника, за разне службене и приватне ствари.

Адам стиже свуда. Обично долази од наредникове куће око једанаест ноћу, па ипак је први зором на ногама, да би могао што боље очистити наредникову канцеларију и на време се спремити за обуку.

Наредник, с ретким изузетком, стално закашњава. Обично командир чете улази на главни улаз, наредник на споредни убрзаним корацима, да би стигао пре командира. Адам са свим потребним подацима чека наредника пред вратима: колико је њих на боловању, одсуству, у затвору, колико се јавило за лекарску помоћ, а колико за рапорт, па ипак, док наредник у хитњи попуњава готов образац, мрља мастила разлива се по чистој хартији, која служи као столни застирач, а чешће се преврне мастионица или чаша воде тресне о под. Сваку своју несмотреност наредник пропраћа низом свакодневних духовитих израза.

– Лако ћемо, господине наредниче, само нека сте ви живи и здрави! – шапуће Адам, брзо замењује упрљану хартију чистом, и поново дотерује све у ред.

Толика послушност и пожртвовање после извесног времена беху награђени. Адам доби капларски чин изненада, кад се томе најмање надао.

Вратио се с одсуства и донео нареднику у ваганчету сира, и гибаницу од белог брашна.

– Шта ћу ја да радим као каплар?! – упита изненађен Адам, чим му наредник беше саопштио радостан глас.

– Да заповедаш и слушаш, а кад треба и да мунеш понеког, само да нико не види, – у шали му додајује наредник.

– А ко ће бити ваш посилни?

– Зар мислиш да нема никог ко те може заменити?

Адам га погледа разрогачених очију. Од изненађења зинуо. Хтео га ословити. Поче, и застаде после првог слога збуњен, унезверен.

– Буди само добар као што си био, па се ничег не плаши! – покуша наредник да ублажи мучан утисак тренутно избачених речи, кад виде посилног тако убезекнутог.

Адам изађе у ходник, пође својој соби, али му се учини да се под угиба под њим. „Да га нисам чиме увредио?“ – упита се неколико пута, али ништа нарочито није могао да пронађе. Ослони се о прозор.

Из кујне износе војници на раменима, средством дугачке облице, пун-пунцат казан јела, с кога се диже пара, не толико густа, да би заклонила дебео слој масне папрене запршке тамно цигласте боје. Владислав, његов сељак, грохотом се смеје и набија једном војнику шајкачу на главу. Мало даље каплар Милета виком и мотком растерује чопор изгладнелих и болесних псина, измешаних с босоногом прљавом и подераном дечурлијом, која се свакодневно довлачи, за време ручка и вечере, с разних страна не заграђеног дворишта, ко са старим, зарђалим лонцем, ко с крњим ћупом или улупаном шерпењом, мољакајући и кукајући за остатке чорбе, за исхрану својих породица и свиња. Дежурни пребројаваху стројеве.

– Кога ту нема? – трже га глас његовог наредника.

– Каплар Адама! – одговорише више њих у исти мах.

Име га расвести. Истрча напоље. Једини он није имао звездице међу новим капларима. За ручак је ћутао

и понављао у себи шта је све јутрос урадио код наредника.

Одједном се нагло трже, обрадован нечим. Једва је сачекао да се сврши с јелом и одмах похитао нареднику. Али кад је стигао до његових врата заста; наредник је неког тако јако грдио, да му се свака реч јасно чула у ходнику.

– Кад ти наредим да нешто нађеш, мораш га наћи макар се то нешто и не налазило на овој нашој земљи, јеси ли чуо? Зашто сам те узео за посланог, да ми дрешаш?

Некакав танак женски гласић тихо и немарно понављаше да је чуо шта му се наређује.

– Кад је пре нашао посланог? – упита се Адам с чуђењем. – И то баш лењег Ивана!

– Ако ми се још једном тако нешто деси, избићу те! – продужаваше наредник истим тоном.

– И татко си ме бије код куће, зато га слушам.

– Море, кожу ћу да ти згулим!

– Кожа си за гуљење и јесте, господине наредниче!

– Марш напоље! – затутња гласина. – Ти си за будалу, а не за посланог.

Иван излете „четвороношке“. Адам му даде знак да пође с њим у сутерен, задовољан што је, по свом мишљењу на крају крајева пуким случајем открио тајну наредниковог нерасположења.

– Не плаши се ништа, – тешио је Адам Ивана. – Ја ћу ти одсад редовно помагати, а да наредник о томе никад ништа не сазна.

Али после неколико дана наредник бубну у касарну много раније но обично, војници се још не беху ни дигли, и затече Адама у канцеларији.

Адам је одмах схватио сву тежину ситуације, утолико пре што је наредник долазио тако рано само после пробдевених ноћи по кафаницама, из којих је ишао право у касарну не свраћајући кући. Зато није ни чекао да га наредник ма шта упита, већ он рече, кријући очи:

– Помажем Ивану, господине наредниче, да се не би сваког дана љутили.

– И ти си ми нека вајна капларска сила! Помажеш посланоме да чисти прашину, а ниси способан да разделиш војницима веш. Шта си урадио прошле суботе? Некима си издао два пара кошуља, а некима два пара гаћа. Зашто?

Наредник је све јаче падао у ватру. До данас није га ниједном ударио, али овога пута ствар биваше све озбиљнијом, утолико више, што су збиља прошле суботе многи војници добили поцепано рубље, или су га при деоби сами поцепали, отимајући се око њега, једино услед недовољне строгости четног магационера. Каплар Адам претио је да ће главне кривце извести на рапорт, па ипак, у последњем тренутку примио је све на себе.

– Дакле, говори једном шта је било.

Адаму се ноге одсекоше. Он је добро знао, да наредник у овако свечаним часовима воли много да говори, а нарочито да даје савете, али ипак било му је ужасно криво зашто да дође у сукоб с наредником, кога је он толико волео и ценио, који му је увек доста чинио (у последње време, као послани, често је вечеравао код његове куће), и то баш сада кад је он држао да је ово јединствена прилика да му се одужи за све његове добротe.

– Ох, камо среће да нисам ни постао каплар! – уздахнуо би не једанпут Адам.

– Говори! – поврати га из заноса разјарени глас.

Ни тренутка се више није смело оклевати, и Адам, као увек у тако критичним тренуцима, одговорио би нешто што би му прво пало напамет.

– Господине наредниче, истину да вам кажем, био се узбунио веш.

Наредник испружи главу, начуљи уши, и полуотворених уста очекиваше одговор, кога први пут није добро чуо, питајући га по други пут:

– Ко се узбунио?

– Веш! – потврди Адам с таквом сигурношћу, као да то беше нешто сасвим природно и за сваког разумљиво.

Наредник се насмеја.

Адам би спасен.

– Шта си ти! – у новом, раскораченом ставу, опуштених бркова, поднадулих сањивих црвених очију, затурених руку на леђа, стојећи насред канцеларије, са збаченом сабљетином међу ногама, упита наредник подругљива осмеха:

– Шта си ти? – изговарајући слог по слог.

– Каплар! – одговори Адам много слободније.

– Дроња си ти, а не каплар. Не смеш ни јариће да крстиш, а камо ли војницима да управљаш. Шта ме гледаш? Одавно те нисам тукао.

Адам упада с осмехом поверења:

– Нисте ви мене, господине наредниче, још ниједаред ударили.

– То те је упропастило. Постао си добричина, и сад сваки тера шегу с тобом.

– Право да вам кажем, господине наредниче, сваког дана се заричем по неколико пута да ударим сваког оног који погреша, али не могу, подигнем руку па станем, као да се, Боже ми опрости, укочи. Не да ми се.

– Ништа од тебе, мој Адаме. Ја сам мислио да останеш у војсци, и постанеш поднаредник, па наредник, а ако те срећа послужи једног дана и официр.

– Бог с вама, господине наредниче, – нагло га прекиде Адам – није мене мајка родила за официра.

Наредник плану, као да тај Адамов одговор беше увреда за њега.

– А зашто је тебе мајка родила.

Наредник се левом руком прихвати за сто, а песницом десне тако силно распали по њему, да песконица и две чаше одскочише у вис, а наслон с увлаком одлете на под.

– Треба само умети, па ћеш постати и Бог, а камо ли официр.

Адама обли зној. До сада још није видео наредника у оваквом стању. Очи му кржаве заколуташе, развучене уснице открише два реда широких пожутелих зуба, као зверад пренута из јазбине. Тело му нагло полеже по столу, глава се као змија испружи, полете унапред, а лице му доби израз њушке штабс – значаревог пса Арапина, кад га нападну другови из суседства.

Адам устукну корак, згрчи се, пови, очекујући све, гледајући га нетремице у очи, не испуштајући у страху ниједан покрет његовог лица.

– Вуци се напоље!

Адам зграби за кваку пре но што је наредник довршио последњу реч.

– Гледај да ти се веш више не буну! – ругао се разјарени глас.

Адам је већ био далеко у ходнику.

– О, Бошке, Бошке, шта ли га снађе?! – упита се дршћући. – Зашто ли је против мене?!

Сиромах Адам није могао ни замислити да је уочи тога дана била запечаћена судбина његовог наредника можда за сва времена. Командир му беше саопштио да га неће предложити за потпоручника, иако је врло добро положио све испите, јер воли више да се скита но што треба.

Сигурно је зато киван што не уум да вичем као сви остали каплари, закључује у неко доба ноћи, пошто је већ трипут устајао из постеље и излазио напоље, али му ни ноћни свежи ваздух, ни жеља да једном заспи ништа нису помогли.

Сутрадан, на први поглед, ни трага од оног старог Адама. Гдегод стигне: на вежбалишту, у кругу, за столом – грди, псује, издире се, без обзира колико је ко крив.

Многи га почеше задиркивати, неки исмејавати.

– Е, мој Адаме, кад ниси створен да заповедаш, можеш се убити, нећеш ништа успети – руга му се поднаредник Тома.

– Мислите ли поднаредниче, да не умем да заповедам? – јогунасто одговори Адам, и спреман на све, да би доказао да није ни најмање изостао у том погледу иза својих другова каплара, још истог дана приводи у дело оно што је одавно мислио да учини, али није имао довољно храбрости.

Касарнски дежурни поручник Бора, нека нервозна природа, која је „погрешила правац у животу“, како се сваког јутра јадао, док не би добро доручковао, вечерас, иако је одавно одсвирало повечерје, преврће се по постељи али никако да заспи. Некаква подмукла псина скривена ко зна где у касарнском кругу, можда и у самој згради, у сутерену, с времена на време заурлала као курјак и тргне га из бунила.

Пожарни послат да одмах пронађе пса и отера га враћа се, а пас међутим учестао и утвростручио јачину гласа. Пргави Бора скаче, огрће шињел и љутит креће дугачким полумрачним ходником одакле долази псећи глас. На крају ходника био је један неосветљени завијутац, и пред њим се назирала гомилица војника. Кад је стигао до њих, имао је шта да види. На клупи шкиљи гашљива лампица, крај ње чучи Стева, познато четно задиркивало, стално гледа у светлост, сваког часа прислања шаку десне руке на уво, увлачи што дубље ваздух и час закевће као псетанце, час заурла као курјак.

Ствар је била добро објашњена. Каплар Адам казнио је Стевана да лаје на запаљену лампу, јер му се овај подсмевао, како је Адам тврдио „у званичној дужности“ као четном дежурном.

– Још ноћас ћу ја тебе у лудницу! – разгоропади се поручник Бора. – Ко те научи да овако кажњаваш људе?!

– Наши стари каплари, господине поручниче! – одговори с поносом Адам. – Они су нам причали у селу да су некад тако кажњавали своје војнике, па су их после једноставно слушали.

Сутрадан обојица, и каплар Адам и непослушни Стеван, били су приведени команданту батаљона на рапорт:

каплар Адам због примењивања „застарелих нехуманих казна“, како је стајало у рапортној књизи, а Стеван због „безобразлука, јер је урлао јаче но прави курјак и тиме узнемиравао војнике на спавању“.

– Изгледа ми да твој Адам, из дана у дан, све боље доказује да води порекло од нашег праоца Адама – жељан да буде духовит дочекује командир чете намрштеног лица, подругљиво, четног наредника Николу. – Нисам ја бадава говорио, наредниче, да га не производимо за каплара, али ти нећеш да слушаш.

Никола покушава да се оправда, али командир, незадовољан што ће и командант батаљона сазнати за ту глупост, одиграној у његовој чети, неће ни да чује за правдање и наређује да се каплар Адам одмах пошаље за командира страже на утврђењу Марково Кале, недалеко од Ниша, с тим да не сме сићи у касарну до одслужења рока.

Наредник, а и многи други из чете, не гледају тако радо командира, који не пропушта ниједну zgodну прилику да се на леђима млађих додвори претпостављенима, зато се наредник Никола никад слађе није смејао у животу но тог дана, а Адам је био луд од радости при помисли да ће се заувек склонити из касарне, у којој је он и хтео и могао да слуша, али никако да заповеда.

По доласку од куће одмах је отишао као командир страже на утврђење.

Кроз касарну пролазе људи и догађаји брзином промаје – нико се у њој не задржава: једна прашина истерује другу; војници јуре за чином, славом, смрћу; догађаји трком бришу границе смешног и жалосног.

Није прошло неколико дана од Адамовог одласка на утврђење, а о његовим доживљајима ником више није ни падало на ум да говори. Да се није десио један случај пре самог његовог отпуста из војске, ускоро се о Адаму не би више ни знало да је постојао.

Али једнога дана, средином Ниша, стражарно, с бајонетом на пушци, протера један од Адамових војника с Марковог Калета, некакво мало, жгољаво магаре и његовог газду, босог издрпаног Циганина.

По стражару Адам је послао писмо у коме вели да је ухватио у забрањеном простору око утврђења два шпијуна: Циганина Саву и његово магаре. Моли да се обоје најстрожије казне, нарочито Сава, који је хтео да избегне одговорност. Затим обраћа пажњу, да се стражару, по коме је послао ова два шпијуна, изда реверс, да не би он био одговоран, ако би случајно неко од њих побегао.

Касарнски дежурни није ни сам знао шта да ради. Првог тренутка шалио се с Цигом, на рачун увесељавања скупљених војника, али на крају реши да о томе извести команданта касарне, и нареди, више у шали, да Циганина Саву привремено затворе.

Кад Цига чу за затвор скочи као опарен

– Не, ако Бога знаш, господине – повика плачним гласом клецајући. – Нити сам ја, нити моје магаре шпијун. Јутрос сам поранио да насечем за котарице пруће око утврђења, али далеко од њега, нећеш ми веровати, господине, далеко као одавде до Бубња. Док сам се ја замајавао са сечом, а ова моја проклетија – показујући на магаре заларма Цига, утолико слободније, уколико су се начичкани војници више кикотали – заврља право у утврђење. Ваш га каплар ухватио, па неће да пусти. Море, молим га, господине, кумим га, али он неће ни да чује, вели да смо шпијуни. Какви шпијуни, господине, ако Бога знаш! Ми у овој земљи живимо од памтивека, ту смо се родили, ту ће и да умремо. Нема вернијег и оданијег поданика за ову нашу славну државу од мене и мога магарета, господине...

Цига хтеде да настави, али дежурни официр, млад, још неискусан, славољубив, мисли да се Цига навлаш спрда са свима одреда, па главом даде знак оном истом стражару који га је довео, да га што пре одавде удаљи.

– Хајде, чисти се бре фараонска сорто! – хтеде стражар да загрми, испривши се, да би изгледао што званичнији у очима својих окупљених многобројних другова, али га промукао глас издаде, и он зашишта као наклјукан гусан.

Цига од страха пред оним шта га све може снаћи паде ничице и закука јаче но што је некад урлао Стева на лампу.

Војници се заценише од смеха, гледајући час Цигу како се ваља по прашини, час стражара како истим шиштавим гласом псује Циганина што се „млати и прави будала“, кад се одједном дотле трпељиво магаре уплаши, разцилита, истрже и наже кроз касарнски круг у поље.

Наста једна општа трка за бегунцем, једно алаукање од задовољства и церекање да уши заглуњу. Из кујне излетеше кувари с кутлачама да препрече пут уплашеној животињи.

Прозори се по ходницима поотвараше, врата затрескаше, а маса војника покуља са свију страна, да виде шта се то догађа. Однекуд се створи и командант касарне.

Догађај који се могао завршити шалом, услед претеране циганске оданости држави заврши се трагично. Цига издржа, ни крив, ни дужан, два дана затвора, против чега се ником није жалио, иако је био бесправно осуђен, а сирома каплар Адам би смењен, због глупог примењивања прописа о чувању утврђења, и одлежа дупло но Цига.

На неколико дана по издржаном затвору Адам би отпуштен из кадра.

Дошао је да ми каже збогом. Био је обријан, насмејан, коса му зализана, под мишком шајкача, у левој руци багренов штапић.

Задржао сам поглед на њему са задовољством, али ме истог часа прожме нека сета. С одласком старих војника изгледало ми је да одлази и један део мене сама, збиља један део који је већ био прошао, али који ми се сад чинио за увек изгубљен.

Колико смо часова, колико дана провели заједно на вежбалишту, у ратној служби, на маневрима; колико пута заједно обилазили ноћу удаљена утврђења и магацине.

Под утицајем тих светлих ноћи – високо уздигнутих у небо, као каква чаробна велика кандила, преко чијих се сребрних обода растопљена метална месечина у млазевима разлива по дрвећу и бреговима, и као растурена жива утркује земљом, крије у сенкама и даје им тајанствену снагу живота – осећали смо се зближени, скоро један другом бачени у наручја, и – у пролеће опијени раскошним мирисима преврнуте, још сањиве земље, и раскошних црвено–воштаних цветова кајсија и бресака; у лето песмом славуја с Горичких винограда – као деца откривасмо један другом своје тајне; ја своје растурене којекуда; они њихова затурене, погубљене по њиховим тамним бучним планинама, воћњацима, пашњацима.

Сви су нам ти заједнички прохујали часови били весели, безбрижни; младост и сећање привремености војничког живота носили су нас поврх жеље да се ма на чему задржимо дуже и озбиљније.

И под утицајем тих разних осећања прекинутих по неким тренутно изазваним комичним Адамовим догађајем, рекох више за себе, бескрајно далеко и од помисли да бих му тиме могао нанети увреду:

– Е, мој Адаме, да ниси ти такав и код куће?

Адам се сав стресао као да га је такла електрична струја. Обрве му се навукоше, а челичан поглед зелено–плавих очију блесну презриво.

Изненађен тргох се запањен, обузет непријатним осећањем непознатог. За трен–два био сам изгубљен, а потом се осетих тако малим, незнатним, да нисам имао моћи да свој говор ма чиме допуним.

Био сам преварен.

Више од годину дана посматрам тог човека, тако рећи на сваком кораку, уживам у његовим наивним мишљењима, о свему, шалио сам се с њим тако често, и сад, одједном, кад сам му то сасвим случајно казао, јер

ова моја опаска беше произашла као природна последица низа слика његовог досадашњег рада, он ми је једним муњевитим изразом очију више рекао но безбројним речима у току целе године.

Без свесне жеље за нечим одређенијим, био сам спреман на отпор, али који је овога тренутка тако очигледно био безразложан, да се одмах претворио у омаловавање.

– Е, Адаме... – понових само име, али подругљиво, као један начин освете на онај његов, по мом мишљењу, неразмишљено дрзак израз очију.

Он ми одговори лагано, гледајући ме право у очи и подражавајући висини мог гласа:

– Војска је то, господине капетане! – као да је хтео да одговори да извини и свој поступак и мој подсмех.

Очи му се овлажише, лака румен обли му лице. Осетих да се покајао.

И мени сад тек би јасно, какво је ужасно дејство могло имати то случајно поређење његовог касарнског живота с његовим животом у селу, и то од стране једног од његових најбољих пријатеља старешина, пред ким он никада ништа није крио.

Хтео сам га задржати, да му се извиним – али како?

Оклевао сам.

Да му бар нешто кажем. Зар би ми он сад нешто поверовао?

Обмана, тако често једини основ поверења, беше порушена.

Ипак, било ми је тешко.

Потрчах до угла касарне, да видим неће ли бар окренути главу на ову страну, пре но што буде замакао у побочну улицу.

Задоцнио сам.

Нисам га више видео.

Станиша Војиновић

МИЛАН ВУКАСОВИЋ ИЛИТИ БАСНОПИСАЦ КАО ПРИПОВЕДАЧ

Све је дозвољено
кад је снагом *своје свесћи* натопљено.
Милан Вукасовић (1928)

Најзначајнији наш баснописац, али и приповедач, романсијер, писац метафизичких цртица и философских мисли, склон философском размишљању, поред басана писао је и медитативне фрагменте у којима је покушавао да проникни у човеков живот. Необичан као стваралац, са експресионистичким и философским начином приповедања, он је био један од првих чије је стваралаштво било предмет психолошких истраживања (Слободан Поповић, *Психологија створачког процеса у делу М. Вукасовића*, Српски књижевни гласник, 1936).

У стваралачком поступку Вукасовић је користио поређења, метафоре и алегорију (више као симболику), спајајући старе и нове форме приповедања. Његов уочљиви песимистички став према људима, одвео га је да потражи утеху у природи и животињама. „Цела ме природа подиже и теши – само не људи“, писао је. Он је видео „животињски свет скоро као – једини!“ (Синиша Кордић, 1933). У приповеткама је испољио снажне емоције, увећане фантазијом, која није извирала само из емоција, већ и из стваралачког процеса мисли и воље. У приповеткама је покушавао да брани своје јунаке од наступајућег психологизма, наивношћу личности и фином лирски обојеном иронијом, коју су поштовали и наши филозофи (пре свих Ксенија Атанасијевић, на пример, али и др.)

У судару животиња и људи, према Вукасовићу, животиње, најчешће птице, показују више трајних особина (љубав, саучешће, приврженост, истинољубивост) од људи (изражено у приповетци *Два водена коса*). У приповеткама се, као и у баснама, показује као моралиста (морализатор), илустратор и коментатор свога времена, који кристалише и кондензује мисли, али не поправља свет, већ да га приказује као изгубљеног у самом себи.

Објавио две књиге приповедака: *Мој ѓавран* (1923) и *Приповејке и басне* (1933). Из прве доносимо есхатолошку алегорију *Мој ѓавран*, која за основу има песму Едгара Алена Поа, а из друге реалистичку и аутобиографску приповетку из војничког живота *Кајлар Адам*.

У Београду је Милан Вукасовић (1882–1970) завршио гимназију и нижу школу Војне академије (1901). У војној служби је био од подпоручника до мајора и командира вода у Понтонирском батаљону, а онда слушалац Више школе Војне академије (1906-1908). Разболео се у Првом светском рату, проглашен инвалидом, пензионисан и упућен у Француску, где је у Паризу био на студијама од 1918, до 1921. године.

Анђелија Л. Лазаревић

ЛУТАЊА
фрагменти

Има нас много таквих: кад треба радити питамо се „зашто?“ или „нашто?“, и оно што би могло имати вредности изгуби је. Кад нам се јави радост у животу, ми не верујемо, јер је дошла сувише просто, и не пружимо руку да тражимо оно што треба да припадне нама. А живот пролази као велика река, проноси благо које бисмо могли имати, али ми седимо на обали и сумњамо.

Мало је дана мира. Кад се дигне бура, навале жеље за нечим необјашњивим; као таласи бесне, траже одушке, душа би да да израза себи – одједном клону руке, свест о немоћи буди се, душа осећа ланце. Зашто жеља за вишином код оних који немају крила?

Тако прође дан: лута се и пати, тражи узалуд одговор на питања, која одговора немају.

Тек увече наступа замор. По вечери седимо у трпезарији, мама кроји бело рубље, а ја, без иједне мисли, налакћена на сто, пратим пуне прсте како хитро савијају и окрећу платно. Више стола обешена лампа баца јасну светлост на мамину проседу косу и озбиљно лице, а на платну, упоредо с прстима, крећу се кратке, загасите сенке. Не говоримо ништа, ја још само осећам тихо треперење у души слично вибрирању најситнијих делића звона, кад је клатно већ заустављено.

Стајала сам крај прозора гледајући сиво небо од кога се одвајају пахуљице снега, падају и одмах се топе.

„А у сокола крило сломљено“ одјекује ми однекуд по памети.

У другој собе воде се разговори, али не распознајем гласове и не разумем речи. Овладала нека равноду-

шност мноме: чини ми се све се догађа око мене, а нема ничег заједничког са мном. Ено тамо маме и тетке; ено зиме, снега, ето мојих књига... Све је то далеко ван мене, ништа се не меша с мојим животом. Све пролази, клизи, личи ми на безброј паралелних линија, једних поред других, немајући ничег заједничког. И моји болови су ван мене, и њих не осећам, а видим их: и они тако исто промичу у реду, паралелно са осећањима... Чудновато, готово ми је смешно. Па овако би се могло живети!

„А у сокола крило сломљено“ опет се понавља, не знам откуда.

Нечујно падају и губе се пахуљице снега. Како је то лудо патити, баш ме сад ништа не боли па баш и кад би се десило нешто најстрашније.

Падају пахууљице и топе се. Губе се у равнодушно-сти моје мисли, пре но што су достигле свога циља.

Пробудила сам се око пола ноћи; пробуди ме куцање срца и осећање на души, тешко као олово. Не крећући се из положаја у коме сам била, не отварајући очију, почех да мислим оно, што ме је мучило тих дана. Треба једаред бити начисто: зашто радити без успеха, зашто губити време, кад би се корисније могло употребити?“ – „На шта?“ упита један глас и удари срца убрзаше. Зарих главу у јастук не отварајући очију, и покушах да нађем каквог одговора. Ударци срца почеше да ме гуше. Отворих широм очи... Преко спуштених завеса клизе сенке оголелих грана покренутих нечујним ветром. Напољу је светла ноћ.

Устанем. Соба хладна, ватра се у пећи угасила. Напољу је снег и месечина. Знам добро како изгледају завејане стазе и високе тује пред кућом, повијене под теретом снега. Покушала сам једном да то представим на платну и нисам успела: слика не изазва ни издалека оно осећање које изазива наша башта с непомичним тујама, завејаним воћкама и целцем снегом, на коме се познају само дубоки трагови мајчјих ногу.

Подложим ватру и дршћући, завијем се у вунени шал.
Ноћ је, ноћ без сна: једна од оних ноћи кад оживљују мртви предмети: све има израза, све говори, дише око мене – у тишини ноћи ја их чујем...

Отворим врата од пећи и угасим свећу. Дуге сенке предмета по соби полетеше чак до таванице, вилински заиграше вијући се, а међу њима моја циновска сенка. Кад дигох руке да покупим растурену косу, и дуга сен помаче руке немирно, играјући, дршћући, сави и диже праменове косе.

Ноћ је. Једна од оних чудних ноћи кад се не спава: човек се осећа већим, почиње да схвата нешто што дотле није схватио, чује звуке, које још никад није чуо: простор је пун невидљивих бића, свака стварка говори. „Ах, ето, то дати, само то! Ја хоћу да стварам, ја могу. Дајте ми платно, боје, ево створићу нешто велико – ко каже да сам слаба!“

Ватра у пећи слабо осветљава неуоквирене цртеже на зиду: сваки цртеж незадовољство, сваки потез сумња, свака успомена бол.

Је ли истина да не могу? Зар ће живот проћи не оставивши трага? Угинуће осећања и све што је силно усагнуће. Зар нико неће разумети ову ноћ!

А, јесењи пејсажи, безбојни и хладни, где је у вама моја душа?

Седам на дрва крај пећи, увијена у вунени шал. Страх ме одједном зидова моје собе, плашим се жутих руку којима сам обухватила и стегла колена.

„Шта ћеш са животом?“ питам се, „нашта ће ти, треба ли коме?“

Ево суза, кукавице сузе! Чело ми пада на колена, тело дршће од плача. Не видим више безизразне очи мојих цртежа, ни безбројне пејзаже, не чујем говор ствари.

Ноћ је... ноћ без сна. Једна од оних ноћи кад се истина јавља човеку у свој наготи, немилосрдно руши илузије, прича му о слабости и немоћи, о ништавилу жеља. И

док хладни разум схвата, спутана душа плаче горким сузама разочарења.

Лето прође у нераду. Проведох га код рођака на селу, бежећи од њих. Проживех дивље два месеца. У самоћи, мислила сам, моћи ћу пре да пречистим са мучним питањима, наћи ћу мира, и вратити се, можда са резигнацијом, али и са спокојством у души.

Ништа од свега. Нејасна питања осташе недирнута целог лета. Лутам сама по пољима гледајући лаку маглу над таласима детелине; стојим читаве сате кпај поточића посматрајући на сунцу босу сеоску децу – слушах ветар у планини и шуштање лишћа на пустом друму.

Ноћу ме буди сањива песма попаца.

Пред кућом засађени сунцокрети. Велики цветови на дугим стабљикама полако климају на месечини, жуте главе завирују у собу. С поља допире свежина ноћи и пријатан мирис покошене траве. „После“, кажем некоме „само сад не!“

Све је било далеко: љубав моја, сумња, бол, све је постојало, у другом свету, у коме више нисам била. Не умем чак ни писмо да напишем својима. Једном сам покушала да радим, али убрзо манем: како да насликам невидљиво, како да изразим оно што није речено?

Пред лепотом ливада и шума први пут осетих Лепо без бола, а у души мир и лаки стид због очајања и патње. Себично је било желети увек нешто за себе, ниско волети Лепо само зато што хтеде и сама створити га – лудост тек мучити се са неким моћним и силним. Полажем оружје и дивим се.

– Да ниси болесна? – пита ме брижно стрина.

– Нисам – кажем ја, спуштајући главу у њезино крило, тражећи миран поглед њених очију. И она је део те велике природе, ни она не би никад разумела наш бол.

Анђелија Л. Лазаревић

АНЕТА

I

Носећи велику црвену мрежу на раменима, рибар Лука и глуви Тома силазили су обали. У барци, на чијем кљуну је учвршћена лампа, седео је рибар Пјеро чекајући другове с мрежом.

Сунце се већ клонило западу, а млад месец, са два танка рога, хитао је за њим.

Лука и Тома заспаше више барке, а рибар Пјеро, прихватајући мрежу, поче је у барку на гомилу слагати, вешто и хитро.

Са цркве је звонила Здрава Марија, и звуци су се равномерно ширили над селом и над бескрајном површином мора.

Низ стрмен сиђоше неколико младића и девојака из села.

– Но, Матеја, – довикну Пјеро једноме од младића који је ишао с девојкама, – хоћемо ли скоро.

– Ето нас, ето.

– Имате времена – рече црвенокоса Ивка крчмарева, – дуга је ноћ.

– Али треба на посао – прихвати Матеја гледајући ватрено Ивку. Скоро ће месечина и онда ћемо се сити наспавати.

– Тек онда нећете спавати – смејала се Ивка раскалашно, – онда ћете седети у крчми.

Анета тетка Тонкина није учествовала у разговору. Она је сишла под изговором да каже нешто свом суседу Томи и кришом је погледала у барку где је на крми стајао рибар Пјеро, виок и прав, оцртавајући се мрко према још светлome небу. Праменови смеђе косе пали му на чело, влажни од зноја и вечерњег испарења са воде.

Глуви Тома стоји крај њега у барци с једним неодређеним осмехом на уснама, трудећи се да разуме разговор с обале и ослушкујући звона која допиру до његовог слуха као нејасно далеко брујање.

– А свирач Бепо купио нову хармонику у вароши – забацујући главу и смејући се непрестано говорила је Ивка. – Оволика. Све хуји, као оргуље. Сутра ће се играти пред крчмом, хоћеш ли доћи Пјеро?

– Свакако ћу доћи – одговара Пјеро погледајући Анету, очигледно незадовољан нечим, њему се зловоља јасно види на лицу а највише по набреклој жили на средини чела.

– А ти, Стипе? – питала је Ивка хватајући за руку рибара који је тихо разговарао са Миром клисаревом.

– И ја, и ја, разуме се.

– Сећаш ли се, Пјеро, прошле игранке? Ала се играло, ала се играло!

Она запева, окрете се на прстима и, посрнувши, задржа се Луки о рамену.

– Но, хоћемо ли полазити! – рече рибар Пјеро гласно и грубо, не погледајући више на обалу ни на Анету.

Младићи поскакаше у барку.

– А где је Фране! – упита Пјеро.

Лука метне шаке на уста и викну да се разлегало кроз село:

– Фране, о Фране!

Један човек истрча из крчме и скоро у трку ускочи у барку.

– Кад се ради онда се не пије – рече Пјеро зловољно, машајући се весла.

– Лаку ноћ, Пјеро – зачу се један тихи глас са обале; али он се не осврте.

Весла су једномерно ударала уз ритмично савијање младићских тела.

За њима се отисну друга, и трећа, и многе друге барке, растурајући се у првом сутону по мору, и губећи се иза острва.

Девојке одгледаше за њима.

– Но, – рече црвенокоса Ивка – ипак је Пјеро најлепши, само је груб, само је груб... – И она се стресе.

Мара клисарева наже се на њено уво и обе девојке прснуше у раскалашан смех.

– А ти, шта се правиш светица? – И Ивка ухвати Анету за мишицу. – А да зашто си сишла, ако не због Пјера?

– Сишла сам да Томи кажем поруку његовог оца, барба Јове.

Али две девојке затресоше у неверици главама, и смејући се разуздано, загрљене, одоше својим путем.

Анета пође навише кроз село. Ишла је замишљена, оборене главе, а у очима упртим у земљу могао се запознати безуман страх. Но, није могуће да ће њу Пјеро сад оставити!

Истина је да му је она јутрос саопштила своју страшну сумњу – не сумњу, већ извесност – и, уместо свега другог, видеала је на његовом лицу само досаду и зловољу.

– То су ваше женске ствари, гледај да се ослободиш тога. Шта сад ја ту могу! – И отишао је слегнувши раменима.

А она је вечерас сишла за њим не верујући никако да је он то могао њој рећи, тражећи утехе у једном његовом погледу, у једној речи.

Јер колико је само требало његових молба, колико преклињања док је дошло дотле?

– Ја сам поштена девојка – говорила је Анета, покушавајући, уздрхтала, да се отме из његовог наручја.

– Значи да ме не волиш – говорио је Пјеро тужно.

И Анета се отела и побегла. А целим путем, идући кући, она је притискивала дланове на усијане образе и никако није могла да одагна испред себе слику Марте Бепове, несрећне Марте свирача Бепа, који хармоником весели цело село, а која већ две године чува у кући дечка чији је отац непознат. За њом сеоска деца певају

скардне песме, а она се свађа са њима, гађа их камењем, пљује их.

Не, не, тако страхан живот Анета никада не би поднела!

А свакодневно се понављало Пјерино очајно „Ти ме не волиш Анета!“ Његов глас био је зачудо заносан и тужан; он је био несрећан. Тако је страшно молио, толико је сумњао... И Анета му најзад даде доказа своје велике љубави...

Коме је сад могла саопштити несрећу ако не њему: јер само он је знао тајну и само он је био повод свему. Она није ни сумњала да ће он сад дати име детету и уклонити срамоту која је лебдела над домом тетке Тонкиним.

Али Пјеро је одједном био други човек:

– Ја ту сад ништа не могу – казао је зловољно и отишао.

Идући навише својој кући Анета приђе кроз двориште старог кастела у коме на средини стоји велика цистерна. Као и увек, и сад је пуно жена са ведрима и путуњама, које долазе да захите воду. И стара тетка Тонка стоји и чека ред.

– Идите кући – каже Анета узимајући ведро из њене руке – воду ћу ја донети.

Стара оставља путуњу и ведро, па несигурним, старачким ходом излази из дворишта кастела.

Анета узима њено место и замишљено гледа преда се. Сутра је недеља, сутра ћу видети Пјера на игри пред крчмом...

– Анета, шта чекаш?

Да, њен је ред.

Она се нагиње над цистерну, вешто баца ведро на дугом конопцу и хитрим покретом руке изврће га и пуни водом. Пад ведра у воду мукло одјече између камених зидова дубоке цистерне. Ала је дубока и мрачна! Анета сипа воду у путуњу и захита друго ведро. Увек стара цистерна у кастелу изазива нарочито осећање мистике у

души Анетиној. Још некад, као дете, кад је долазила са матером на воду, дизала се на прсте и гледала кроз мрачан отвор доле где је светлуцала вода. Видео се само један светао круг у коме се огледало небо и главе оних који се нагињу преко камене ограде.

– Ако не слушаш, баћићу те у цистерну – говорила јој је мати, а она се уплашила од ограде и није више желела да види своју слику у дубини...

И треће ведро пљусну у воду одјекнувши. Анета обави конопац око руке и вешто га диже, кад чу жене око ње где рекоше:

– Гле Марте Бепове како се свађа с децом... Не дај се Марта, не дај се! – И жене заграјаше око цистерне.

Благ поветарац доносио је мало свежине с мора и блажио усијан ваздух. О како се играло пред крчком „К звијезди“! Црвенокоса Ивка, опијена игром, летела је из наручја у наручје смејући се раскалашно и без зазора трчала је за рибаром Луком који као да се колебао између ње и Маре клисареве.

Глуви Тома седео је на ивици узвишења од дасака које је крчмар удесио на бурадима за тај дан, на коме се играло. Седео је Тома и гледао преда се. Око крајева његових усана лежале су две болне црте.

– А где је Пјеро? – упита га Лука.

Тома диже очи.

– Отишао је на шкољ.

– На шкољ данас, у недељу, кад се игра у селу?!

– Да, – рече Тома, – отишао је.

– А где је Анета?

– Не знам – одговори Тома.

Анета је у то време лежала очајна на постељи. Глава је страшно болела, а тешка мука на стомаку није попуштала. Она није могла дићи главе а камоли отићи на игру.

Тетка Тонка седела је брижно поред ње.

– Ја сам видела да уље није добро, још док сам пржила рибу. И, видиш, шкодило ти је.

Анета је крила главу у јастуке.

– Бар изиђи напоље; почео је маестран; расхладићеш се мало.

Анета с муком изиђе у двориште, на средини кога је стајала цистерна, мала, пресушена, која је жељно чекала кишу.

Из далека допирали су звуци Бепове хармонике.

Кад би само могла отићи и видети Пјера, јер није истина да он њу сад може оставити!

Ујутру, рано, идући по воду, Анета сретe Марту Бепову. Као и увек девојка је ишла аљкаво обучена и неуредна, носећи у рукама ситно камење којим се бранила од деце.

А није Марта увек била таква!

Анета са стравом погледа сулуду девојку. .

– Где си ти, Марта, ретко те виђам, – упита..

– Ту сам. – Одговори Марта вребајући децу. – Само сам јуче била на шкољу. – И осврћући се пажљиво, да је когод не би чуо, додаде: – Купили смо со.

– Јесте ли доста накупили?

– Има је доста, али се није радило само то... И прснувши у лудачки смех, Марта удари, неким путем.

Анета продужи даље, а на уласку у двориште кастела сукоби се са глувим Томом.

– Како си се провео, Томо, јуче на игри?

– Нисам играо – рече Тома, – гледао сам како други играју.

– А други су били весели?

– Јесу. Лука није знао хоће ли пре Мари клисаревој или црвеној Ивки.

„А Пјеро?“ питала би Анета, али са Томом се морало говорити гласно, а она није желела да други чују кад помиње то име. Зато прибеже лукавству:

– Па ко је све био од твога друштва, Томо?

– Матеја и Фране. Пјеро није био, отишао је на шкољ.

Анета заста запрепашћена. Зато је Марта купила јуче со на шкољу!

Она приђе старој цистерни, спусти путуњу и са ведром наже се над камену ограду. Њена глава указала се у дубини, према јасно плавој позадини ведрога неба. „Ако не слушаш, бацићу те унутра“.

Држећи за конопац, баца ведро: оно паде, плусну, и болно одјекну велика цистерна. „Ако не слушаш, бацићу те!“ Анета извуче пуно ведро и сасу воду у путуњу. Голубови из кастела прелетеше преко њене главе, а по каменим плочама одјекну нечији ход. Стара Леонора долазила је за воду.

– Ти си болесна, Анета, зло изгледаш.

– Да, болесна сам – рече Анета вадећи журно воду.

Она изврну дрвени чанак у путуњу на леђа и скоро побеже из дворишта кастела.

Анета више није виђала Пјера, а њен сусед и друг из детињства, Тома, рекао јој је да је Пјеро отишао у варош на дуже време, а на јесен се спрема за Америку.

– Одавно он већ сања о Америци – рекао је Тома, дижући на њу своје поштене очи.

Са Пјером је, дакле, било све свршено, и Анетина судба биће иста као и судна Марте Бепове...

Она више није излазила никуд и није се виђала ни с ким. Ишла је за куповине кад је морала, али је била срећна кад се тетка Тонка примала да је замени. Само за воду одлазила је зором и то увек онда кад је мислила да на цистерни нема никога.

А стара цистерна одјекивала је тако чудно, тако чудно у дубини, кад год би се ведро бацало у воду.

II

Десио се догађај који је одјекнуо целим селом и дао повода дугим разговорима међу женама.

Анета тетка Тонкина бацила се у цистерну...

Дошла је пре зоре са путуњом, оставила путуњу у крај оградe и скочила у мрачну дубину. Никога није било у близини, али је наишао глуви Тома, и глуви Тома је *чуо*. Жене су се смејале и понављале „само глуви Тома је *чуо*“. Журно је дохватио конопац од ведре, везао га за гвоздени лук над отвором, и по опасност свога живота спустио се унутра. Стражари из кастела чули су како неко виче из цистерне, притрчали и извукли Тому који је висио о крају конопаца држећи онесвеслу девојку у наручју.

Тај догађај изавао је прво ужас и сажалење међу светом и сви похиташе да укажу помоћ несрећној девојци, али после, чим је видеше ван опасности, нађоше смешну страну догађаја и почеше га на разне начине препричавати, тражећи увек најзгоднији коментар. Несрећна љубав? С ким? Анета већ давно није ни с ким ишла, ако не са Томом, а глуви Тома је и тако први *чуо*. И жене су се смејале.

Док су се такви разговори водили у дворишту кастела, Анета је код своје куће лежала на постељи и неподично гледала некуд кроз отворен прозор. Поред прозора пролетале су и цвркатале ласте.

Тетка Тонка седела је на ивици постеље и није говорила ништа. На лицу старе огледао се само неизмерни страх. Жене у круг стајале су и договарале се шапатам.

Тек што је изишао свештеник, и у соби је још владала свечана тишина. Анета се сећала само упола свештеникових речи: чула је да нам је Бог дао живот и да ми немамо права узимати га себи; чула је да сваки бол олакшава молитва и исповест. Али док је он то говорио, у њеним ушима једнако је одјекивао неки страшан глас, који је био или њен глас, или одјек међу мрачним зидовима дубоке цистерне, или шум воде око њених ушију. Ала је то све било ужасно; пад и отимање, то губљење свести у мрачној дубини. Кад је дошла себи лежала је у дворишту кастела: око ње пуно жена, а више ње нагнуто, поплашено, честито лице глувог Томе.

Она се мало исправи и прекиде свештеника:

– А где је Тома?

– Код своје куће.

Анета понова спусти мокру главу на јастуке.

А те исте ноћи вијући се на постељи у мукама и болу Анета одаде запрепашћеној тетка Тонки тајну коју нико није слутио. И у први развитак тетка Тонка у својим уздрхталим, старачким рукама изнесе мали замотуљак да га закопа иза куће, под рачвастом смоквом која је расла на међи њиховог и барба Јовиног имања. Она се мучила да будаком начини јаму довољно дубоку да сакрије срамоту њихове куће. Али док се мучила чепркајући по кршевитом тлу, унезверена и уздрхтала, више ње стаде један човек. Тетка Тонка диже главу и њене поплашене очи среташе се са очима глувог Томе.

Он прескочи ниско трње на међи имања и узне будак из руку старичиних; снажно размахну њиме и дубоко разгрну земљу.

После је опет заравни и, потапка по њој...

И нико живи о томе не чу ни једне речи од глувога Томе. Неколико дана говорило се у селу само о Анети, а кад клисарева Мара одбеже са инжињером који је долазио у село ради пројектованог градилишта бродова, жене нађоше нову, богату тему за разговоре и Анета би заборављена.

Она је и даље ретко излазила, а на цистерну одлазила је стара тетка Тонка: одлазила је хучући и гунђајући, пребацујући увек на тај начин Анети за стид и страх што јој је нанела. Али срећом, ближила се јесен; ускоро ће кише: мала цистерна пред кујном напуниће се водом, и тај мучан пут биће уштеђен.

У селу се живело по старом: по месечини седели су рибари у крчми, или су певајући тумарали кроз село; по мрачним ноћима одлазило се у рибање. Бепо је недељом свирао пред крчмом, а Марта Бепова чувала је дете коме се није знао отац.

Ипак, страшна судбина Марте Бепове обишла је Анету. О, хвала Богу!

А глуви Тома свраћао је к њима свакодневно. Бригнуо се о свему што је могло затребати двома женама, и предвече седео са њима у дворишту поред старе цистерне.

Једног дана, пролазећи крај крчме, Анета угледа Пјера. Он се осврте за њом и видевши њен витак, непромењен стас, разумеде и насмеја се задовољно.

Анета осети у тај мах једно страшно осећање које пројури кроз њену душу. То је морала бити нека страховита мржња, ништа друго до мржња...

III

Тетка Тонка и Анета седеле су у кујни пред вече једног дана, после звона Здраве Марије. Тетка Тонка држала је преслицу, а Анета је седела и гледала напоље кроз отворена врата. Гледала је како мрак све више пада и како месечева светлост све више блешти на каменом зиду и на каменој огради њихове цистерне. Све јасније су се мрки, високи кипариси одбијали према светлоте небу.

Тетка Тонка остави преслицу.

Месец се полако пео, и на кујнском поду оцртавао цео отвор на вратима и кујнске прозоре са пречагама.

Тишина.

Тетка Тонка прва проговори:

– Шта ли Тома тако дуго ради у вароши?

– Одвезао је рибу.

– Али требало је досад већ да се вратио.

– Да, требало је.

У тај мах чуше ход по кршевитој стази која се пела њиховој кући, а мало затим и тешке кораке по дворишту, поплочаном каменим плочама.

„Тома“, помислише обе.

Рибар Пјеро указа се у вратима.

Тетка Тонка занеме, а Анета осети исто оно силно осећање које јој натера крв у срце и пламен у образе.

Ни једна не проговори.

Нимало збуњен, Пјеро узео треножац и седе на сред кујне.

– Барба Јове молио ме је да дођем – говорио је истим оним топлим гласом који је раније преклињао, и који је понављао „не волиш ме, Анета“... – Он болује од ногу, а ви се, тетка Тонка, разумете, у лекаријама.

Његов поглед оте се на Анету, и тај поглед, тужан и страстан, тако исто рече „не, ти ме не волиш, Анета!“

Анета, пребледела, спусти склопљене руке у крило. Зар је Пјеро могао сумњати у њену љубав!

– Ја не бих досађивао – додаде он, али Тома се још није вратио из вароши.

– Чекамо га сваког часа.

Тетка Тонка, збуњена, обећа да ће ујутру обићи, старца.

– Онда, лаку ноћ, – рече Пјеро устајући и полазећи вратима.

Он застаде на прагу, а његова кратка сенка падала је натраг у кујну. Он само за тренутак окрете Анети лице обасјано месечевим зрацима, и очи које су молиле.

Анета без гласа устаде.

– Анета! – прошапта тетка Тонка кршећи руке. – Промисли, Анета!

Анете више није било у кујни.

– Анета! – викну тетка Тонка потрчавши за њом и хватајући се очајно за главу.

Њене ноге, изнемогле од старости и страха, нису је хтеле слушати. Она једва прекорачи праг и оста наслоњена на ограду цистерне.

Слабим гласом је преклињала:

– Анета, врати се, Анета промисли шта чиниш, дете! Старачки глас је узалуд тужио преко пустог крша.

– Анета... јецала је изнемогла стара.
Једна прилика се доиста указа у ноћи.
Тетка Тонка умуче прожета искрицом наде.
Не, то је био само Тома, глуви Тома који је изгледао
необично блед при месечини.
Он дође и ћутећи седе на праг њихове куће.

Зорица Хаџић

ПРИТАЈЕНИ БОЛОВИ ЖЕНА
– КРОЗ ПРОЗУ АНЂЕЛИЈЕ Л. ЛАЗАРЕВИЋ –

„Ја у својој приповеци – нисам умела да постављам велике проблеме; ја сам само хтела да изнесем личности које, свака на свој начин, нису срећне.“¹

Невелик књижевни опус Анђелије Л. Лазаревић (1885-1926) обухвата неколико песама и приповедака. Ова заборављена књижевница и сликарка, ћерка приповедача и лекара Лазе Лазаревића, ступила је са много оклевања и задршке у српску књижевност – одважила се да штампа своје радове тек након охрабрујуће (усмене) критике Јована Скерлића и пријатељског подстрека од стране Милоша Црњанског и Милице Јанковић, а после Првог светског рата њене стихове и прозу проналазимо у часопису *Мисао*, *Књижевном јују* и *Дану*. Несигурна ком позиву да се приклони (истоветан вапај обележио је и младост Ђуре Јакшића: „Молер несам а списатељ несам! изгубио сам се“), често је била исувише критична према свему што напише – чини се да је тек последњих година живота почела смелије и интензивније да се окреће литератури. Књигу није за живота објавила – тек постхумно, Павле Поповић штампао је у издању Српске књижевне задруге *Лушања* и *Паланку у ѿланини*, дајући основне податке о животу и књижевном делу Анђелије Лазаревић.² Терет очевог имена, располућеност између сликарства и књижевности, условили су да ова даровита жена током свог кратког и мукотрпног живота пружи српској књижевности много мање него што је могла и обећавала.

Краткотрајни боравак Анђелије Лазаревић у литератури, као и у књижевном и културном животу Бео-

града (организовала је у свом дому мала окупљања књижевника и уметника), представљали су право освежење за тадашњу књижевну сцену, на шта је Црњански и упозорио у својим сећањима на послератну књижевност: „Из тог пролећа године 1919, у вези с разговорима о [*Књижевном*] *Јују*, сећам се још двеју девојака (обе мртве), ванредних у свом одушевљењу за књижевност, ванредних уопште. Једна је била сестра С. Пандуровића, мој друг на универзитету, с којом сам се много препирао о слободном стиху, а друга, Анђелија Лазаревић, кћи Лазе Лазаревића, којој сам често одлазио и коју сам скоро силом навео да штампа своје стихове и прозу. Обе су имале драгоцене примедба о могућностима књижевног Београда.“³ Заједно са (не)малим бројем жена чији су се радови штампали у оновременој периодици, Анђелија Лазаревић стварала је једну другачију, алтернативну историју српске књижевности, до данас недовољно проучену.

Невелик прозни опус Анђелије Лазаревић у многеме се уклапа у модерне токове српске послератне књижевности. Неке од доминантних одлика модерне српске прозе (окретање од спољашњег ка унутрашњем, новим темама и новом јунаку, померање догађања радње из села у град, увођење халуцинација, снова), могу се препознати и у њеном приповедном делу. Утисак је да је проза коју је Анђелија Лазаревић у свом кратком животу исписала, често некохерентна. Могуће је претпоставити да је већина њених приповедака настајала након неке снажне импресије, осећања. Сликарска природа Анђелије Лазаревић учинила је и да је она посредно, најпре кроз описе природе и амбијента, улазила у психологију својих личности. Другим речима, у прози Анђелије Лазаревић лако можемо препознати сликарку, поготово на местима где се описује лепота природе. Места у којима је живела, Београд, Прокупље, Сплит, послужила су јој као леп рам којим је уоквирила своје приповетке.

Напоменимо и то да ће читаоци, свесни да испред себе имају дело ћерке аутора „Швабице“, олако у прози Анђелије Лазаревић најпре регистровати мотив „вечитог младожење“, јунак њене прозе одлази корак даље и супротставља се мајци и сестри са жељом да оствари другачију личну срећу („Паланка у планини“). Она је другачијом обрадом теме показала да је књижевно дело озбиљно припремала и промишљала, са тежњом да на књижевној сцени не буде препозната искључиво као ћерка Лазе Лазаревића. Такође, слика сеоског живота у прози Анђелије Лазаревић није прожета идиличним тоновима, као што је случај са прозом њеног оца.

У прозном опусу Анђелије Лазаревић посебно је интересантан статус женских ликова: готово све јунакиње њених приповедака су несрећне, опхрване притајеним боловима, личним страдањима, жртвама и лутањима. То су приповетке „проткане девојачком душом и страшним притајеним боловима жена“ што се потврђује и након читања фрагмента из „Лутања“ и приповетке „Анета“.

Фрагмент из „Лутања“ који је пред нама био је први пут објављен након рата, 1920. године у часопису *Мисао*.⁴ Захваљујући овом фрагменту, који функционише као самостална целина, можемо да наслутимо да су „Лутања“ најпре била написана у првом лицу, што наводи на закључак да је реч о интими саме списатељице, њеним лутањима и колебањима. Интересантно је да је у овом фрагменту Анђелија Лазаревић изоставила из „Лутања“ главни оквир приче, живот младих београдских сликара. У средишту је њено „ја“, преиспитивања и дилеме. „Лутања“ из 1920. године због тога представљају нешто најинтимније што је Анђелија Лазаревић написала, сваки ред представља пејзаж њене нежне душе. Овако издвојени фрагменти објављени 1920. године врло су блиски прози из *Савујиника* Исидоре Секулић односно прози других књижевница тог периода. У прерађеној, целовитој верзији, објављеној у истом часопису четири године касније, прво

лице замењено је трећим, а главна јунакиња је добила име Марија. Сигурно да је овим чином Анђелија Лазаревић желела да направи отклон од аутобиографског.

У фрагментима „Лутања“ указује се огољена душа младе сликарке, мучена тешким тренуцима малодушности и преиспитивања сопственог дара. Несигурна у смисао свега што чини и ствара, опхрвана питањима на које одговор изостаје, јунакиња Анђелије Лазаревић представља прави пример модерног, осетљивог интелектуалца, а праћењем психичког стања своје јунакиње Анђелија Лазаревић је свом делу дала обриси модерности. Несигурност у препуштању осећањима, талентима, остављају јунакињу ове прозе саму и разочарану. Самоћа је посебно тешка ноћу „кад се истина јавља човеку у свој наготи, немилосрдно руши илузије, прича му о слабости и немоћи, о ништавилу жеља.“

Немилосрдно су срушене илузије и младе Анете, јунакиње истоимене приповетке, чија се лична драма одвија у малом, готово идиличном приморском месту. Издвојена и несрећна, ова млада жена била је обележена и спутана срамотом нежељене бременитости. Након незаинтересованости човека којег је волела за те „женске ствари“, а у стању „безумног страха“ да ће имати судбину сличну Марти Беповој, сеоској луди која служи за подсмех целом селу јер је мајка детета чији се отац не зна, она једини излаз проналази у самоубиству. Анђелија Лазаревић вешто је продрла у психу своје јунакиње, пратећи ток њене растрзане свести и страхове оличене у мајчиној опомени из детињства („Ако не слушаш, бацићу те у цистерну!“) која се као рефрен понављала у мислима ове младе жене. Од личне среће важније је да кућа не буде осрамоћена, породица и село неће прихватити обешчашћену жену. После неуспелог покушаја да прекине себи живот, насилно ослобођена срамотног бремена, Анета је као хипнотисана поново кренула за вољеним мушкарцем – у своју несрећу – њен разум је поклекао пред бујицом неконтролисаних осећања.

У прози Анђелије Лазаревић болови жена су притајени јер такви једино могу и бити услед спутаности оковима патријархалног друштва, жене живе животом који је испуњен беспотребним обзирима, изједане сопственим неспокојством – несрећне и поносите у својој патњи. Младе жене чије је портрете Анђелија Лазаревић донела у својој прози су, свака на свој начин, неостварене. Њихова очекивања, иако нису била велика и недостижна, бивају изневерена. Није тешко поверовати да је Анђелија Лазаревић у њих уткала значајан део сопствене туге и тешког бремена које је носила кроз живот.

---

¹ Овај део из писма Анђелије Лазаревић Урошу Предићу, презет из текста Павла Поповића, односи се, најпре, на прозу „Паланка у планини“, а може се пренети и на њен свеукупни приповедачки рад.

² Видети: Анђелија Л. Лазаревић, *Паланка у планини и Лутања*, Српска књижевна задруга, Београд 1926. Предговор Павла Поповића налази се на странама III–XXV.

Сабрани списи Анђелије Лазаревић под насловом *Говор ствари* појавили су се 2011. године у издању Службеног гласника.

³ Сећања на послератну књижевност Милош Црњански је штампао у *Летопису Мајнице српске* током 1929. године. (*Летопис Мајнице српске*, 320, стр. 193–205; 344–359.)

Окупљањима младих књижевника и уметника у дому Анђелије Лазаревић поменула је Зора Симић Миловановић у књизи *Сликарке у српској историји уметности*, Београд 1938, стр. 42.

⁴ Павле Поповић у свом предговору не помиње овај фрагмент. У издању Српске књижевне задруге штампана су „Лутања“ према верзији објављеној четири године касније у часопису *Мисао*.

„Лутања“ Анђелије Лазаревић представљају студију предратног живота Београда, приказану кроз школовање сликара, за које је чак и Београд мали јер чезну да оду у Минхен, Рим или Париз како би усавршили своја знања.

По нашем уверењу, фрагменти „Лутања“ штампани 1920. године, и „Лутања“ објављена неколико година касније, могу се читати као два независна дела.

Јулка Члапес Ђорђевић

НА БАЛУ

Довезли су се у великом, елегантном аутомобилу. Министар је целим путем грдио несносну репрезентацију, а код дочека љубазним осмехом уверавао господу из одбора да га њихов позив неизмерно радује. Један високи младић са милим плавим очима предао је министарки китицу цвећа, и одвео је на естраду. Тамо се поздравила са друштвом и после официјелног кола, села је уз остале леди патронесе да јој буде досадно. Не горе него то, да се бори са тугом. Седети док оркестар свира заводљиви танго или бостон било је за министарку мучеништво. Она је необично радо играла, али се стидела да то призна, а са њеним годинама – говорило се да јој је око педесет – са удатим кћерима и са мужем високог положаја, усред те атмосфере озбиљности и достојанства, нико то не би очекивао. Као увек на балу, министарка је пуна зависти гледала како се и старија господа, ћелавица и погнута, предају игрању, па ипак им се нико не смеје. – Играчи су са великим страхопоштовањем обилазили естраду, и ретко се који младић хтео жртвовати да оде горе, и „замоли“ једну од старијих госпођа за „част и одликовање“ једне игре.

Доле се брзо развило весело балско расположење. Даме су са враголастим осмехом изазивале кавалјере на играње. Нека господа су додуше радије стајала по страни, да погађају цене нарочито ексцентричних тоалета, и да посматрају нага рамена и мање или више лепо израшене ноге играчица у светлим свиленим чарапама. Већина је радо обухватала женска тела, која су у својим лаким хаљиницама златне, ружичасте, беле или плаве боје чинила дојам великих цветова. У томе веселоме шаренилу отмено су се испољавали црни фрактови и бели

прслтуци играча. Њима је била забава осигурана без изрецканих крпа, заводљивих погледа и усиљених шала. По гордим уображеним изразима лица и немарном владању видело се да су врло свесни своје надмоћи. Оркестар је свирао ванредно, и са много полета. За време паузе орио се раскалашан кикот. Дворана је била један покрет, жагор, усклик, еротично пијанство.

„Милостива госпођо, допустите да вас замолим за један танго.“ Тек сада је министарка опазила да стоји пред њом онај високи плави младић, који је увео у дворану. Дигла се брзо, и радосно му се обесила око руке. Младић је одмах при првим корацима игре познао у министарки изврсну играчицу, и усхићавао се њеним складним грациозним покретима. Да је после првог кола не би одмах одвео натраг на естраду, министарка одвуче младића у доњи део дворане, и поче му приповедати занимљиве појединости о разним народним играма. У својој нервози није ни приметила да он очевидно хоће да јој нешто каже, али се боји да је не прекине. Тангу је следовао валс, па пас о дабл. Сада већ нису мислили на разилажење. Министарка је играла боље него икада, и горела је од раздраганости. Младић је заборавио на своју молбу за Министарство финансија, ради које јој је приступио, и уверавао је себе да је његова играчица још једна лепа и необично мила и темпераментна жена. За време свирања патетично сентименталног танга, министарка се нежно насмеши, и постави за тренутак главу на младићево раме. Његово лице обли млаз крви, он је страсно стисне на своје груди, и поглади неопажено пуне беле руке.

Чим је настала велика пауза, напустио је министар са женом бал, праћен до излаза члановима одбора. Док је он још из аутомобила поздрављао и махао руком, спустила се министарка одмах на клупу и затворила је очи. Била је блажена. Имала је само једну глупу, луду жељу да се ова возња, која је враћа реалноме животу не сврши никада. Осећала је још притисак витког, младићевог тела,

усхићен поглед његових милих плавих очију и чинило јој се као да јој лице стално голицају, његови мали мекани брчићи. Хтела је још једанпут да проживи у успонмени тренутке на балу са јачином непосредног догађаја, – пре него што ће савест капати отров у тај пехар неочекиване, изненадне среће. Познавала је своју бојажљивост, бољећив страх пред оговарањем. Министар је непрестано гунђао. Објашњавао јој је како је значајно за једног политичара бити популаран код младежи, али га она није слушала. Његов глас се преплитао са зујањем аутомобила, и неугодно је парао ноћну тишину, засићену свежим нападаног снега. Каткада је кроз уски горњи отвор прозора долетела па која пахуљица, да се одмах претвори у капљицу воде, од топлоте купеа. Цвеће у наручју министарке опојно је мирисало и венуло.

И младића је доживљај са министарком силно узбунио. Истраживао је све појединости, али му је остала неразрешена загонетка, када се та отмена, паметна, увек беспрекорна дама претвприла у дивљу баханткињу. Њена нежност, њени елегантни покрети и еруптивни изливи стидљиве чулности учинили су на њега дубоки утисак. Да није била тих година, помишљао би на продужење љубавних изјава. Ни за тренутак није сумњао у свој успех. Жалио је што му предрасуде, и мудровање одузимају сласт правог уживања, јер је инстинктивно осећао да би министарка била раскошна љубазница.

Естрада је била скоро сасвим празна, само у једном куту седеле су још две подебеле даме са подваљцима и заокругљеним леђима. Обузет жељом да дозна да ли се иза тих поспаних лица крију страст и тежња за еротиком, да ли се те матроне само чине старе, јер то сугерира и заповеда себичност мужева, младић им приђе и упре изазивачки свој поглед на једну од њих с нарочито дубоким деколтеом. Даме га нису приметиле, и седеле су непомично као огромне камене кинеске пагоде. Пасивност и индиферентност дама га ражљути. „Бабе“! „Глупе бабе“! промрмља у себи, и уз грораки смех појури из дворане, да види где му је вереница.

Јулка Сhларес Ђорђевић

ПИСМО

Дошао је кући уморан и нервозан. Беше му баш драго да ће се са сутрашњим одласком из Париза ослободити већ досадних му друштвених приређивања, примања, ручкова, *soiré dansana*, за којима је на универзитету чезнуо распаљеном маштом сиротог сељачког сина. – Петнаест година дипломатске службе заситили су га монде-ног живота. Нарочито му омрзнуше жене, за њега некада круна уживања, симбол распојасаног необузданог живота. Улога бон вивана није била тако лака и угодна као што му се у младости чинила. Пред лепотицама запада ваљало је бити леп, духовит и елегантан, за шта је он био често сувише комотан и примитиван. Од када је добио катар желутца и осетио потребу и помоћ лекара, масерке, маникирке и фризера виртуоза, да изгледа допадљив, љубавна игра поста му проклетство.

У соби је био велики неред. На столовима лежала су акта, новине, рубље, табакере и гомила испушених цигарета. Скинуо је горњи капут с намером да се одмах пакује. Прегледавши пошту нађе на писаћем столу пажљиво омотану кутију с дивнитн великим цикламама и писмом следећег садржаја:

Пријатељу,

Кратко доба ишле су стазе нашег живота упоредо. Хтели сте да ме уведете у вртлог уживања за које немам смисла, да ми накалемите назоре који су превише удаљени од мојих. Па ипак – о дивна загонетко живота! – нешто ме је неодољивом силом вукло к Вама. Има у нама много истоветног, једнаког, ма како то парадоксално изгледало. И данас када одлазите скидам маску дру-

штвене конвенцијалности, и признајем да сте ми драг, да Вас волим. Желим да нађете жену, која ће Вас задовољити, која ће Вам дати све, за чим чезнете. Не мислите да лажем када ово пишем. Ви сте уморан и болестан, иако то никоме не признајете. Потребан Вам је пожртвовани друг: Останете ли сами и савлађају ли Вас туга и бол, сетите се мене. Доћи ћу да будем уз Вас, да делим суморне тужне дане Ваше јесени. А сада збогом. Прате Вас моје мисли и сузе“.

Вратио је писмо у омот, и почео је да се гласно смеје. Какве глупе романтичне идеје имају кадгод жене! Продужио је паковање, вољан брзо да заборави мирисан дар, и како му се чинило, луцкасто писмо. Али се против воље враћао писањем столу. Тек после извесног, времена пало му је у очи да је писмо без потписа. Тиме заинтересован, размишљао је о познаницама, које би као писци могле доћи у обзир, уверен да ће загонетку брзо разрешити. Сетио се да је кћи талијанског посланика, мала Рина, на своме балу имала дивну хаљину у бојама цикламе, и да ју је називао *Madmoiselle Cyclame*. Није била изразито лепа девојка; због плућног катара држала се мало погнуто и избегавала је друштво. Говорило се да иде свакодневно у цркву, и да пише религиозне песме. Имала је израз бледих Ботичелијевих мадона. Неко време га је са својом грацијом и нежношћу очаравала, носио се мишљу да је запроси. Али, залуђен једном куртизаном са *Place Pigalla*, и превелики пробирач да би ступио у брак, сасвим ју је занемарио. Рину је заменила у платонској љубави његова земљакиња заводљива Боса Ракићева, студенткиња медицине. Долазила је послом у посланство. Њему се допадала њена дивља живахност. Чудан беше кадифасти сјај њених дубоко црних очију. Није мировао док је није отуђио од њенога вереника, али се држао врло резервисано да не би добила наду на удадбу. Кад је постао сигуран у њену љубав, Боса га је прозрела, и отишла своме веренику у домови-

ну. Али се брзо потом вратила у Париз, сама. Чинило му се да њихово често виђење није случајно, међутим несигуран у успех сасвим се повукао. Помишљао је и на Алину Пишон, у чијој је краљевски уређеној палати у rue des Capucins играо свакога петка брич. Алинин муж, велики банкар, и чиста противност отменој културној Алини, ретко је боравио код куће, и није скривао своје везе са најсумњивијим авантурискињама. Не више младој, али дражесној и елегантној домаћици удварали су се многи гости дома. Уопште се примећивало да је према њему најљубазнија. Често га је шалливо питала што се не жени.

Али све те хипотезе напустио је као безизгледне. После дугог тражења дошао је до сазнања да не може разрешити анонимност писца што је претворило његову првобитну млаку радозналост у муке. Узбуђена машта оцртавала му је призоре нежне љубавне идиле. Ваљда никад није био осећаније расположен, и свеснији своје циничне безобзирности према женама него данас. Чинило му се да би све болове и сва разочарења што их је нанео својим љубазницама узео на себе, да може тиме искупити наклоност ове једне чедне жене. А ако је ауторка писма лагала? Ако је тајила своје име из кивне освете, да га намучи? Захваћен скепсом скочио је као унезверен и почео немирно да хода по соби. Био је у том тренутку уверен, да у Паризу нема наивних и пожртвованих жена, и да је постао жртва неке рафиниране кокоте. Није схватио како је он, трезвени искусан човек, могао, ма и за момент, да се заведе сентименталним фразама. Бесан, узме писмо и цвеће, разтрга их на комадиће и баци у кош за хартију.

Владимир Гвозден

ТА ДИВНА ЗАГОНЕТКА ЖИВОТА

(Белешка о две приче Јулке Хлапец Ђорђевић)

Осећања и ојажања... Ово би пре могао бити наслов некакве аналитичко-филозофске студије него каквог књижевног дела, поготово што је ауторка Јулка Хлапец Ђорђевић (1882-1969) у другим својим књигама уистину имала филозофске амбиције, поготово у *Студијама и есејима о феминизму* (то је, наравно, очекивано за неког ко је докторирао филозофију у Бечу 1906. године). Па ипак, иза поменутог наслова крије се скуп текстова који се могу означити као песме у прози, кратке приче и путописни осврти (потоње одређење дугујемо Ксенији Атанасијевић, ауторки предговора за ову књигу). Занимљивим путописним белешкама Јулке Хлапец Ђорђевић бавио сам се у студији *Српска џуџојисна култура* 1914-1940, док ме овде занимају кратке приче; у *Осећањима и ојажањима* има их две, а прештампане су за читаоце Приче превасходно са циљем да, истргнуте из корица књиге, задобију нови оквир и одговарајући интерпретативни контекст, како би се могле вредновати на прави начин.

Осећања и ојажања почињу песмом у прози под насловом „Путнику“ у којем се афирмише космичко схватање путовања као вид потраге за трансценденцијом: „Корачаш путевима живота у тмурној полутами и досади. Пролазе неосетно дани, месеци, године. (...) Нити си срећан, нити несрећан. Мрве Те дневне гнусности“. Јулка Хлапец Ђорђевић је и другде била склонија материјалној страни историје („дневним гнусностима“). Њено интелектуално и списатељско деловање остаје сјајан пример онога што су могли да постигну феминистичка

теорија, али и феминистички активизам у раздобљу између два светска рата. Данашња сазнања о њој дугујемо онима који су откривали једну запретену и радикалну традицију у нашој културној историји (Светлана Слапшак, Дубравка Ђурић, Светлана Томин...). Да ли је, међутим, било која идеологија, па и идеологија феминизма довољна да приче прихватимо као литерарно достигнуће вредно пажње? Неко ће рећи: па зависи из ког угла посматрамо књижевно дело. И биће у праву.

Приче „На балу“ и „Писмо“ су кратке, једноставне, апстрактне, алузивне, скоро у потпуности лишене конкретних временских и просторних индикатора, али ипак живе и актуелне. Заплети се могу описати на следећи начин: у причи „На балу“ приповеда се о министру и министарки који одлазе на бал, где она игра са једним младићем, који на крају побесни због мушко-женских односа; у причи „Писмо“ реч је такође о мушком субјекту који се бори са сопственим (не)разумевањем жена. Овде се укрштају занимљиви елементи: јавни и приватни живот, мушко и женско (односно мушко и мушка перцепција женског), актуелно егзистенцијално стање и личне пројекције. Јулку Хлапец Ђорђевић занима психологија свакодневица, она причу уме да започне сликом: „Довезли су се у великом, елегантном аутомобилу“ („На балу“). Или: „Дошао је кући уморан и нервозан“ („Писмо“). Потом се даље изграђује слика у једном правцу, како би се тај правац провео кроз неколико обрта и све се завршило опорим и песимистичким антрополошким закључцима. Све се то одвија кроз неку врсту приповедачког силогизма помоћу којег се испитује однос интимног доживљаја и појавног облика међуљудских односа. Младић на балу прилази министарки из интереса, јер је послао молбу Министарству финансија. Један министаркин осмех побудиће емоције у младићу, али ту се, после овог мига судбине који се налази тачно у средини приче, њихове животне путање разилазе. Остају само прогоретине у њиховим душама. Мини-

старка има „само једну глупу, луду жељу да се ова во-
жња, која је враћа реалном животу не сврши никада“. Истински живот је, насупрот досадној брачној егзистен-
цији (министар непрестано брбља о политици), нека вр-
ста Адонисовог врта у којем плодови брзо сазревају и
још брже труле: „Свеће у наручју министарке опојно је
мирисало и венуло“. Доживљај са министарком узбуђу-
је и младића, али је његов ток мисли усмерен на разуме-
вање женског, на покушај да одгонетне загонетку како
се та „отмена, паметна, увек беспрекорна дама претво-
рила у дивљу баханктињу“. Младић је свестан да га му-
че предрасуде и мудровање, и покушава да провери сво-
је заводничке склоности пред другим женама на балу.
Оне га игноришу, а прича задобија коначни обрт: мла-
дић одлази из дворане како би видео где му је вереница.

Прича „Писмо“ се бави психичким стањем мушкар-
ца, дипломате који води живот на високој ноzi. Он је
најпре описан као Волтеров Пококуранте, засићен мон-
деним животом, а нарочито је омрзнуо жене. Потом га
видимо како чита писмо анонимне женске особе, у ко-
јем она пише како се није изборила са његовим амбива-
лентним катактером, али му се нуди као пријатељ и као
животни сапутник. Дипломата у себи исмева такве
(женске) романтичне идеје. Потом следи обрт: јунак
није толико равнодушан колико би желео да буде, он је
у потрази за љубавном хипотезом, покушава да се сети
која жена је могла да му упути ово писмо. Али све се
окончава његовом непоправљивом хладноћом, одрица-
њем љубави, и отуђењем од света. Па ипак, у том отуђе-
њу и самообмани, онај тријумфализам јунака постаје за-
право наличје његовог самосажалења.

Упркос њиховој језичкој несавршености, има у при-
чама Јулке Хлапец Ђорђевић дара за промену ритма
приповедања, суптилну иронију и психолошку проду-
бљеност. У питању су мале драме унутар вишег слоја
грађанског друштва, у којем прорачунатост и рацио-
налност унапред укидају љубавни случај. Списатељицу

пре свега занима „дивна загонетка живота“ као простор унутрашњих амбиваленција субјеката. Као што је уочљиво из записа „Путнику“, а потврђује се и у овим причама, Јулку Хлапец Ђорђевић мучи проблем природе сусрета. Социјални феноменолог Алфред Шиц говори о друштвеним групама као о тзв. „временским заједницама“, које настају кроз заједничко одрастање путем којег се образује „ми-однос“ као временски оквир за сусрете утемељене на суочавању индивидуа у усаглашеним друштвеним активностима што се одвијају овде и сада, односно у конкретном простору-времену: „консоцијалност утемељена на временском и просторном *присусићу* постала је парадигма друштвених интеракција“. Модерност у међуљудске односе уноси рез, парадокс: свакодневни непосредни сусрети који би требало да буду носиоци правих и истинских друштвених интеракција, трансцендирају се захваљујући рутини и тако постају нормативни ритуали. Овакво постварење деловања подстиче измештање друштвених односа из њиховог непосредног контекста и њихово премештање дуж временских и просторних координата. Парадокс лежи у томе што непосредне структуре свакодневних сусрета људе највише удаљавају од истинске непосредности, односно од аутентичног индивидуалног испољавања за рачун нормативног устројства комуникације.

Сходно томе, из угла анонимног свезнајућег приповедача, Јулка Хлапец Ђорђевић дочарава сцене погрешног схватања знакова, али и не-односа везаног за саму способност давања, тумачења и објашњавања знакова. Сусрет мушкарца и жене је нешто што се најчешће не дешава, већ остаје нека врста назнаке, недовршене приче, пропуштене прилике да се пође путем аутентичне егзистенције. Укратко, тај сусрет се окончава на рубовима животне поезије и претвара у неку врсту политике субјекта који се предаје конформизму. Сходно томе, Јулка Хлапец Ђорђевић пише неку врсту реалистичке, критичке књижевности, на тренутке украшене поетич-

ним стилем и вештим двоструким говором. Плодно је, а сматрам и нужно (осим за блажене наивчине или за одурне игноранте), ове приче о „осећањима и опажањима“ читати из феминистичке перспективе. У њима је уверљиво приказана фриволност друштвених односа, где је флуактација жеље увек нека врста инструментализације другог у родном смислу.

Стојан В. ЖИВАДИНОВИЋ

МИЛЕ ДИКИЋ

Дојио је мајку до своје седме године. Колико пута, играјући се с нама на сокаку, напуштао нас је и трчао својој кући. Није се освртао ако би она била на вратницима, са женама из суседства, већ је улетао у кујну, узимао трножац, доносио га на сокак и, стављајући га пред њу, викао заповеднички:

– Седи!

Она би села послушно, а он би клекао пред њом и сисао дуго, завлачећи прсте у већ бледу и сасушену дојку. Кад би се после вратио нама, отпочињао је игру још бешње, делећи често друговима помахнитале ударце.

Кућа им је била близу наше, сакривена у корову и испод гумастог ораха, који је својим гранама миловало кров. Била је мала, одгољених ребара услед опалог лепа, облепљена споља блатом, гдегде закречена као белим закрпама, а унутра давила је грло плесан, која је тукла из земљом набијена патоса. Имали су само кујну и собу, у којој је једна једина постеља ишла с краја на крај. На прозорима, место срче, шушкетала је под ветром пенџерлија; у једном углу ћутала је тужно заборављена и прашњава икона; иза врата била је обешена ловачка пушка, а готово по цео дан лежао је на прагу кер за хајку.

Били су црна сиротиња. Оно мало земље није стизало да их исхрани, те је отац био један од оних паланчанских типова, који су били умешни за сваку прилику. Он је увек био онамо где је требало убити свињу, тући рибу динамитом, бити буклијаш о свадби, донети зеца о бедрима или на Врелу испећи јагње за бањске госте. Њега су позивали да чува мртваца, о јесени да буде пу-

дар, или да о преображенском вашару виче пред каквом шатром, да би намамио купце на добро вино и врућу овчетину.

Мучили су се много. Мати му је увенула пре времена над коритом, перући туђе по свима богатијим кућама у варошици. Влачила је вуну, ткала на надницу по малој цени по аршину, знала да баје од урока и пришта, да гаси угљевље и да изгони зле духове из куће. Укратко, то су били по изгледу бедни људи, али су ипак били срећни што су знали подносити сиротињу без роптања, налазећи увек начина да се спасу праве немаштине.

Дикић је био истих година као и ја, само нешто већи од мене и осталих другова с којима смо се играли. Он нам је био предводник, харамбаша, који је знао наметнути своју вољу у свакој прилици. Довољно је било да се он појави на вратницама, па да одмах пођем за њим, не бринући се за вику мајчину, идући послушно за његовим позивом:

– Хајде да се играмо!...

Бојали смо га се као живе ватре. Био је смеон, тврдоглав, дрзак до безумља. Кад би нас у парку појурили чувари, због тога што смо ломили кестенове, он је остајао последњи, и одговарао каменицама. Једном је разбио главу општинском служитељу који га ухватио на црквеној трешњи, па је због тога одлежао цео дан у истинској хапси, у општини.

Поред тога што смо га знали тако налетљива и готова да ухвати за нож, било је у њему нечега неодољивог и страшног у исти мах. Округао као трупац, јак, дебела врата који је носио на себи велику главу, мало погнуту, у њему је било толико неке снаге која је вребала и очекивала да скочи. Мале зелене очи гледале су крвнички и неповерљиво испод полуспуштених трепавица. Ишао је мало раскорак, раширених руку, срозаних чарапа, опасан кајишем чији је крај висио слободно и млатарао у ваздуху.

Био је јачи од свију. У школи, где је био најгори ђак, бежали су сви од њега, јер је још у првом разреду поте-

гао бритву на једног из четвртог разреда. Кад бисмо лети пошли на купање у Моравицу, он се свлачио у трку, јурећи кроз парк, па тако потпуно наг, пролазио улицама, праћен клетвама жена пред вратницама. Доле, на реци, сви смо скакали с моста дупке, а он се окретао леђима и падао у воду како било.

Морао је једном да пропадне. Његова воља није уступала ни пред каквом опасношћу, а још мање пред вољом другог. Он није ништа марио што га отац често тукао кајишем по нагој стражњици, у дворишту, да му цео свет чује дреку.

– Зато што су ме данас тукли – говорио је Дикић – сутра ћу ићи да одвалим највећу грану на шљиви иза куће!...

– Избиће те!... говорио сам.

– Они ће да ме бију, али неће да ме убију!... одговарао је Дикић, и сутрадан одлазио да изврши оно што је наумио, па да после прими мирно оно што је заслужио. Тукли су га толико, и сваког дана, да му је то постало потреба.

– Данас ме не избише: погледај како ми игра месо на бутинама!... говорио ми је и узимао моју руку да ми покаже. У таквим тренуцима беса осећао је потребу да се некако умири. Захуктана снага тражила је да се олакша, и тад су му у главу долазиле такве глупости, да смо сви дрхтали од страха. Често се пењао уз орах, као мачка, до врха, па из све снаге њихао гране у висини докле га не би зној облио. Једном се тако омакао и пао леђима на земљу, падајући с гране на грану.

Толике батине учиниле су да је потпуно оуглао: могли су га убити, он не би ни сузе пустио. Видећи да то велико средство не помаже, родитељи дигосе руке, пошто је „имао ђавола у трбуху”, како је говорила његова мати.

Свршио је школу с муком. Учитељи су једва чекали да га се опросте, а кад потом отац хтеде да га дâ на занат, сви га одбише у паланци, говорећи да им у радњи не

треба такво чудо. Послали су га потом у оближње место. Тамо је остао свега месец дана, па се врати једног вечера, босоног, сав одрпан, са великом чворугом више левог ока...

– Шта ћу с тобом, црни синко?... питала је мати.

– Ништа... одговарао је Дикић равнодушно. – Дај ми само да спавам, а за остало се не брини нимало!...

– Шта ћеш јести? Ко да храни читавог човека?...

Има ко... говорио је он и излазио напоље, не марећи за њену вику и плач.

Израстао је брзо као из воде, силан, дурновит, готов увек за свађу. Лице му се некако и изборало пре времена, усне побелеле од беса, очи се навикавале да сакрију сваку мисао, а за чарапом вирила је дршка од ножа, и показивала у њему човека коме неће бити тешко да се брзо сагне, ако то буде затребало.

Живео је тако две године о круху родитеља, базајући по варошици по чијим је каванама тражио кавгу и научио играти карата. На игранци је често прекидао коло и ударао као помаман на гомилу момака, а много пута, кад би се видео у невољи, бљеснуо би му нож у руци, те је гомила бежала од њега и на раскршћу се разлегала уплашена цика девојака.

После се као примири. Спавао је по цео дан и излазио само ноћу, па ишао некуда и враћао се пред зору. По варошици учесташе крађе. Некоме украли рубине са конопца, другоме коже испод стреје, трећем вуну из магазе. Од мирне паланке учини се чудо, и суседи почеше гледати лопова један у другоме.

Дуго се није знало ко то чини. Многи су мислили на њега, али му то нико није смео казати, и он се мало бринуо за оно што му се говорило иза леђа. Однекуд му се створи дебео златан ланац на прсима. Његови родитељи престадоше радити по варошици: отац се изговарао болешћу, а мати неким послом који јој је тобож наручила нека госпођа из Београда, док је била у бањи, на купанју. Дикић је био одевен као најбољи газда у чаршији.

Улицом се шетао поносито, као паун, држећи високо муштиклу с цигаретом, а кад би завукао руку у џеп, зачуло би се како звецка чиста срма.

Долија свега једном. Не знам шта му се прохтело, да једне суботе, у оној гунгули пазарног дана, украде крупицу соли пред Милутинчићевим дућаном. Ухватили су га одмах. Сколили су га сељаци са свију страна, пре него што је имао времена да исуче нож, па га везали и отерали у срез. Тамо су му ставили лисице на руке, дали му крупицу у шаке да је носи усправљено, у висини носа, па га тако протерали кроз чаршију, уз смех и задиркивање сељака и разуздану вику дечурлије.

Задржали су га неколико дана у затвору, сматрајући да је то довољно за прву грешку, па га пустили, а неколико дана доцније, обише једне ноћи Милутинчићев дућан, и скоро га испразнише.

Претресли су одмах његову кућу, али не нађоше ништа што би га могло теретити. У чаршији отпочеше људи све више зазирати од њега, а то се још више појача кад једне ноћи погибе један општински стражар, хотећи да спречи неке лопове у обијању касапског дућана. Зликовци остадоше и овога пута непронађени, само у дворишту, позади дућана, нађоше неку шубару, за коју један ћурчија рече, да је скоро сигуран да ју је продао Милету Дикићу.

Дозвали су га у срез, и капетан је одмах отпочео са испитивањем, у присуству два сведока. Видећи да не може ништа учинити са човеком који је знао бранити се и одговарати, он се послужи лукавством и рече му, не гледајући га:

– Видим да ниси крив: узми капу и иди кући!

Дикићу и нехотице пође рука столу, на коме је стајала његова капа, али се одмах сети, трже се као опарен и одговори набусито:

– Није то моја шубара! Лаже Мика ћурчија да ју је мени продао!...

– Иди кући, иди кући!... викну капетан љутито на њега. – Иди кући и знај да ћеш једнога дана висити о коцу! Ти си рођени злочинац: то ти је записано на челу и у очима!...

Сигурно због тога што смо се толико играли и друговали у детињству, Дикић је био са мном врло приступачан. Кад нама једне ноћи изведоше вранца из штале, ја се нисам нимало устезао да одем њему и да га упитам да ли зна ко је лопов.

– Можда сумњаш у мене?... питао је и, видећи да ћутим да не знам шта да му одговорим, он метну руку на прса и рече искрено, скоро болно, зато што му не верујем:

– Никад моја нога не би ноћу прекорачила праг ваше куће!... Видим да ми не верујеш: ја ти дајем реч да ће ти вранац завриштати кроз два дана у штали, а ако то не испуним допуштам ти да свуда причаш како сам га ја украо!...

Право да кажем, нисам му много веровао, јер ко ће поверовати човеку за кога се причало да је брз на свако рђаво дело, па макар он био и школски друг! Две ноћи доцније у саму зору, завришта вранац у дворишту...

Тако обузет навиком да трчи за необичним животом, да не буде као и сви људи, да не премишља о последицама, пошто је исувише волео опасности, Дикић није можда био толико покварен, као што је паланка говорила о њему. Али свет је био навикао да за свако зло криви њега, те му је кућа била претресана готово сваког месеца, али никад не пронађоше ни кончића туђег, и он је и даље живео како је хтео, бацајући нежално силне новце.

За време док смо били у војсци, држао се добро и није било од њега оданијег друга. Као војнике сталног кадра затекао нас је балкански рат. Нико се као он није радовао тим крупним догађајима. – Досадила ми се касарнска стега – шалио се. – Нигде да мрдеш из круга без дозволе, а ја навикао да ме понесе луда глава, па да трчим за њом док не паднем од умора!...

Пребацили су нас брзо на фронт. Имали смо да продемо кроз Бугарску, да из Ђустендила нападнемо Турке и да потпомогнемо с бока главну снагу наше војске која се кретала Куманову.

Наши истакнути делови брзо су прешли преко границе, скоро без борбе, палећи карауле, и ми смо наступали Кривој Паланци, коју је непријатељ напустио у највећој журби. Ишли смо „као на свадбу“, како се смејао Дикић, коме се није допадало то лако напредовање. – Турци ће побећи у Цариград – говорио је – а ја нећу успети да загрејем пушку ни колико на стрелишту!...

Кад се те исте ноћи заустависмо на положајима испред Страцина, који је био поседнут од Турака, била је већ ноћ. Знали смо да треба продирати даље, ка Црном врху, и сутрадан смо очекивали прво ватрено крштење.

– Потребна су ми два војника, који би ми по сваку цену довели једног заробљеника. Командант дивизије је наредио да их да наш пук, и наредба је дошла до наше чете. Има ли међу вама таквих којима то неће бити тешко?... питао је командир.

Јавише се одмах неколико подофицира и пуно војника. Дикић изиде последњи, поздрави командира као да је у касарни и рече немарно:

– Ако двојица иду ствар је пропала. Никада се они не могу споразумети како треба урадити; у мраку се не виде покрети нити поглед, а чине се толике грешке у кретању и изазива пажња непријатеља, који сада чека и вреба на све стране. Ако бисте ми допустили да идем сам, и показали где се отприлике налазе турски положаји, ја вам јамчим да ћу се вратити жив, водећи са собом везана Турчина.

– Хајде са мном!... рече командир без размишљања, сигурно побеђен толиким самопоуздањем. Дикић остави пушку, за коју рече да је добра само у рову, а да ноћу не вреди богзна шта, и остави само нож за чарапом, па се њих двојица изгубише у мраку.

Те ноћи нисмо ни тренули, очекујући сутрашњицу, мислећи на те прве тренутке, за које смо веровали да су нешто страшно. После смо се уверили да страх траје свега неколико тренутака, док се не загреје цев на пушци, а после се очи упале и окрваве, образи букну, грло се суши, усне попуцају од узбуђења и руке држе тако снажно пушку, да је никаква сила на свету не би могла истргнути.

Дикић дође у зору, весео, сав ознојен.

– Где ти је Турчин?... повикаше са свију страна.

– Ено га код команданта у шатору!...

– Како га доведе?...

– Мрзи ме да причам – одговори он немарно. – Толико се био уплашио, да сам га довео као неку застиђену младу!...

После, за све време рата, под Једреном, у Пироту према Бугарима, Дикић је био свугде први, не знајући шта је то страх, тражећи га у свакој прилици. Његов необуздани дух истраживао је опасности, које су једино могле да му пруже промене у досадној градској војни. Произведоше га за каплара, потом за поднаредника; претрпаше га поклонима, похвалама, одличјем, и за њега се говорило да је најбољи јунак међу хиљадама.

Кад се по свршеном рату вратисмо кућама, он отпоче по старом. Пре није пио, а сад је посртао често чаршијом, крвавих очију, бесан, стиснутих песница, тражећи ма каквог повода за свађу, па да му одмах заигра нож у руци и да из изуједаних усана поцури крв. Све време, до великог рата, прошло му је у банчењу. Пио је увек сам, пошто нико није смео да буде са њим у друштву. То је био један од необузданих горштакчких типова, којима планине позајме снагу камена и ветрови ширину даха. Пролазио је чаршијом захуктано, раширених руку, истурених прсију, као да ће да полети. Никад није гледао где иде и да ли ће ударити на кога. Људи су му се склањали с пута, а мајке прибирале децу уз себе кад би га угледале на сокаку.

Иначе, крао је као сврака, где стигне. За мале ствари није се никад ни крио, већ их узимао наочиглед газди, који није смео ни речи прословити, нити се потужити. Кад поново објавише мобилизацију, он се уозбиљи и престаде пити. Отишли смо заједно у команду, где смо се имали пријавити и, успут, он ми рече да одлази у рат врло нерадо.

– Не свиђа ми се газити блато, спавати на земљи. То смо већ видели у балканском рату. Никад не видиш никога пред собом до ровове, из којих непријатељ бежи чим поћеш на нож!...

– Бугари нису бежали... опомену га.

– Да, али смо ми у Пироту имали мало таквих борби.

– Ко зна какви ће бити Аустријанци.

– Ако буду као Турци, ја се не бијем па макар ме стрелили још првога дана!...

Ствари поћоше рђаво по Дикића, јер стигосмо сасвим доцкан на Церску битку, пошто нам је мобилизацијско место било врло далеко. Највише га љутило што смо стигли само да бисмо вршили гоњење, гледајући стално пред собом плава лећа аустријских војника.

– Нигде да им погледаш у очи!... гунђао је идући погурено, не испаливши ни једном пушку, док су сви око њега клицали од радости. – То није рат! Беже као зечеви! Просто ме срамота да носим ову пракљачу!... викао је презриво и показивао на брзометку. – Њих би сада и жене истерале из земље!... додавао је, заборављајући колико се дивео церском разбојишту.

После те победе коју извојеваше други, а не ми, њега и мене пребацише у један пук другог позива, због несташнице у подофицирима.

– Ваљда ће тамо бити боље! ... говорио је. – Досад смо тако ратовали, да сам неколико пута хтео да бацам пушку, па да се вратим кући међу жене; и да им помажем да млате конопљу.

Али, дошав у пук који је био укопан у рову дуж Дрине, Дикић обеси главу. Ту, увек са ногама у води, уваља-

ни у блато, обрасли у браду која је скривала лице и још више истицала болесни, лудачки сјај у очима војника, провели смо месец дана, без смене, без предаха: дању од артиљерије, а увече, по мекој месечини мачванских ноћи, одбијајући бесне пешачке нападе са усијаним руским пушкама, које су шишале једва стотину корачаји далеко.

– Што неће да ме потреви, па да се скљокам у ову баруштину под ногама!... викао је Дикић љутито, остављајући да му глава увек вири више наслона!... – Живимо овде у блату, као биволи, уместо да нас поведу напред, па да их стеремо у Дрину!...

Затим га одједном нестаде, као да је у земљу пропао. После неколико дана пронађоше га у оближњем селу и везана дотераше у ров. Бекства су била честа у то време, и требало је употребити велика средства. Дикића хтедоше одмах стрељати, али како је било у пуку много наших људи, који су га познавали из прошлих ратова, они привикаше да му се опрости. Старешине му опростише, али рекоше да га идућег пута чека колац.

Али то ништа не помаже, и он побеже још једном, иако су јако пазили на њега. Командант одмах посла двојицу да га траже по селима и доведу, жива или мртва. После два дана они га догнаше, пошто су имали грдних мука да га свладају и вежу.

Овога пута смрт је била неизбежна. Одмах образоваше преки војнички суд, који се једва сложи у томе да га не треба убијати, већ тражити од њега реч да ће се вратити у ров и чинити што и остали. Како сам ја био један од чланова суда, то мене послаше да преговарам са њим.

Њега су држали везана пред пуковским штабом и под стражом. Више његове главе прелетале су гранате и с кикотом се заривале у тле, подижући високе стубове, помешане с пламеном и димом.

– Шта си хтео?... упита ме он суморно, мрштећи лице под конопцем, који се заривао у месо и стругао кости.

– Хтео сам ти рећи да те очекује куршум, и да само од тебе зависи да ли ћеш се спасти, или погинути на начин какав ти не доликује као јунаку.

– Чека ли ме куршум ако се вратим у ров?... упита Дикић подсмешљиво.

– Ко зна? Можда не.

– Шта хоћеш од мене?

– Да ми даш реч да више нећеш бежати, већ остати с друговима у рову.

– Нећу!... рече он одлучно.

– Ти си луд!... Стрељаће те кроз пола сата!...

– Нећу, разумеш ли ме да нећу!... повика он јаросно и лице му се зацрвене од љутине.

– Али помисли...

– Нећу нинашта да мислим: једва чекам да више не осећам овај проклети конопац на рукама!...

– То није тешко... само ако пристанеш.

Он се насмеја, погледа ме прекорно и додаде:

– Зар си заборавио, кад смо били деца, како ме нико није могао нагнати да продужим игру, кад бих рекао: *ја се нећу да ићрам!*... Исто тако сам и данас тврдоглав и понављам да нећу, па макар ме то главе стало! Не бојим се ја смрти, од које сви ви у рову кукавички дрхтите!...

Позеленео је био од љутине. Гледајући га таквога, мени се учини да га видим онаквог какав је био у детињству: мали, распојас, аљкав, тврдоглаво погнуте главе. Замишљао сам га како одлази, окренут леђима, гологлав, искрпљена тура, белих листова испод смакнутих чарапа, стиснутих песница, и учини ми се да чујем пискав глас:

– *Ја се нећу да ићрам!*...

Било ми је тешко. Грло ми се одједном осуши. Не знајући ни сам зашто, упитах га као негда:

– *Ти се нећеш да ићраш?*...

Он се трже; лице му пребледе и очи се заводнише, али само за тренутак. Затим окрену пркосно главу у страну и рече:

– Једном сам већ рекао да нећу!...
Вратио сам се натраг, оборене главе и ожалошћен.
За тих неколико тренутака хода, изишле су ми пред очи
све заједничке успомене из детињства.
Стрељали су га после пола сата. Није дао да му вежу
очи, већ пао лицем на земљу, шкргућући зубима, сти-
снутих песница...

Долађају и људи, Београд, 1924, стр. 25.

Маринко Арсић Ивков

ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ПРИЧА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Миле Дикић је један од најособенијих јунака српске књижевности, а прича са његовим именом у наслову спада у врхове српске приповетке. Да је Стојан Живадиновић написао само њу, обезбедио би трајно место у српској књижевности.

Ова Живадиновићева прича потврђује да је аутентичан и добро обликован карактер главног јунака најаутентичнија легитимација добре, аутентичне књижевности.

Иако ју је написао у првом делу свог стваралачког раздобља, приповетка „Миле Дикић“ је есенција, синтеза, читавог његовог стваралаштва, и оног што је тада већ био написао и оног што ће тек написати. То често бива у литератури, да неко дело у читавом опусу једног писца постане нека врста сублимације целокупног његовог рада. Нама, који пред собом имамо целокупно Живадиновићево дело, причињава се да је он целог себе, све своје уметничке могућности и сензибилитет уложио у „Милета Дикића“.

Психолошки добро профилисани ликови одлика су Живадиновићеве књижевности првог периода. Сви јунаци његових прозних дела су, пре свега у психолошком смислу, људи „осим света“. То је приметио чак и Милан Богдановић, који Живадиновићеве ликове пореди са „божјацима“ Боре Станковића. Живадиновић „покушава да продре у загонетку помрачених умова и помућених психологија својих тако по изузетку бираних типова“, написао је Богдановић.

Ти ликови су толико слојевито и минуциозно профилисани, да њихов карактер води радњу. Читаоцу се чи-

ни да прича произлази из њиховог карактера. То нарочито важи за његове две прве књиге прича, *Исход Озрена* (1923) и *Догађаји и људи* (1924), али и за романе *До последњеј даха* (1923) и *У ђавољим канџама* (1931).

Живадиновић уме да приповеда, а добро приповедање је једна од претпоставки уметнички ваљане прозе. Његове приповетке се читају без умора, написао је Милан Богдановић, критичар који се између два рата одушевљавао Живадиновићевим приповеткама и који је уочио неке њихове битне одлике.

Међутим, оно што је у његовом делу из тог периода најбоље, то су ликови. А управо то му је замерао онај део критике који му није био наклоњен, предвођен левичарем Велибором Глигорићем. Овај потоњи творац догматске и режимске критике (чији следбеници и данас владају српским универзитетима и критиком и кроје књижевну историју), Живадиновићеве ликове назива пећинским и примитивним горштацима, примеренијим неким дивљјим и вишим планинама но што је питоми српски Озрен. Писац своје ликове оживотињи, па их остави, закључак је Велибора Глигорића о приповедачу Стојану Живадиновићу. Истина је, наравно, на сасвим противној страни, као и толико пута кад је реч о славном Велибору Глигорићу. Јер све оно што је он сматрао Живадиновићевим манама, то су његове врлине, оно што је најбоље у његовом делу. То су и у оно време учили многи објективнији књижевни критичари.

А Миле Дикић је по својој особености сабрат Ресмићу Добошару и Проки Натураловом, чије ауторе је Велибор Глигорић такође прогласио мртвим писцима. Први светски рат управља судбинама ова три славна јунака српске приповетке и „заокружује“ (или само до сржи „огољује“) њихов карактер.

Кад се читалац сретне са ликом као што је Миле Дикић, мора да се запита од чега га је писац створио, колико је подстицаја нашао у животу око себе, у литератури коју је читао. Као што је рађање сваког новог живота у

природи загонетка, тако је загонетка и рађање књижевног лика. „Генетика“ ни оног првог, ни овог другог, не може се до краја докучити.

Нема сведочанстава да је у стварности постојао „прототип“ Милета Дикића, али друга Живадиновићева дела из тог периода такву претпоставку чине реалном. На то упућује чињеница да је у већи део Живадиновићеве прозе написане у том периоду уткано много реалних догађаја и ликова, првенствено из родне Сокобање, и много аутобиографског. Његово прво објављено дело, роман *До последњеї даха*, у великој мери је аутобиографски роман, са мноштвом догађаја и чињеница из стварног живота, а готово сви његови ликови су, под истим именом као у роману, живели у Сокобањи. (Роман је писан модерним стилем, са наглашеним лирским тоном, у духу ондашњих књижевних трендова у Србији, какве срећемо код Кракова, Драгише Васића и других савремених писаца.) Прва књига приповедака, *Испод Озрена*, и друга, *Догађаји и људи*, такође су везане за Сокобању, чак и кад им се радња догађа у Француској или Београду. И у роману „из париског живота“, *Госпођа зајонешка*, има много аутобиографског.

Да у овом јунаку, у овој причи, има много пишчевог искуства, пишчевог живота и проживљеног, указује и наслов збирке приповедака у којој је прича објављена: *Догађаји и људи*. Наслов готово за новинске репортаже, а не за приповетке.

Стојан Живадиновић је у младићким годинама напустио Сокобању и остатак живота провео у Европи и Београду. Али Стојан Живадиновић је писац који никад није покушао да побегне из завичаја и од његових житеља, који су му били стална инспирација. То су учили сви који су писали о њему, било да су га хвалили или нападали.

Извесно је и на основу тога да приповетка „Миле Дикић“ има у себи доста аутобиографског. Испричана је у првом лицу, али тако да сугерише да је прича не фиктивни јунак, него сам писац. Ту су догађаји из припове-

дачевог детињства и дечаштва, потом из балканских ратова и Светског рата. Међутим, снажни лик главног јунака потискује и приповедача и сва општа збивања у позадину. Чини се да Миле Дикић води игру, да се отргнуо и да све вуче за собом. А то је велики плус за аутора приче. Милетова „филозофија“, његова застава, звезда водила, садржана је у оној његовој незграпној реченици од пет речи: „Ја се нећу да играм!“. Писац ју је одлично смислио и укомпоновао у причу, она је окосница Милетовог карактера. Та реченица, коју је јунак сковао у раном детињству, одредиће његову судбину. Она је могла да буде и наслов приче.

Миле Дикић је један од најсуптилнијих ликова у српској приповеци, иако су Живадиновићу замерали да даје сирове, горштакче, анималне, болесне ликове. Неки, који га нису симпатисали, још су додавали да су му ликови такви зато што је и сам такав – сиров, примитиван провинцијалац и горштак... „тврдих живаца, тврде главе и жуљевитих руку“, у сталном страху од глади, коју је сматрао физиолошком болешћу, и у сталној борби за опстанак и у трци за зарадом. Ништа у његовом животопису не потврђује такве тврдње Велибора Глигорића. Све то више личи на паланачка оговорања и ујдурме будућег професора Београдског универзитета и „српског Жданова“.

Стојан Живадиновић је био образован писац, француски ђак. Матурирао је у Паризу, где је потом завршио права и оженио се Францускињом. Велик део свог радног века провео је у дипломатији. Уклоњен је из дипломатске службе и превремено пензионисан због указивања на неке финансијске мућке у конзулату у Диселдорфу, у којем је радио. Ништа у његовим манирима, као ни у његовој судбини, не указује на његов горштакчи менталитет и паланачко порекло. Завршио је у Београду, као коректор *Политике*, где је дочекао Други светски рат и смрт 1941. године.

Миле Дикић је, међутим, у психолошком смислу далеко сложенији лик но што су то видели површни кри-

тичари, а неке његове карактерне особине имају европске корене.

Његова телесна конституција је у уској вези са његовом менталном и психолошком конституцијом. Тачније, она прва открива, а можда и условљава, ове друге. Зато Живадиновић веома пажљиво, и уметнички и психолошки мотивисано, описује поједине физичке црте свог јунака, чији кључ може да се нађе код, у оно време још увек популарног италијанског лекара и криминолога, Ломброза.

Ломбровозова теорија о урођеном преступнику тада је још увек била актуална, иако одбачена и од медицинске, и од психолошке, и од правне науке. Живадиновић је као студент права у Француској морао не само чути за Ломброза, него и упознати резултате његових проучавања. Повезаност физичког изгледа и карактера, односно условљеност кримогеног понашања телесном конституцијом, теорија до које је Ђезаре Ломброзо дошао након вишедеценијског проучавања анатомије стотина италијанских злочинаца, често је, међутим, добијала потврду у стварности, иако нико од стручњака, из разумљивих разлога, није смео да се на њу позива. Ни раса, ни нација, као ни друштво или околности, не стварају преступника. Злочинац се, тврдио је овај италијански лекар и криминолог, *рађа*. Он је грешка природе, као што су то и деца која дођу на свет са инвалидитетом. Ломбровозовски тип је округан, деструктиван и самодеструктиван, импулзиван, безосећајан, неосетљив на бол, асоцијалан... Једном речју, он је рођени злочинац, без обзира да ли је злочин извршио или (још) није.

На много места у причи писац дискретно отвара корице Ломбровозових књига. Почетном сценом он као да хоће да каже да је Миле свој наопаки карактер усисавао са мајчиним млеком и да му је оно давало снагу. А неким описима главног јунака Живадиновић упућује на повезаност његове телесне конституције и карактера. („Округао као трупац, јак, дебела врата који је носио на себи

велику главу, мало погнуту, у њему је било толико неке снаге која је вребала и очекивала да скочи. Мале зелене очи гледале су крвнички и неповерљиво испод полуспуштених трепавица. Ишао је мало раскорак, раширених руку, срозаних чарапа, опасан кајишем чији је крај висио слободно и млатарало у ваздуху... Морао је једном да пропадне. Његова воља није уступала ни пред каквом опасношћу, а још мање пред вољом другога. Он није ништа марио што га отац често тукао каишем по нагој стражњици, у дворишту, да му цео свет чује дреку...“)

И, на крају, на уста капетана, који је у Милету препознао крадљивца, али је морао да га пусти због „недостатка доказа“, писац готово да цитира Ломброза: „ – Иди кући и знај да ћеш једнога дана висити о коцу! Ти си рођени злочинац: то ти је записано на челу и у очима!“.

И да није било „великих дана“, отаџбинских ратова, Миле Дикић би вероватно завршио као преступник, одметник од друштва, на конопцу, као „рођени злочинац“, баш онако како му је прорекао капетан. Овако, био је и преступник и јунак, и негативан и позитиван лик.

Али аутор иде даље од Ломброза, и од свог јунака ствара много „шири“ и сложенији „лик“.

Можда се управо у поступцима и животном путу Милета Дикића може препознати и утицај француске литературе (М. М. Пешић га пореди са Флобером), али и Достојевског (баш као и у неким причама Драгише Васића). На крају, ту је и Живадиновићев изгледа омиљени писац и филозоф Ниче. (Анализујући Живадиновићев роман *Госпођа зајонетика*, Станко Кораћ пише: „Пошто је у Живадиновићево размишљање уплетен Ниче, који стоји између Достојевског и Фројда, то је сада видљиво на којој идеолошкој основи писац развија своју причу...“)

„Посматралац, психолог, индивидуалиста, он у нашу књижевност уноси портрет, сурову поезију личности, и улази у литературу као аутор уметничких миниатура у којима су насликани типови горостаса...“, истакао је М.

М. Пешић, пишући о његовим приповеткама. Он је можда једини уочио где лежи највећа уметничка снага Живадиновићева – у ликовима.

Извесно је да венама Милета Дикића тече и крв пишчевих предака, тврдоглавих бундија и устаника, које је њихова врела, горштакча крв, терала у авантуре без размишљања о последицама, баш као што то чини Миле Дикић у војничкој униформи. Дао је писац свом јунаку и нешто од те луде храбрости свога прадеде, деде, оца, стрица...

У роману *До последњеї даха* писац помиње страдање свог прадеде због учешћа у оружаном побуну против обреновићевске власти. Прадеда је осуђен на шибу, која је извршена јавно, на сокобањској пијаци. Од добијених батина, он је после неколико месеци умро. Пишчев деда Стојан, богати трговац, учествовао је у Тимочкој буни, у коју је улетео „страсно...“, не разаберајући за разлоге, не питајући чему то води“ и не размишљајући о последицама. У устанак је повео и сина Владимира, пишчевог оца, и синовца Николу. После слома буне, деда и његов синовац су осуђени на смрт, а Владимир на робију, али су сви после неколико година помиловани.

Њихово јунаштво без потребе и разлога и срљање у пропаст потомак не може разумети другачије него као особењаштво у инат читавом свету.

Мрачни нагони доминирају овом причом.

Они господаре Милетом Дикићем и кроје његову судбину. Он, баш онако како *о нама* пева Црњански, нема другог бога и господара. Његов бог је крв. Живадиновић то метафорично поручује сликом прашњава иконе, која заборављена стоји у углу Милетове куће.

И један од најбољих почетака у српској приповеци, сцена са несвакидашњим дојењем, такође је снажна метафора која упућује на то нагонско и примордијално што господари главним јунаком.

Али то нам већ открива и „етнопсихолошку“ димензију Милета Дикића, у којем можемо да препознамо ка-

рактерне црте једног народа, или бар једног његовог дела.

Због тога је „Миле Дикић“ и антрополошка приповетка.

А због чега су и она и њен аутор данас готово заборављени, питање је на које одговор треба потражити изван литературе. Извесно је да се тај одговор, поред неодговорности и традиционалне провинцијске затворености наше критике, налази и у сфери политике.

Иако се Стојан Живадиновић никад није експонирао као антикомуниста, нити се бавио политиком, комунисти су његово дело узели на зуб и преко њега се обрачунали са мртвим писцем (чак је и гробница на Новом гробљу у Београду, у којој је почивао са својом женом, Францускињом, десетак година после завршетка рата и револуције раскопана и уступљена „другим корисницима“). Иако је припадао српском грађанском друштву и службовао у дипломатији Краљевине Југославије, за комунисте његов највећи „грех“ је ипак брат од стрица, новинар и преводац Ратко Живадиновић, Љотићев блиски сарадник, 1945. проглашен ратним злочинцем. То је било довољно да се име Стојана Живадиновића уклони из српске књижевности и да разновразни каријеристи почну да перу своје биографије или да праве каријеру политикантски оспоравајући аутора Милета Дикића. Први међу њима је незаобилазни Марко Ристић, који у својој књизи, инквизиторском индексу анатемисаних и мртвих писаца, *Књижевна политика*, за Живадиновића наводи да је назадан и да је писао лоше и *некултурне* приповетке и романе.

Уз скупеност, инертност и алкавост наших књижевних критичара и историчара, то је било довољно да „Миле Дикић“ остане непознат и недоступан данашњим читаоцима.

Душан Радић

РАСПЕЋЕ

– Потечи, слатки докторе Свилићу! Остало ти свиле-но име свето и десница била вечито благословена! Потечи и спасавај од страхоте и пропасти! – гологлав, као лудак узнемирен, Стојан трчкара по дворишту, богоради, и по ветру, сумануто, у очајању, поручује лекару да похита. Цело јутро га ишчекује, сваки час срачунава даљину и време, нагађа где сад може бити Рајко са чезама.

Дете му, шестогоди деран, још с вечери заковрнуло и једва изноћило; смлатила га као граном нека немоћ, као да се у њему пожар запалио, без престанка сирото буктало и од силне ватре без свести освануло. Целе га боговетне ноћи хладио Стојан, машћу га трљао, сланину око грла везивао, јер дете једва воду гутало, толико му крајници били затечени. И зором послао суседа Рајка у град да чезама доведе лекара Свилића и, испраћајући га, поручивао да га замоли, као свог рођеног, да часа не часи но одмах дође и понесе све што је потребно; нарочито је напомињао Рајку да лекару подробно објасни како је болест у грлу и како се дете по телу осуло црвеном оспом. Осетио да није за чекање и да, без лекарске помоћи, без серума, дете не би могло преболети, па Рајку наређивао да коња не штеди, већ да га душмански тера; нек липше коњина, дете треба спасти.

И сад, ето, чека, дрхти му у души, леди га нешто као да му у грудима вихори вију; начуљио ухо па слухом даљину продире, претреса, звук од звука одваја: од шума гранатих храстова жубор реке, од пригушене галаме села удаљено чегрљање Гајића воденица... Чека и вреба да у даљини затракарају гвоздене главчине чеза; преко

осунчаних кукуруза, у бескрај зелене равнице, лови он сваки звучни талас, разазнаје покрете и таласања.

Чека, а узнемирење му крвним жилама игра, страх му кочи дисање, те се уздахом отима од неке страховите тегобе, која му се на прси свалила па га као какав камени брег притисла.

Ипак се савлађује, отима се, али га неизвесност ужасава. Сваки час око болесног детета трчкара, дланом му куша ватру, нуди га водом, буди, узнемирено зове, и старог Радоша, преплашеног и ојађеног деду, гура, јер овај као ледена санта занемео и не миче од детиње постеле. Онда понова трчи у двориште, послушкује и шапуће: – Потечи, докторе, потечи !...

А тада на брест више куће слетела огромна врана и са суварке загакала, као да злослута весница једљиво зачикава. Махнуо Стојан руком према њој да је застраши, гласно опсовао, а у том тренутку, као да се цело огромно пространство, све то што је пред њим пукло, и небо, и њиве, и цело његово страховито узнемирење, усталасало, подерало, срушило – залелекале на другом крају дворишта вратнице.

Тргао се Стојан зачуђен да су чезе тако нечујно могле да домиле. Погледом полетео тамо, али то била његова Симка... Синоћ је с малом Миленом отишла сестри у госте, па откуда да се већ враћа, кад је било уговорено да седи до Врачева. Јамачно већ чула за Петра.

Хита Симка преко дворишта и једва држи у наручју девојчицу... Заспала је ваљда успут, па се неваљалица оклембесила мајци на руку, те она с живим бременим једва корача; беспомоћна и задихана заплакала се и јетко зајецала и, уносећи дете у кућу, изнемогла од напора и страха, пала с њим заједно на постељу. У лицу дошла бледа као смрт и дах јој се притајио.

Еј, Стојане, несрећниче, куд свану тако тежак дан! Ето и друго дете, Милена, мезимица, и она исто као и Перица оболела, и њој грло затекло као да је пламењача дохватила.

Деда Радош се уплашено крстио, брзо, све брже, као да му коштуњави прсти полудели, па неку луду игру заиграли преко браде, беле и смерне као свечеве.

Зацвиле и Стојан са женом заједно... Цело јутро му се врзма у памети како је Новаку суседу пре две недеље исто тако троје деце занемогло: заковрнули с вечери, дан и ноћ бректали у ватруштини, па се са звездама, у зору, једно за другим гасили, спрљени ватром и задављени гушобољом.

– Еј, јадној мени! – закукала Симка на глас кад се из тренутне обамрлости тргла и спазила мужевљево натмурено и брижно чело.

Заиграло јој грло, затреперила запевка као да јој глас секла ветрометина, а суза јој сузу сустизала.

Отргао се Стојан, отац, глава куће... Паметно треба... Опет у дворишту ослушкује и дрхти. Долазило му да се низ ћувик преко плотова и врзина сјури, да се као брег одрони, да полети друмом брже но његова жеља, и да натчовечним залетом превали сву недоглед равнице. Деца, сва узданица, цео разлог живота, сва срећа куће, све се то, ето, јутрос поколебало и црна несрећа раширила огромна крила над димњаком и кровом... Но он неће дати, отимаће се, бориће се док зна за себе. Ох, само да лекар једном дође...

– Дечице моја слатка!... Куку јадној! – нарицала Симка као да су јој, Боже не дај, већ помрла, и тумарала око постеле на којој се оба детета гушила, промукло, као из неког лагума, кашљала и кроз кашаљ шиштала, напорно тражећи даха. Мали Петар, Перица, шврћа како га звали, плавокоси и модрооки првенац, леп је као најлепша луткица и мудрац као најразборитији маторко... А Милена, две године млађа од братића, једра и као да је од саме лепоте саливена, пркосно прћаста, са јамицама усред руменила обрашчића, мезимица младих родитеља, била дедина другарица. Деду Радоша поваздан она забавља, с њим другује као да јој је мало старији вршњак; он је од јутра до мрака поучава, прича, кара, а

она му нежно чупка браду, бере дудиње и кити га ливадским цвећем.

Е, напаст ђавоља, Боже охрабри! – скаменио се дед поред кревета и, крстећи се, узнемирено, хитро, као да руком гони нечастиве, ромори све молитве које је у животу чуо и научио. Бели му брци плачевни висе, јер се Петар копрца, отима од смрти и јауче шиштавим гласом; – суза му се котрља низ избраздани образ, јер га Милена у бунилу сваки час зове, преклиње да је од курјака одбрани:

Дедо, не дај!... Појешће ме... Очи му цакле ка сунце. Не дај ме, дедице, не дај!...

...Тек у заранке зашкрипале вратнице и затандркале гвоздене осовине.

– Где вам је болесник? – запитао лекар силазећи с че-за.

– Море, болесници... Оба детета... Ето, женско, Милена била с мајком у Багремовцу, па и она... – објашњава Стојан. Хита му се.

Доктор Свилић, сталожен, поуздан у себе и своје знање, расположен је и поред толике родитељске забринутости, јер у својој торбици носи бочицу серума, најлепши проналазак века, откровење отето од мудрости богова. Тешећи јако узнемирене родитеље, ушао је у собу и пажљиво прегледао децу.

– Шарлах. Тешка форма, врло тешка! – рекао је доста мирно; видело се да га, иако озбиљна, болест не плаши. Но одједном застао, махнуо главом као да се нечег непријатног досетио. Постојао тако у некој недоумици, па му намах са лица ишчезао израз спокојства; замислио се дубоко и на челу му се, у разборитом мргођењу, усадила изненадна и тешка забринутост.

Родитељске се очи разрогачиле.

Деда Радош, прекаљено искуство, пошао за страшним предосећањем, утро још једну тешку сузу и, да не би зајецао, склонио се у сам угао собе.

– Докторе! – цикнула је мати као рањена гуја. Заштитничке јој руке залепршале над дечицом.

– Ето ти наше муке и незгоде! – љутито проговорио доктор Свилић. – Рајко ми за једно дете говорио, друго није ни спомињао и ја сам понео серума само за једно...

– А за друго?

А болест иста.

Кку јадној! – обезумљено потекли и отац, и мати, и дед из мрачног кутка.

Нажалост, тако је! – узнемирено трљао чело лекар. – За једно донео сам спаса. Убризгаћу му целу бочицу јер је толико потребно па да дете буде ван сваке опасности... Али друго?...Али друго?...

Не дај ме, дедице слатки! Не дај ме, поједе ме вук!... Не дај!... – отима се у том часу мала Милена.

Њој дај, господине!... Њу спасавај!... Она је малена, нејака и јамачно без лека неће претећи, – отело се старцу.

А мајка залелекала као да јој неко усијаним ножевима запарао груди. Прошле ноћи, јадна, сањала мост гвоздени, огроман, и испод његових мрачних сводова ваљала се мутна вода. Таласи јој били жути, каљави, а она је морала некуд преко те страшне водурине... Страшан је то сан био. И ето јој данас мутне воде и у њој њена деца... Њена деца.

Стојан се прибрао, он то мора да учини, његов је мозак јачи од срца. Затражио од лекара да му све објасни и кад је сазнао да су већ последњи сати кад серум треба убризгавати да би се болест савладала, и да би било доцкан да се с другим дететом крене за град, увидео је сву несрећу и погнуо главу покорнички пред неизбежном судбином.

– Једно ћемо спасти, али казујте ми које! – завршио лекар одлучно. Кроз гробну тишину једног тренутка ломила се срца.

– Господе Боже! – мрмљао дед.

А родитељи, занемели, покошени болом, очајно се боре као да се сами од смрти отимају. Ко може изабрати, ко може једно дете од срца откинути, из душе га ишчупати?... Ох, не, не!... Немогуће је то што доктор Свилић тако хладно тражи. Он није свестан колико је његов захтев свиреп и нечовечан. Недељиво је то у родитељском срцу... Светлост и сунце једно су исто... Ишчупај које хоћеш око, подједнако боли.

Па ипак, лекар по дужности, по савести, опомиње. Њему се не чека више, јер он познаје спасоносне рокове и не сме губити времена.

Стојан отворио уста да нешто каже, али му реч у грлу застала, препречило му се изнад срца, пружио се преко мозга, уобручило му се око прсију. А грч му кидао болом унакажено лице.

А кад се лекар са алатком спремном за убризгавање приближио Петру, мајка, у крајњем напору, безумно, као помахнитала орлушина, раширила над постељом канцасте руке и необузвано кидала од срца крваву парчад, очајни крик: – Не, не!... Не њега!... Њу!... Не њу, већ њега!...

Деда заридео, Стојан још више погнуо главу.

Застала, предахнула Симка, мајка, она иста мајка која је слушала како вришти Дамјанов Зеленко, мајка, вечита, јача од богова, већа од светова, па из свог бића покликнула, очајно и страшно, једину жељу свога срца:

– Подели, докторе, подели!...

Душан Радић

ЕТИКА

Миладин је на једвите јаде свикао да пере. судове, тресе прашњиве простирке, „викса фуруну“, једном речи да обавља разне ситне кућевне послове који по здраву разуму, при правилнијој подели и пристојнијем односу између мушког и женског у домаћинској кући, спадају у дужност жене. Стидео се самог себе и било му зазорно што, као жена, мора да љушти кромпире, да риба загореле шертење, да заудара на помије и, све док није својима у село јавио да га ни за живу главу не обилазе, да му не долазе на виђење, страховао је да неко од родбине не бане изненада о празнику, па да га затекне тамо понижена поред гомиле прљава посуђа. Какав би, заиста, то домаћин био, и шта би се, под таквим околностима, могло све рећи о њему, кад би га на прилику његова Милена видела са припасаном масном кецељом.

Али, нужда закон мења. Натерала га оскудица, неродица, пијачна јевтиноћа, бесцење кукуруза, шљиве и белог смока да за послом и зарадом сиђе са Жељина, нерадо напусти рођену кућу и да пође у град за који никада није марио, нити га добро познавао. Рачунао је да ће га Светозар Баћић, судија првостепеног суда, по препоруци претседника општине и господина попе, који му је и кумовао, примити да буде „пред вратима“ у судском надлештву, па како тамо није било места, пристао је, сиромаш, кад другојаче никако није могло бити, да код господина Светозара покућари.

Судијиници је у почетку био смешан, што неспретно, невичан послу, трчкара десно, лево, жељан да послужи, што се довија, мучи, јер је за њега, не познајући потребе и навике добро одржаване варошке куће, све то било

чудно, непаметно, непотребно. О њему се то, ако сте икад чули, у околини Жељина и данас прича (јер се то на крају крајева ипак сазнало) да је опрао и ставио поред осталог посуђа и ноћни суд, чак му изабрао, ваљда због наметљиве величине, почасно место на дасци између тигања за кајгане и велике бакарне тепсије. Почетак је, заиста, био тежак и за њега и за госпођу судијиницу, но она га стрпљиво поучавала, јер јој бејаху досадице Словенке и Словакиње које, поред добре услуге и вичности у раду, имају све редом чудне прохтеве, дрскости професионалне послуге, што уз сваку ситницу, мали неспоразум, или због мало строже речи, истиче своја права, поставља услове и прети отказом.

Нећу да ме више служе марксисти и нихилисти! – говорила је често мужу и у последње време, некако пред сам Миладинов долазак, захтевала је да јој нађе ма какву неотесану сељанчуру, те да и она једном буде господар у својој кући.

Шта желиш? – запитала је она Миладина кад је он једног јутра из суда дошао, да ступи на посао, и затекао судијиницу полуобучену и још сањиву.

Пратио ме, овај, госпоја, ваш човек, господин Тоза, овај, ради службе.

– А како се зовеш?

– Миладин, госпоја.

– Миладин! Ха! Ха! Ха! – смејала се она, тресући неочешљану главу... Миладин – добро, добро – зваћемо те Миле, а ти ћеш мене милостива, а господин Тозу – господин судија.

То је била прва поука, а истога дана је морао Миладин жртвовати своју нову шубару и узети стари господинов шешир; сутра-дан је било речи да код берберина поткреше огромне бркове, но од овога је милостива одустала, пошто јој, у последњој анализи, изгледало да ће бити боље, необичније, да остану.

Брзо је Миладин ушао у суштину послова, навикао да их по реду, на задовољство милостиве, отаљава, само

му је требало времена и напора да понижење нове, нежељене службе прегори, да самом себи одобри да се он, домаћин човек, коме господин попа кумује, сирови мужјак, за кога је човек увек био много виши од жене, као Жељин од Банова-брда, недостојно сроза, свој мушки понос одбаци, згази, па да као нека доброћудна прија, са уживањем и преданошћу купи сметлиште, кува кафу и простире по дворишту „женске крпе, шлингерраје и остали милостивин веш“.

– Господине Тозо, да си ми брат рођени, да ме извадиш, очију ти, с ове робије и да ме туриш за пред врата, чим се и најлакше местанце начини, јер није за мене, брката и, што но веле човека, другопозивца, да замењујем женштину и да се мотљам по кујни! – молио је свога господина и сећао се како је својој Милени звизнуо капларску шамарчину кад је причала пред кумом попадијом да јој он уз Петрове посте музао краве све док јој није прошао пришт на руци.

Очекујући место за судско надлештво, Миладин се временом, мало по мало свикао, изгубио много од првобитних осећања, помирио са „недостојним“ положајем и врло вично, без негодовања, обављао све кућевне послове, чак лепо схватао и шалу коју је милостива на рачун његових бркова често потрзала, пред гостима.

Тако прилагођен новим приликама, умирен, срећен, на послетку, у своје схватању, могао је Миладин, поред удобног живота, одличне исхране, наклоности газде и газдарице, бити срећан човек. Но он то никако није могао бити; друге су га ствари срдиле: бунио га чудноват однос у кући који није могао да схвати, ни да одобри.

Миле!

Милостива жели?

Припали!.. и Миладин припаљује милостивој цигарету, смешка се кроз оборене бркове, али му срце подиграва, јер њега свакога дана нешто наједа у овој чудној кући, где је жена све и сва, само не домаћица, онаква какву он и његово васпитање захтевају – мирна, ћутљива,

послушна, што никад не сме да пожели, а камо ли да заповеда.

Колико је пута узаврео, плануо, хтео да се умеша, да брани угрожену мушку част, јер није могао да разуме „госпотска посла“ па је стезао раменима и презриво пљувао по буџацима. Што да господин Тоза, поред толико школе, знања и памети, буде последња рупа на свирали, млакоња коме жена господари у кући, ма да он једини ради, зарађује, те према томе заслужује да га домаћца двори, пази, носи као оно мало воде на длану.

Кад је први пут видео како брадати делија крупна људина, претседник суда љуби милостиву у руку, а она премире очима као сојка на југовини, узбуркала се у њему расна крв, планула наслеђена оријенталска мушкост која захтева и неодољиво налаже, да жена буде робиња горда господара.

– Е, мој господине Тозо, много јој ти идеш низ длану и говеш ђефовима, као да јој, Боже ми прости, звезда на челу, или као да ти сваког дана снесе по један дукат. Ишао би ти бос као Раја, пандур из Пролетнице, да чарапе сам не купујеш у чаршији – потсмешљиво је гунђао за свој рачун Миладин, гледајући из претсобља кроз полуотворена врата како милостива, пијана ваљда, пева без стида, пискавим гласом, носећи корпу од званице до званице и нудећи, уз песму, ђевреке, укусне ђевреке.

Због свега тога и вазда других ствари које нису ни за причање, Миладин није могао бити срећан у кући Светозара Баћића, судије првостепеног суда; болела га је та неправда, неприродан однос, сувишно право једне жене, ђутљивост, млакост судије у коме је вероватно изумро појам надмоћности човекове која је од увек царовала, харемски кочоперила, над slabим полом који је Бог створио да рађа децу и служи мужевима.

*

Једно вече, доцкан у ноћи, Миладин је оставио у трпезарији господина да сачека милостиву док заврши цигарету, и отишао да спава. Тога дана је био љугит што господин Тоза тако хладнокрвно подноси и одобрава да му домаћица са судским писарчићем разговара и да човеку пиљи у зенице. Лешкарио је и размишљао по стоти пут о свему, па је кроз сан, који га хватало, говорио пријатељима, суседима који су се код њега о слави скупили на гозбу и весеље:

– Браћо моја, то вам је права брука, срамота, што сам све ја видео код господе. Тамо, бре, браћо слатка, жене господаре, што рекла песма варошанка иде, пије, никад кући није. – Миладине, вели ми господин Тоза, носи госпођи горњи капут. Ноћ је хладна, па може назепсти. И ја је, браћо и кумови, тражим ноћу по ме'анама. Па, браћо, ваља њој, славу јој женску, по деветнаест банака месечно за белило и руменило, и чарапе им купују мужеви, а за дуван банка, ако не и две, ваља њој дневно. Па браћо....

Из полусна га је тргао тресак у трпезарији и, кад се други поновио, Миладин је брзо сишао. Чуо је кроз затворена врата како милостива праска:

Чинићу шта хоћу. Нисам ја твоја робиња, Турчине, сељачино балканска. Ниси ти ага, а ја без икаквих права у овој кући, где сам своју младост сахранила.

Олга, Олгигце, душо, душице! – блажио ју је судија. – Буди паметна, драга моја! Што се срдеш? Та ништа ти нисам рекао зло... Погрешно си ме разумела.

Марш! – дрекнула је она бесна и опет бацила тањир који се скрхао о орман.

Миладин је у претсобљу уздрхтао, ватра му је ошинула образе, заборавио је шта је и где се налази. Разјарен, увређен до бола у мушкој сујети, помахнитао, као да је у њему букнула одједном сва уздржавана, гомилана срца-

ба, улетео је у трпезарију, па, видевши судију како погну-
те главе, понижен, и уплашен чека, он дрекну и диже
стегнуте песнице.

– Гостодине Тозо, шта чекаш? Удри, удри, побогу
брате, славу јој женску!

Сутра-дан је Миладин пронашао своју шубару, па,
пошто је добро наукао на очи, срдит, мрзовољан, али
ипак некако задовољан, пошао је Жељину, селу, Миле-
ни, тамо, где је све у реду.

Снежана Божић

КРАТКЕ ПРИЧЕ ДУШАНА РАДИЋА

У српску књижевност Душан Радић ушао је захваљујући Живку Милићевићу, новинару, књижевнику и уреднику књижевног подлистка дневног листа *Политика* у коме је 1930. године Радић објавио своју прву и већину касније написаних прича. Милићевић је био на неки начин ментор Радићев, касније његов издавач и доследни апологета Радићевог књижевног опуса. Имена обојице, и Милићевића и Радића, везују се за својеврсну обнову реализма у српској књижевности тридесетих година 20. века, (ре)актуелизацију социјалне проблематике и, самим тим, сеоске приповетке и романа.

Полазећи, наиме, од чињеница из социјалног контекста – да већину становништва тадашње Србије чине сељаци чији се положај од завршетка Првог светског рата, а посебно од економске кризе 1929. године, непрестано погоршава, Живко Милићевић и његови следбеници залажу се за повратак ликова сељака у књижевност и књижевно преиспитивање свих аспеката њиховог пропадања (економског, друштвеног, моралног, психолошког). Милићевић покреће едицију „Наша књига“, с циљем да објављује домаћу књигу која би се наслањала на домаћу књижевну традицију и била на неки начин супротност свему што је у тадашњем књижевном животу носило ознаке модернизма. Прва књига објављена у тој едицији била је управо збирка прича Душана Радића, *Три километра на саћи* (1934), зато што је Милићевић Радића сматрао обновитељем српске сеоске реалистичке приповетке, зачетником нове књижевне струје која у средиште свог интересовања поставља сеоски живот и коју он назива *нови реализам*, мада ће је каснији тумачи радије звати *йойулизам*: због програм-

ске бригае за сељака и народ, приступачне форме и језичког израза блиског народном.

Душан Радић живео је на прелазу из 19. у 20. век, релативно кратко (1892-1938). Биографски подаци од значаја за разумевање и тумачење његовог књижевног стваралаштва односе се на чињеницу да је био лекар који је диплому и докторску титулу стекао у Француској, да би се потом вратио у завичајну паланку и ту, у Врњачкој Бањи, провео цео радни век, несебично и на различите начине (не само лекарском праксом) помажући људима у сопственом окружењу. Одрастао је као сироче, без мајке, у богатој кући рођака-посвојитеља, што неће остати без одјека у начину на који су у његовим причама остварени родитељски ликови, пре свега ликови мајки.

Радићева професија била је одлично извориште грађе за његову књижевност, којој се сасвим озбиљно посветио након што му је 1934. године објављена поменута збирка кратких прича *Три километра на саји*. Уследиле су збирке *На сјмо ојњева* (1935), *Кроз живоји* (1935), *Живи наковањ* (1937) и роман *Село* (СКЗ, 1937). Постхумно је објављена збирка *Тако ми љланинци* (1939). Ако обратимо пажњу на године објављивања ових књига, видећемо да је Радићева књижевна каријера кулминирала у периоду од 1934. до 1937. године. Заправо, период куминације био је једини њен период, с обзиром на то да се у исто време Радићево и иначе слабо здравље постепено погоршавало и да је умро већ 1938. године. Оно што може да фасцинира је број објављених прича – за седам година објавио их је стотину девет, највише у *Полијици*. У рукопису је након његове смрти остало још текстова, између осталог и једна недовршена драма.

Ако изузмемо роман, у коме су поједини тумачи његове прозе видели „синтезу његовог приповедачког рада“, Радић је био доследан у неговању жанра кратке приче, што је било условљено практичним разлогом:

ограниченим простором за новинско објављивање. Тако је он усавршио своју вештину концизног али ефектног израза, постизања унутрашње динамике текста која је таквој причи потребна. У његово време било је критичара који су овакво приповедање означавали као површно, фељтонистичко, а данас се чини да управо због тих особина – анегдотског казивања, језгровитости (фокусираности на један догађај или једну судбину преломљену кроз кључно животно збивање) и краткоће, оно добија на вредности.

Захваљујући томе што је његову прозу објављивала високотиражна *Политика*, али ипак не само због тога, Радић је у неколико наведених година четврте деценије 20. века био популаран, радо читан писац. Зато објављивање његових збирки није могло проћи незапажено, без критичких осврта. Они су, углавном, били позитивни, благонаклони према писцу који својим талентом обећава. Посебно је хваљен језик Радићеве прозе. Било је, наравно, и негативних судова о његовом стваралаштву, попут оних које смо поменули, али замерке ондашње критике (као да) нису допирале до ширих кругова читалаца или их се нису тицале.

Па ипак, након Радићеве смрти његово дело све више је тонуло у заборав. Томе је свакако допринела и општа ситуација у друштву – почетак Другог светског рата (мада су и у том периоду, 1942. и 1943. године, објављена два избора из његове прозе, у редакцији Живка Милићевића). После рата, ствари су се суштински промениле, али ни у новом друштвеном и културном амбијенту није било довољно интересовања ни воље да се дело Душана Радића на прави начин вреднује. Први избор из његове прозе објављен је у *Просвети* 1951. године (прир. Гвидо Тартаља). У виду сепарата објављене су касније три његове приче у *Народној књизи* и то је све. Покушаји реафирмације Душана Радића као писца дешавали су се спорадично, најчешће пригодно, о годишњицама његове смрти. Ако се погледа библиографија

радова о њему, уочљиво је да су се ти покушаји интензивирали у два наврата, најпре шездесетих година (на двадесетпетогодишњицу смрти) и потом, крајем деведесетих година прошлог века, када је објављено неколико значајнијих синтетичких студија о Радићевој прози.

Питања која су, у тумачењу и вредновању Радићеве књижевности, и данас актуелна могу се свести на два кључна: да ли је Милићевићево форсирање Радићевог стваралаштва представљало афирмацију онога што би се, ипак, могло означити као књижевни анахронизам, непотребна ретардација, у нескладу са духом времена, и друго, да ли је сам Радић више епигон (како су га, на пример, доживљавали модернисти), него оригинални књижевни стваралац. Имајући у виду Радићеве стваралачке побуде, искрену веру у смисао сопственог ангажовања, али и књижевни резултат који је из тих унутрашњих императива произашао, чини се да би прихватљив одговор на оба питања био – одречан.

Након објављивања збирке *На сто огњева* Радић, у једном писму Живку Милићевићу објашњава: „Трудио сам се да останем у ставу уметника, и верујем да кад човек прочита ових двадесет прича, да ће видети наше село и његове мане, нашег сељака и његове потребе, његов живот и његову душу честиту, природну интелигенцију, урођену бистрину и напослетку оно што сам први можда сликајући га таквог какав је, истакао: недовољно осетљивог./ Смешно ми је да га, као неки београдски канцеларијски писци, правим јако осећајним. Сељакова осећајност је мања него осећајност интелектуалаца. Он жали за мртвим дететом али не лудује; он љуби драгану, али не зна за безграничну љубав... Његова осећања знају за меру, чак су спутана.“

Овај аутопоетички исказ односи се, првенствено, на насловну причу збирке („На сто огњева“), јер, читајући је, бар на тренутак стекнете утисак да сељак Игњатије више жали за угнулом кравом, него за сопственом ћерком која је, због тога што су је касно одвели лекару,

умрла од туберкулозе. Та емоционална ограниченост сељака условљена је, како то Радић износи, њиховим фатализмом, карактеристичном вером у судбину и Божју вољу, заправо немарношћу кад је у питању сопствени живот или живот најближих и борба с болешћу. То је честа Радићева тема, што не чуди с обзиром на његову професију. Цитирани исказ сугерише чињеницу да тог сељака о коме пише Радић познаје изблиза и изнутра, да познаје не само његов емоционални свет и живот, него његов живот у свим могућим манифестацијама, у обичностима и зачудностима. И тај живот он жели да пренесе читаоцу, то је његова мисија.

За сагледавање Радићеве прозе прихватљива је (Милићевићева) класификација на:

- приче из сеоског живота
- приче из паланачког живота
- остале приче
- роман *Село*.

Овом приликом издвојене су две приче, које, чини се, на добар начин илуструју оно што је речено о Радићу, али пружају увид и у начин на који је писац транспоноввао одређене типове јунака и односе међу њима, у породици и у широј друштвеној заједници.

Прва, под називом „Распеће“ (из збирке *Кроз животи*), припада кругу прича из сеоског живота: лекар је понео један серум за смртно оболело дете у далеком планинском селу; у међувремену домаћину се од исте болести разболело и друго дете; укућани, и сам лекар, разапети су у недоумици шта да ураде, ком детету да дају спасоносну дозу лека, дечаку или девојчици. У подигнутом, патетичном тону, који је у складу с драматиком и тежином збивања, прича се завршава вапајем мајке: „Застала, предахнула Симка, мајка, она иста мајка која је слушала како вришти Дамјанов Зеленко, мајка, вечита, јача од богова, већа од светова, па из свег бића покликнула, очајно и страшно, једину жељу свога срца:

– Подели, докторе, подели!...“

Веза између укућана је блиска, испуњена бригом и пожртвовањем. Родитељи, а посебно мајка, спремни су на сваку жртву када су у питању деца. Па ипак, њихово пожртвовање није увек довољно. У тешким ситуацијама, у сиромашним, слабо насељеним планинским селима, у тешко доступним и од путева удаљеним домаћинствима, живот је, наравно, драгоцен, али може лако да се изгуби. Пишчеве симпатије су на страни тог тешког, бројним невољама испуњеног живота (немаштина, болести, природне непогоде, сујеверје). У периоду у коме Радић живи и ствара и о коме пише српско село захватиле су корените промене, које су највише имале везе са његовим економским слабљењем: осиромашени сељак, сељак без земље, напушта породично огњиште и одлази у потрагу за бољим животом, најчешће у оближње варошице, чинећи и њих још сиромашнијим, ређе у велике градове или у друге земље. Нестају породичне задруге; економско слабљење утиче на слабљење породице, веза, односа и вредности унутар ње.

Додире села и града, тј. паланке у Радићевој интерпретацији најчешће су на штету села. Малобројније су Радићеве приче из паланачког живота, али су подједнако упечатљиве као и оне које се баве тематиком села. На пример, главни јунак приче „Етика“ (из збирке *Три километра на сати*), сељак Миладин, из поменутих финансијских разлога, одлази у град и у недостатку другог посла, почиње да ради на месту кућне помоћнице, тј. помоћника у кући градског судије. Ако се некако и привикне да обавља послове којих се стиди јер их сматра женским, никако не може да се помири с чињеницом да је прави газда у кући којој служи заправо судијина жена, размажена, захтевна, хировита и помало неверна. Након дугог периода трпљења долази до вербалног инцидента, у коме, заправо, Миладин пружа подршку судији да ударцем покаже жени ко је газда у кући. Ово га је коштало посла, али он је „срдит, мрзовољан, али ипак некако задовољан, пошао у Жељину, селу, Милени, тамо,

где је све у реду.“ Заправо, тамо где се (још увек) ништа није променило, где се живи по старим патријархалним обичајима.

На духовит, за Радића типичан анегдотски начин, овом причом се, између осталог, сугеришу и промене у мушко-женским, тј. супружничким односима, као и промене позиције жене у друштву. Усвојене у одређеним грађанским круговима (богатијих, образованијих, утицајнијих људи) као модернији, прогресивнији начини понашања и комуникације, оне се, временом, пресликавају и на остатак друштва, на већину, трансформишући и односе у сеоској средини.

*

Дело Душана Радића упознала сам стицајем околности, у току рада на магистарској тези о Добрици Ћосићу, када сам, срећним истраживачким случајем, открила везу између Ћосићевих *Корена* и Радићевог романа *Село*, везу која је зачуђујуће блиска. Другим поводом, и на своје веће задовољство, открила сам његове кратке приче. Изненадиле су ме ефектношћу наратива, животношћу ликова и описаних догађаја, упечатљивошћу емоције коју у читаоцу изазивају, подстичући га, истовремено, да се дубоко замисли над прочитаним. И да се након тога запита није ли Радић много бољи приповедач у односу на место које му је дато у историји српске књижевности, у периоду између два светска рата и уопште.

У критици је већ констатовано, треба само подвући: „Радићеве боље приповетке и роман *Село* могли [би] да послуже као приручници етнопсихолошког познавања српског села између два светска рата.“ Поред те, условно речено, сазнајне вредности, не мали број његових кратких прича поседује снагу којом у читаоцу изазива интензиван уметнички доживљај, и истинско уживање у самој *причи*. Ту њихова вредност – праву, естетску – савремени читаоци треба поново да открију.

Владан Стојановић Зоровавелъ

КАНТЕФАБУЛА

Суђаје су свакако при мешању судбине заборавиле
зрнце квасца под његово чело: из дана у дан, за длан до
длана. Чело напредно! А кад скине шешир, зелен као
јед, као да каже:

– Жетва! А како ви?

Међутим његово срце било бујно, до колена, непоко-
шљиво.

Срце Гужвићево! Муца али куца:

Тамо модра Авала тешка шубара: иза, полегла, које-
куде, китњаста грбина Шумадије, зјала великим сред-
њим, малим жупанима окићеним влашћу, страшћу, сла-
шћу. А на мапи једино Лепеница, Јасеница, Црница на-
лик на пијавице. У! Тамо банбадава угрувана низија Па-
нонија, зјала фрушкогорским монасима, трубадурима,
касти, с аутономном кујном, мантијом, појањем: шуште
зрела пераја шаше, снаше. Житница, живо злато, а крај
ћивота монаше младе Војвођане. Тамо Цер – звер: тамо
Дунав дављенички руњав. У!... На све четири стране ни
да гране. Да ли то тазбина – јазбина: да ли то клик – чи-
новшик да ли то свуда засипа рођена грудa? Или само...
Срце Гужвићево! Муца, али куца:

Овом је земљом и скит до скита срећнији био, и под
мочаром наузнак волео живот, себе пио: тицале низи-
јом страсти меке као реке. Док Гужвић сваке вечери
сам баца мрежу. И чека. А поред стене, вас од пене ва-
ља се корито дева. И чека. О, нашто преза од те сенке у
дубини пуне чини! Но сада, над њим шушти скитско пр-
љаво небо. Јунак је био. Но сада, као некада, као одвај-
када, мочаром се надвисио. Миришу, миришу деве ми-
молетом барским цветом.

Срце Гужвићево!

– У! Париз или куварице!

Суђаје су исто тако хтеле да то срце проникне баш. Зосим, човек муњевите прошлости. Никада Зосим не стави руку на раме Гужвићево, никада да рече: – Пријатељу! Никада! Али су одувек били пријатељи: блатом, прашиом.

Но тога дана као све гушчице, као све пловчице прнуше у рај, па као нека архангелска рука зађе по праведним тртицама, и престоницом као треће време: бело: сви трагови затрпани.

Тога дана Зосим не нађе Гужвића.

Тога дана Гужвић не нађе Зосима.

Зима.

– У!... огласи се Гужвић тога јутра у кревету. Снег! Тајац се распарампарча у соби. За неколико јавних мува, неколико скровитих миша и једног паука. „У“, тај омиљени самогласник интернационалаца, значио је исто што и шест часова за фабричке раднике. Све протрља очи, све се даде на насушни хлеб: и две муве на носу темпом перца тамбурица очистише криоца: и глумонемом пантуфлом одјекну цијук, глодај: и паук, мрачни метеор, полете челу. Међ четири српска зида све друго могло да послује сем Гужвића.

И он зором шором.

Први снег.

Први словенски дан.

Као да сви цветићи липа без јулске боје, без јулске ароме, из даља из жала за земљом поврвеле седе: као да из девичанског котла масти облутка, кључа мајка вотка на степен пахуљица. Тамо горе више игличастих грана, више шећер – брдељака, горе још горе, чупају седе власи Руриковићи, Немањићи. Тамо доле ниже боса носа, ниже бубрежна глежња, доле још доле, снежни кокаин опија и последње пропало стопало. Нигде кротке голубице, а све на панславизам. Видик, чик!

– У!... Нећу више да сам Словен! прену се Гужвић кад паде тик уз капију.

Има тако честих клизавица под девичанским снегом: има тако честих падова пљоштимице, дуж кичмене вреже, дулецима, но с последицама управ под челом: одједном бубне десета мисао. Не лати толико од убоја човечанска карлица, колико од чела, звезде водиље, предњице. Словени храбро падају, али се натрашке дижу.

Но Гужвић бодро подскочи: помисли на Француску, примети жишку у сутурену, рече:

– У!... Пуци га!

Бубне тако нека десета мисао, али је Париз био делеко, сутерен дубоко: стрмо, срмали улицом, ни вране ни кучкице. Прве трагове човечанства сејао он. Он који, ето, сада лактом љубавно трља шешир зелен као јед, трља да пахуљице натенане пуне проређевине по коси. А кад најзад покри главу, озимицу, као да рече:

– Сетва! А како ви?

Па за први угао запетасто.

Његова лева сиса, десна и лева нога, непрестано играли: као пахуљице: с ким си онаки си. Оконаоколо као лондонске магле под наковањем: недостају само вуци. Но Гужвићевим венама отров шестоперца. Не иде, хуји. Као кад би Романијом хујао ојњак Краљевића Марка, трептећ да тресне о јелу виту: као кад би будилник сказалкама улицама, трептећ да звркне крај руменог увца практикантињице: као кад би... Женоманија кичицом носем румено, очима зелено, слепоочицама сребрио. Да је ветрић Гужвић налик на талијанску заставу: увек врео, изгоре коса; бео веш и под пеглом влажан. Нешто вучје: страховит би био с репом. Но, ето. Престонична зора без збора. Сит град сни под снегом пругаст као зебра: бокови одишу, док у Гужвићу триста домова се њишу. И то тако целог боговетног дана, затрпан зидином Гужвић сања, сања – миловања. Молитва му личи, на врх тупа мача: таман, таман! Та румена игра и низ пршљенова вечито помаман: храм и пола града ву-

че, вуче, вуче – негде до туче. Но те мутне зоре он ће ведар бити. Кога да се боји? Легало голица, по уснама њеним нове усне кроји. Ноћ језди по њему, она сва у дану. Сит град снi под снегом пругаст као зебра, од угља и сребра.

Но нигде никога. А у Паризу најкрупније зверке баш зором: и никад промашај. У!... И Гужвићев њух једном, вид другом улицом.

Све бело, невесело. Нигде какво тело. Па за први угао запетасто.

Али кад на хоризонту, ал кад на педаљ, бануше опанке, сукње, он кликну:

– У!... Анђелче!

– У!... Вуница! У!... отпоздравише канте зорњаче, лепотице! У зору се прво леди, после крави.

Има речи које изазивају пораз, има пораза који ни речцу не изазову. И Гужвић као тачка завејана изнутра; за њим трагови, трагови... Јасно као снег!...

Ето, пре шаку година Гужвић напустио Париз! У!... Нема Париза сем Париза! Ретко ко иде код златара, а сви блистају. Могло би се студирати и никад не завршити. Али оне балканске дубодолине где тихо жубори кладенац материних суза: али они чивитасти вршци: али они расцрвоточени друмови, градови, сеоца, министарство просвете: али... Ваљало је бити срндаћ па трк Паризом преко свега тога. Но Гужвић, што ће куд ће после пет година: узе мало кокаина и карту треће класе и после вожње од 250 франака испрси се и он и Сингидун.

– Мајко!

– Синко!

И две генерације, две песнице минута загрљени на станичном перону.

– Да помогнем! умеша се носач. Их, Мала Антанта!

– Мајковићу!

Друга реч на рођеној груди па већ једна од најгрубљих: јер кад Гужвић каже „мајковићу“ и у Паризу разрогаче очи. Париз и најтежа срца испражњава: терети

су за носаче: али Гужвић куфере и мајку довуче, доведе сам до куће. А у кући мати поведе њега: дуго је био на страни. Онде ваљала зимница, тамо српско платно ко-нац с концем: горе окном ваздух, доле цигље застира-чем. Хецендорфови војници свуда купили славу. И нова покољења морају допунити стара прво стварима: и солидним и јефтиним. Ето, прасе гајено за Божић и по трећи пут меланхолично уђе у собу и једна париска пантуфла не рече више до виђења другој.

А каква успомена!

Те пантуфле везла мала, црноока Марго: везла три медена месеца. Иначе прави париски лептирак: једино златном мрежом ако је човек...

– Марго, хајдемо у биоскоп!

– Ба, а нов шешир?

– Чим добијем стипендију.

– Ба! Читава вечност!

– Марго, зашто то увек тако с нама! И без прекида ја с ове ти с оне стране неке недоумице, сметње, зида. А, ето, моји прсти шапућу нешто твом табану, а ето загрејан обгрлио сам те загрејану. Марго, да бих да те заспем навалама све своје снаге: да бих, да дах за дахом повијем о твоје наге белутке, где опална жудња чека – издалека. Но ето... Наша су тела другови без опореке: и одавно, ужурбано, као двиске сасвим се слажу поребарке. Па ипак, зашто то увек тако с нама; час заковани, час расковани?

– Ба! Преведи то у францима!

Љубав је увек проткана сребрним тренуцима и после три дана по његову одласку верни Зосим посла неплаћену депешу: „Верила се за Швеђанина“. У!... Такса није била велика, а Швеђанина се сећа мало: обоје су плави. И, ето, сад прасе, пантуфла! Нико не верује да избеглице патиле, пате, да за Божић једу најлепше успомене тако живе, а тако далеке, далеке...

– Мајко, купи француске новине! На!

– Кад поћем за кромпир.

– Мајковићу!

Закон живота, закон рата; једино имају право Руси и официри. Иначе мир: мирно пробише сребрне мамузице око ушију Гужвићевих. Нешто мало оседе, али то породица, зимница, цепаница, дрхтавица.

– Цакана! Једино тепа мачки.

– Фрк! једино мачка умиљата. Па с репом као челенком у фебруар.

Иначе Гужвић чиновнички: осам потеза за осам часова. Тешка ситуација:

Председник владе у парламенту летимично се осврнуо на европску политику: у Риму цмок, цмок, а Ријеке јок. Рур црни трубадур. Шегрти у Берлину приредили улицама бурне демонстрације. Фрајла Сколастику Миррић ухватили у српској Атини с пробуђеним Мађарима: народни оци преораше Косово. Тодор Александров у самом оцаку министарства спољних послова. У!... А небом тичије депутације ка југу југовићу: а сунце склупчани вук лиња се седим зрацима. Отачеством ћурак наопако!

Гужвић пропуши и на дужности. А кад началник запита:

– Колико ти за партијски бал? Гужвић заигра и рече:

– Ја не играм!

– Колико?

– У!... Ванстеп!

– Колико?

– Овај, онај, две банке!

Јер ништа није слободно на дубодолином, на вршастом Балкану: све игра и зими и лети. И сами суверени као јаганци. Бане теко неки пуковник, каже:

– Ваше Величанство?

– Спреман сам, пуковниче!

– И воз, Ваше Величанство!

И игра се сврши једним ванстепом од двора до станице, с неколико суза и двадесет и један топ. Све игра на Балкану – вечити Кармен. Али Гужвић не поклецну. Ја-

че натуче шешир, све као изломљен. Па све ближе слабом полу, све јача одисеја видљивог, опипљивог. Јер...

Како је слатко живети а у ствари удавити се у уличном мору: све што је у овој земљи најбоље, на улици је. Како су дивни најмлађи таласи с пеном од смеха! У!... Прашина, политика и деца се највише дижу. Политика – лака мотика: прашина, према којој су општинске пумпе и носне марамике смешне: деца. Ах деца, а румена република дечијег тела! Какав дух! Од духа се ствара и раскошна ваза, и скромни ноћни лонац: од духа човечанство добија боре, цвикере и тисућ старачких ситница. Док снажно тело и Бога замењује у одсуству. Тело, широм отворена радња младости: тело, двокраки поздрав још од паганаца, тело, осма света тајна. Ах сјајна је република дечијег тела;

И Гужвић касом у републиканце: није видео, није слушао никога. Зосима утолико што носио собом старе исправе: јер кад је државни жиг и на најбунтовнијем срцу, све иде мирније. Чим се море телеса залеса манифестацијама, демонстрацијама, Гужвић у гужви. А на плавом гњезду сребрн полог њија, сав град у црнини, он би... Док у сваком дому темељ камен сињи, скелама битим да се вије, вије – и сакрије. Ноћ. Две ноћи са њега: душом као друмом нигде живе душе. Сав град у црнини. Он би... Док се трошне зграде саме собом руше, да поигра с децом роба у опеке – румене и меке. Око њега лебде млади архангели. Кажу: грешан, грешан!... Град сав у црнини, жар по њему клије. Он би... Док је суд усуда неумитан, прешан, љубио пераја тихо, тихо с леђа – у знак месојеђа.

Јер дух тада само зна за:

– Горе-е-е!

– Доле-е-е!

Но тела тада говоре ћутке нашироко, надугачко: и сам ваздух трепери као после жутице. Прашина натена не гомила голицилживе гомилице по котлиницама ушне шкољке, углићима усница, рубовима ноздрва, трепави-

цама: сви улази у унутрашњост тела полузасути. Отуда се врели паланчани тешко пробијају. Али гужвом, али окнаоколо све на пупољак у расцвету: зној, – роса. Демонстрације, манифестације!...

– Нашим се небом навлаче црни облаци! грми говорник са балкона.

– Доле-е-е!

И заиста над Гужвићем се надноси облачић сав у бело: натраг му дугме раскопчано. Од ребарца до колена, доле-е-е, мекота. Као да сви мишићи гурају срж зреле диње – о, доле-е-е, слатка осеко! Као да се широм слузокоже топе блистави кристали медног шећера – о, доле-е-е игличаста расталасавања. Тренуци, читава небеса: све би као нека дажда доле-е-е. То тело притискује бесмртност.

– Крајње је време да властодршцима покажемо пеницу! грми говорник са балкона.

– Горе-е-е!

И заиста, од колена до ребарца струји мекота горе-е-е. Као да су крвна зрнца грумење пупољака лака као перца – о, горе-е-е слатка плимо! Као да су живци беле пролетње воде – о, горе-е-е топла надолажења! Горе – доле, доле – горе! Има нечег величанственог у дубинама усколебаног људског тела. Зенице су налик, зеницама гладне боје: прсти у развигорима, све ближе тучни облаци и дажд и бесмртност лије, лије...

– А сад се мирно разиђимо кућама! завршава говорник са балкона.

– Живео-оо!

Ко не би тако живео!

У мору безимених тела, не зна се ни за професију, ни за душу, ни за кесу. Вена се у вену инкогнито претаче и зашто да мишићи, зашто да пролетери немају право тренутне среће. Демонстрације манифестације! У!... На општој топлоти често и старије семе проклија. Гужвић није волео зиму, зимске капуте. Иначе свако вече плаћао две кафе; свако вече Зосим гледао у шољице смерно:

– Ц! Не видим још ренесанс код нас. А сећате ли се, Гужвићу, оног умиваоника у Ротонди?

– У! Нико да чучне!

– А ми, Гужвићу, чувамо тела једино за бојишта. А, ето пред носом нам наш дивни источни морал: „ко шта учини деци, учини богу!“ Ја образе кријем у шакама оба. Ја се тела бојим. Знам једнога дана сретох дивно дете са ногама голим: Затим тукле кише, тукле, тукле, тукле: затим очи пиле оба моја капка – орошена слатка. Градом са свих страна наносе опеке, једино румене. Мене десни боле. Дан с душом у носу застао и блене, док се деца свуда играју и воле: голо дечје море бруји, бруји, бруји, – а ја у олуји. Сад образе више не кријем у шаке, о, ја тело волим. Олистале усне, а плав жбун беласа сажвежђима голим. Док храм као чуло тајанствен од прага: Мати божја спава са голим дететом – пред светом. Тако је то, Гужвићу! Докле ће наша званична философија да окреће леђа Епикуру? Бар да смо нешто дали у духу?!

У!... Даћемо!

– Благовести! Али материја се већ даје. Да ли више волите ћевапчиће на тањиру или да чекате да се крава помузе, помужено дотера из села, бућка, мућка, и ко зна кад да дочекате језичак бутера. А?

– У!... Хајдемо на ћевапчиће с бутером!

– Благовести! Али ви, Гужвићу, никад нећете стопити садашњост и будућност. Не испољавате довољно инстинкте и страсти: без тога нема живота, ренесанса.

Но Гужвић топио снагу и слаби пол: ни сам Зосим није знао ко кога експлоатише, јер све пролазило у гужви, летимице.

– Расхладиће се! веровала мати и никад собу није ложила.

– Угрејаће се! веровао верни Зосим и стално налазио ренесанс једино у плаћеној кафи.

Али ето бану први снег.

Први словенски дан.

Око наоколо нигде жене, а ко је још у годинама, у париским сећањима за њега пахуљице читава сребрна свадба. Ни демонстрације ни манифестације! да бос носем снегом!

Кад на хоризонту, кад на педаљ бануше сукње, опанке.

– У!... Анђелче!

– У!... Вуница!

Јасно као снег. И Гужвић увек у касу, увек неодољив – стаде. Неко треће време: старо, седо. Шеширом читава лабудова песма: и пахуљице изнемогле. Клецну. Његова десница намах да би палицу; дреновачу. Клецну. Стрмом, срмали улицом, ни вране ни кучкице макар: У!... Само средином прохуја боб с гужвом бојскаута: колена ми као дрен. Клецну, полете; но за први угао боб запетасто. Као оно младост!

– У!... Какав Зосим, ренесанс! Женићу се. Не, овај, онај прво пишемо богу, чистоти. Украшћу канцеларијске хартије.

Тога дана Зосим не нађе Гужвића.

Тога дана Гужвић не нађе Зосима.

Зима.

Сава Дамјанов

МИСТЕРИЈА ЗОРОВАВЕЉ

Када се за неког изрекне тврдња да представља својеврсног Кодера српске авангарде – а ја управо то тврдим за Зоровавеља!, онда то у најмању руку може значити две ствари.

Као прво, да је реч о ствараоцу поетичког радикализма, о изразитом иноватору и антиципатору неког новог литерарног времена. Као друго, то може значити да је реч о мистериозној личности чија је тајновита судбина на неки начин утицала на то да и њено дело оста не обавијено велом тајни, скривено од очију јавности, неправедно заборављено и запостављено.

Када се за Владана Стојановића Зоровавеља каже (наравно, у једном врло слободном метафоричном смислу) како представља својеврсног Кодера српске авангарде, онда се то превасходно односи на други поменути контекст, мада ни први не треба занемарити.

О оба ова момента најбоље сведоче приче и сонети В. С. Зоровавеља, сабрани у збирци *Низ ветар* (приредио Гојко Тешић, 1994), односно вишегодишње откривачко „буђење из мртвих“ овог писца од стране Гојка Тешића, које је врхунац доживело у поменутој збирци. Многе ствари и овај врсни познавалац авангарде сазнао је и открио у «минут до дванаест», малтене уочи изласка књиге из штампе. Треба ли посебно нагласити да писац за живота није публиковао ни једну књигу, али је много шта штампао по часописима, пре Другог светског рата и током његошто је утицало на чињеницу да све што је радио након ослобођења од немачке окупације остаје још и данас табу-тема. А радио је и у после-раатном периоду, додуше полулегално, углавном по са-

тиричним и дечјим часописима, не сами пишући него и као коректор, словослагач: дакле, свакако бик се новом истраживачком акцијом могло пронаћи још литерарних радова овог необичног аутора.

Шта се поуздано зна о Владану Стојановићу Зоровавелју?

Осим неких неспорних библиографских података (о часописима и листовима где је између 1921. и 1944. објављивао своје приче, критике, репортаже, преводе), о његовој личности и животу ништа се са сигурношћу не може рећи. Као да је антиципирао једну, више пута понављану, мисао Милорада Павића, о писцу који нема биографију, већ само библиографију. У том смислу – послужимо се јед ним каламбуром у маниру Лазе Костића – Зоровавел је НАДКОДЕРИО самог Ђорђа Марковића Кодера, чија је (макар и само спољашња) биографија у неким микрофрагментима ипак регистрована. Неке нове, занимљиве биографске детаље о њему откривамо у аутобиографској прози критичара Бранка Лазаревића *Дневник једног никога (1942-1947)*, можда најзанимљивије у не много имплицитним алузијама да је Зоровавел због своје хомосексуалности управо прикривао свој приватни живот, а јавно ретко наступао. Како било, свакако ће нам архиве које су данас доступније и отвореније него пре двадесетак година дати барем основне податке о њему (тачна година рођења, смрти и т.д.).

Међутим, има ли у малопре исписаном каламбуру и неког скривеног значења (као и у сваком правом каламбуру, уосталом)? Наиме, једна од претпоставки везаних за овог писца, претпоставка коју је изнео Божидар Ковачевић, упућује на то да је припадао неком тајном монашко-езотеријском реду и отуда додатак имену и презимену – Зоровавел. Ако се, опет, зна да припадници таквих редова и друштава у нас нису имали ДОДАТАК имену и презимену, већ су, напротив, своје име сасвим замењивали езотеријским именом (остављајући каткад

уз њега и презиме, али најчешће не), и ако се уз то зна да се Владан Стојановић Зоровавелъ потписивао баш тако (именом, презименом, и „додатком“), постаје много уверљивија једна друга претпоставка, управо кодеровске провенијенције. Та друга претпоставка упућивала би на то да је „додатак“ Зоровавелъ заправо „надимак“, односно својеврсна шифра или својеврсни херметични знак (попут надимка Кодер, који има демонолошко, митолошко и аутопоетичко значење), те би у складу са тим ваљало пре размишљати о Зоровавелъовој блискости некој мистичној секти или о његовом сопственом познавању (и тумачењу) извеснихдуховних, митолошких и сл. симбола и имена, можда чак истичњачке провенијенције (Зоровавелъ-Зороастер-Заратустра...) или можда прасловенскомитолошке.. Остаје само још најтежи, најсложенији посао, а то је да се покуша дешифровати семантички спектар који отвара чудесна реч ЗОРОВАВЕЉ. Свакако да је он био склон апсурду, игри речима и језичким парадоксима («свет се дели на сонет и бифтек», стоји рецимо у једној његовој причи); свакако да је гајио један необично динамичан прозни стил, близак надреалистичкој техници «аутоматског писања» али и удаљен од ње јер није крио основни концепт: мањак глагола, кратке реченице и гротескне именске карактеризације јунака – јесу формула те динамичке прозне структуре. Дакле, неологизам ЗОРОВАВЕЉ могао би да има бројна значења, у којима реч ЗОРА свакако представља етимолошки корен, али шта ако прочитамо то «име» ка ЗО (у смислу животињског)-РОВ (ратни)-АВЕЉ (библијски)?! Очито, игре читања у сразмери су са играма које нам је он сам оставио у својој прози и сонетима.

Да ли би такав напор помогао да се дефинишу загонетке Зоровавелъеве прозе, тих чудних прича које су спајале поетско и пародијско, традиционално и модерно, логично и ирационално? Он, који је умео да напише „јасно као снег“, и да причу заврши, за оно време срп-

ске прозе заиста смелом „поентом“, „Тога дана Зосим не нађе Гужвића. Тога дана Гужвић не нађе Зосима. Зима.“ Он, који додуше није поседовао поетички радикализам и иноваторско без мерје једног дадаисте Д. Алексића или зенитисте Ве Пољанског, али је поседовао један специфичан дух поетичке и иновативне игре, лишен претенциозности претходно поменутих аутора, али зато обогаћен песничком музикалношћу, смислом за прозни ритам, мелодију и риму, тј. за елементе који би по дефиницији требало да припадају поезији, а у прози да звуче банално (док код Зоровавелџа управо тако не звуче). Чак и у његовом приповедном циклусу *Београдске приче*, који је очито настајао као нека врста журналистичко-фелтонског (дакле:нефикционалног!) штива, особености мајсторске руке прекривају баналност репортерског ангажмана.

Независно од прича, од којих је неке Гојко Тешић већ објавио у својим антологијама, велико откриће представља збирка од 38 Зоровавењевих необјављених сонета, не само због њиховог квалитета него и због тога што они додатно потврђују да Владан Стојановић Зоровавелџ припада оној (кодеровској) струји нашег језичко-уметничког стваралаштва која је одбијала лингвистичке норме, претпостављајући им језикотворство и лингвистички експеримент. Занимљив је и начин на који су аутографиових сонета доспели до Гојка Тешића; уступио му их је песник Иван В. Лалић, који их је, опет, шездесетих година добио од Мирка Каваје Реса, књижевника и новинара, и вероватно, човека блиског чудноватом и мистериозном Владану Стојановићу Зоровавелџу. Ето сјајних доказа да рукописи не горе, ускликнуо би сигурно овде Булгаков, и да прави Мајстор пре или касније мора пронаћи утеху и вечнидом (пре свега у литератури, која је његов суштински биотоп). Најзад, све ово добија на тежини чињеницом да је Зоровавелџ био и идеолошки-намерно запечен улазак (или повратак) у српску књижевност током послератних го-

дина, пошто је између 1941. и 1944. обилато сарађивао у „Српском народу“. Мада ни тада није отупела бритка оштрица његове сатире, кроз коју просијава као једини аутентични наследник Радоја Домановића, све до наших дана.

„Говор нове критике, дакле, тек предстоји“, записао је књижевни историчар који је изнова открио овог необичног аутора. Ја данас могу, на жаст, додати: али и глухи мук универзитетског и литерарног естаблишмента, када је реч о Зоровавељу и „утуљеној баштини“ уопште, једном мора престати, да би се коначно разбила заблуда о провинцијским донетима и вечном кашњењу наше књижевности за некаквим умишљеним «европским стандардима» и неумишљеним токовима чији је она увек била интегрални, актуелни део...

---

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту 178005 под насловом „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности“ који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (руководилац пројекта: проф. др Горана Раичевић)

Петар С. Петровић

ЗЕМЉА ОСТАВЉЕНА

Капљице кише капљу на кров једнолико, сањиво. Доле, у стаји, прежива крава; чује Андрија клацкање њених вилица и ударање зуба о зуб. Завучен у сено, са натуреном шајкачом преко очију, осећа се он овде некако лагодније, него тамо, у соби, поред болесна оца, међу радозналим сељанима. Буље они у болесника и грабежљивим очима извлаче му прерано последњи дах из тела, који је већ и онако дошао у подгрлац. Па онда, сав онај задах нагомилане чељади, упљувци измешани сажваканим дуваном, отежавали су дисање њему, здравом човеку, камо ли не оцу, кога је пре три дана, за сече у шуми, смождило храстово стабло. Носи се старац са смрћу, отима се, труп је истина скрхан, али срце, здраво, ради неослабљеном снагом даље. Те муке Андрија није могао да гледа и побегао је просто. Притајен, очекује овде сваки час писак из куће, жалопојку, знак да је отац склопио очи за увек. „Ето, – мисли растужен – да сам се вратио из војске само дан раније, отишао бих у сечу место оца и он би данас био здрав. Али несрећа ваљда његова, несрећа целе куће, и ко зна чија још“.

Врата на кући лупнуше и тргоше Андрију из мисли. Устави дах, напреже слух, неће ли чути запевку. Ништа... Можда је грех, али долази Андрији па из самилости прижељкује оцу брз крај. Спаса му и тако нема, види, а муке су старчеве и њихове, који то гледају, неиздржљиве.

Лестве, прислоњене уз стају, зашкрипаше. Андрија провири кроз отвор. Његова жена, бременита, успињала се журно.

– Где си, човече? – питала је. – У кући праве опоручу, добро би било да се нађеш тамо.

– Па нека праве, – одговори Андрија, – шта ћу им ја?
– Немој да си таки – рече жена брижно и седе поред њега. – Знаш свет... И тако већ кажу: „Отац му умире, а он оде, изгуби се, к’о да се бори са душом слуган, а не родитељ“.

Андрија букну.

– А шта се света тиче, волим ли ја оца или не волим?... То је моја ствар, нећу је ваљда износити на пазар... Види ти гадова.

Жена изабра незгодан тренутак и продужи.

– Имаш право, Андрија, али сиђи бар да чујеш како ће тајо поделити ово сиротиње.

Андрија стиште усне, оцрта у равну линију и, после ћутања, одговори решено:

– Како ће поделити, велиш?... Ни то ме се не тиче... Пх!.. И има шта да дели! – додаде са горчином.

Жена га погледа испод ока, разочарано.

– Колико има да има, – убаци вешто и тише – мора се поделити. Дете нам је на путу... Због њега.

Андрија се трже.

– А, за то мислиш?... Па у баје је троје. Шта да каже он?

Жена се сневесели и забрину. Прибра снагу, притеже мараму уз лице и одговори мужу први пут оштро:

– Кад си тако мислио, ниси се треб’о женити. Мени земља не треба, то да знаш... Ништа више!

Андрија се накостреси и управи на жену поглед пун прекора.

На кући опет лупнуше врата и чу се братов зов:

– О, баћ’ Андрија!.. Баћ’ Андрија!...

– Ето га, ето! – озва се жена, једва дочека и спусти се низ лестве.

Андрија поправи шајкачу, отресе сено са рамена и мучно пође у кућу.

Отац, у постељи под иконом, обрастао у длаку, дуга носа, лично је на птицу. Очи исколачене, закрвављене,

котурале се испод чела. Лева рука, повређена, длакава, лежала је на покривачу. Прсти се грчили и опуштали, покретани болом. Шкрипала кошчата прса, дизала се и спуштала неравно. Јабучица, у мрежи квргастих жила, поигравала ситно.

За столом је седео поп, сеоски старешина и неки полупијан сељак са пером за уветом. Брат је стојао у подножју постеље. До њега сељанин, очев давнашњи друг, са воштаном свећицом.

– Потпиши! – рекао је поп Андрији и потурио му парче хартије.

Андрија, без поговора, уз шкрипу зарђалог пера, исписа слова свога имена и презимена. Полупијан сељак загребе ноктом по зиду и струготином посу мастило. Сеоски старешина притисну палац поред потписа, извади из недара штамбиљ, хукну у њега и отисну на хартију. Опорука је била готова. Дигоше се сва тројица бучно, рекоше болеснику реч две утехе и одоше.

Отац се с напором покрену у постељи, скупи последњу снагу, захрипа и рече:

– Дође час, децо, и повратка више нема... Гуши ме и заптива... Још мало, па нећу више имати шта да кажем... Не би ми било жао умрети, да вас остављам у изобиљу... Али, овако...

Оцу грунуше сузе и реч застаде. Зграби руком покривач и збора га од бола.

– Радио сам – продужи – колико сам могао...

– ...Ово подруг јутрића земље, и ово продртог крова над главом, стек'о сам мучном работом... Нека вам зато после моје смрти образ не црвени.

Замори се отац, дах се усковитла и утрже, усне даље покретоше немо.

– Децо моја, – оте се – хлеба ће тешко у кући бити за једног, камо ли за обојицу... Ти си, Стојане, старији, и деце је у тебе троје... Сад ми је мрети... али што је право, право: кућа теби и грунт... и крава... Друго ни нема...

Старији брат обори главу, повуче се у ћошак и тихо заплака. Андрија остаде као укопан. Отац му даде знак да приђе постељи. Ухвати га грчевито за руку, привуче лицу и окваси је сузама. Говори Андрији у само уво, благо, као да му тепа пред сан.

– Андрија, дете, љутиш ли се на тату... што те осиромашио?... Али зар да делиш са бајом ову шаку јада?... Да се свађате око деобе и да вам се село спрда? ...Немој, сине, да правите од једне сиротиње две... Зарадићеш да пре’раниш себе и жену... Ако ти је баш криво, не љути се на брата. ...Пљуни на тату за живота и опсуј га... Дај слободно срцу одушке...

Андрији суза овлажи руб очију. Клече поред постеље и загнури главу у очев покривач.

– Тако, сине, тако, – шапутао је старац и гладио га по коси – види се да си татин син... А сад... загрли бају да то моје очи последњи пут виде.

Стојала су браћа загрљена крај постеље. Очеве очи, као измивене, засветлеше радосним сјајем.

– Такви да сте ми... и да останете до... гроба мрморио је лагано, затварајући очи – голубови татини, јабланови моји...

Глас се укину. Снаје зајецаше пригушено. Старац се јави још једном шапатам и погледом изгубљеним. Зовну старијег сина именом млађег и тихо рече:

– Дуга... дуга има... Јовану триста... Ђури двадесет за орнице... Ковачу за мотику...

Преко набубрелих усана тргну сукрвна пена, нагуши старцу реч и натопи ускуштран брк. Смрт уђе у тело, подиже га, обрну, издужи и баци на постељу укосо. Глава тресну на јастук и скотрља се немоћно на груди. Дах се укину, оде нечујно. Жила на слепоочници закуца брзо и стаде, капци се на очима укочише, светлост у зеницама згасну и – мир.

Старац, очев друг, скрсти мртвацу још топле руке на груди, утисну у њих упаљену воштаницу, прекрсти себе и њега. Најмлађи унучић приђе узглављу са комадом проје у руци и загледа се у мртвог деду зачуђено.

II

Док су у кући нарицали, тражили корито за купање, убрадач и звонара да објави смрт, Андрија се неприметно изгубио и, као гоњен нечим, грабио преко авлије на више. Зауставио се тек у врх њиве, под старим крошњастим цером, пола олисталим. Стао је ту нагло и осврнуо се. За њим, кроз гране шљивове, назирала се кућа, прам тешког воденог облака кружио је око ње као утвара. Кроз влагу и пару земље, допирала је кукњава из куће као из тешког, ружног полусна. Замало, утихнуло је и то. Андрија опусти стиснуте песнице, сручи се под цер и пусти болу на вољу. Сам, са руком на срцу, он је јаукао полугласно, без суза. Поднимљен, љуљао се десно лево, уљуљкивао у жалопојку. Говорио је оцу, као да је ту пред њим, питао га по десети пут: „Тајо мој, кућо моја, ко ће ме учити мотиком копати, ко косом косити?... Земљо, удовице, остави те домаћин, дај му вечан санак, заслужио је“...

Баш као жена нарикача нарицао је. После, олакшан, вратио је мир у себе, усправио се, пришао поваљеном плоту, подигао га и подбочио коцем. Дошла му воља да ради тешке послове, да се замара. Вода, сливена у јарак, зајажена наплавом, преливала се, топила целу њиву. Разбуцао је ногом брану, вода се вратила у корито и потекла низбрдице жубором.

– Шта учини то? – јавио се иза леђа глас. – Други би човек још зајазио јарак да наносом нађубри њиву, а ти га одводиш. Не ради се тако, синовче...

Андрија се осврну. Пред њим је стојао човек, ослоњен о штаку, ситан, погурен, осмуђених бркова, сав у закрпама, потпасан умашћеним ћемером, Андрија се намршти и окрену му леђа. Овај кроз два зуба предњака штрцну плувачку, затвори тренутно очи као петао кад се спреми да закукурекне и поздрави наметљиво.

– Здраво мирно, синовче!... Вратио си се из војске?

– Вратио... – одговори Андрија нерадо.
– Е, баш ми је мило... А код кога си рода служио? – пита овај, само да заподене разговор.
– Код пешадије, зна се... Зашто питаш?
– Тако... Мој Ђукан служи код коњице... Сваки час тражи новаца... Ко да их, Боже прости, једе.
Гле, дошао да се похвали – паде Андрији на памет.
– Може му се, – одговори. – Има тата стотинарки... Нека троши.
Дошљак набора чело и утањи жалостиво гласом:
– Нека троши?... Како ти то?... Нисам ја, Боже прости, државна каса. Пресушиће и код мене...
Једна жена, боса, каљава, наиђе са нарамком дрва и поздрави стењући. Дошљак родбински отпоздрави и обрну се Андрији.
– А, како ти је отац?
– Како?... Сад му је најбоље. Смирио се за увек...
– Ма шта говориш? – као ишчуђава се овај, скида шешир и крсти се побожно. – Е, људи, људи... Пре три дана човек жив и здрав, а сад земља црна... И онда, ради, бори се?..
Плот, слабо подбочен, сруши се опет. Дошљак искористи згуду и закорачи на њиву. Пружи Андрији руку и рукова се. Упита са саучешћем:
– Давно ли даде Богу душу?
– Сад, нема пола сата.
Ућуташе. Вода у јарку клокоће, отиче жута, носи понеки заостали сув лист, обрће га и утапа.
– Радио човек, – јавља се дошљак тихо, више за себе – мучио се јадник дан и ноћ, па која вајда?
Андрија хтеде нешто да одговори, али му мисао одбеже и он прећута. Дошљак посматра Андрију са стране проницљиво и, лажно брижно, наставља:
– Не знам, децо, како мислите да животарите после очеве смрти?... Тешко, дабоме... Нећете ви умети као покојни отац... Земљи вам додуше нема замерке... Огладнила је, то је све. Поћубрити би је требало и пре-

орати и преорати... ..Е да... Али за то се 'оће знања и могућности...

Андрија погледа дошљака хитро и насмеја се усиљено.

– „Знања и могућности“ – велите... Има код нас знања, нисмо ми божја пасторчад – него друго нам не достаје: могућности! Да је тога, знали би ми поћубрити, воћку посадити, узорати, искористити сваки педаљ... Овако?

Дошљак једва дочека. Ушећери гласом и пенуцкаво продужи:

– Нећете ви, Андрија, никад до тог доћи... док не почнете све из почетка, отарасите се свега овог, па Јово на ново. Овако, имате кућу и земљу – и немате. Ваша је и – није ваша. Сутра може поверилац за гушу па „дај паре“... А, право да вам кажем, да сам на вашем месту и прод'о би' оно све. Би, бога ми. Прод'о би' за добре паре, по плаћ'о дугове...

– И надничео после код вас, је л' те? – упаде Андрија у реч. – Није вам лоша рачуница, газда-Исо.

Исо се увреди, али свлада љутину, трепну очима и мирно одговори.

– Ти, синовче, имаш нешто много памети... Неће ти то ваљати у животу. Одузми од тога, одузми... Ја теби сад говорим к'о отац.

– Батали то, газда-Исо, – одмахну Андрија руком – не дају адвокати цабе савете... Одмах се види ко на шта пуца...

Исо извади дуванкесу, са два прста узне дуван, стави у уста, отресе дланове и продужи мудро:

– Е, младићу, не ваља истрчавати пред руду. Послушај старијег, неће ти бити на одмет!... Земљу треба добро уновчити, од тога поплаћати дугове, а остало дати у касу, или још боље, у село па зајам... Народу сад треба пара више но икад... У зле године се и кући кућа... Е, ал' то је оно... Треба за те ствари памети, а не одмах к'о ти – у-бу! Прек си био откад те знам... Не ваља тако са комшијама... Комшија увек треба...

Андрија пресече нестрпљиво:

– Газда-Исо, можда сте изабрали незгодно време за разговоре... Нама се земља не продаје. Продајте ви вашу и дајте паре под интерес к'о што сте и досад давали. Нама то, опростите, није у крви. А сад, у здрављу!

Исо набра обрве и погледа Андрију злобно.

– 'Ајдук си откад те моје очи знају; нарав ће те одвести у апс пре тридесете – рече, отшепеса преко поваљене ограде, не осврнув се.

– Пхи! – отпљуну Андрија за њим и окрену се на противну страну.

У даљини указа се крајичак плавог неба и порасте, док се над село надвише облаци густо и просуше кишу.

Андрија се журно врати кући.

У огњанци га дочека жена са раширеним чаршавом у руци и рече.

– Не гледај на ову страну, не ваља се, тају сад баш купају.

Андрија суну у собу. На самртниковој постељи затече троје деце братове у смеху и живој игри. Свећа је догоревала пред иконом.

Док су комшије купале мртваца и, понапити, правили на његов рачун доскочице, дошао је однекуд старији брат, каљав, бацио шешир у ћошак и спустио се у столицу с уздахом.

– Тако је, – рече огорчено – није доста што нас ова несрећа задеси, него сад још и горе: нема чиме да са'ра-
нимо оца.

Андрија погледа брата не схватајући у први час.

– Да, да! – продужи брат још озбиљније. – У кући нема цркавице да ми сад ко стави нож под грло... Отац се смирио, а ми?... Знаш ли да сам облетео цело село да нађем новац за са'рану, па ништа. А треба сандук, треба платити мајсторе и гробара, дати даћу, платити попа и литију... Да се код тебе којом срећом није задесио где-
који динар?

– Код мене? – зачуди се Андрија. – Откуда би?... Ни сам видео десетице откако сам у војску отиш’о.

– Мука је то жива! – заклимата брат главом, којој се на темену црвенео велик ожиљак, рана из рата, од које му се увек мутила свест кад су велике врућине или нагла промена времена.

Андрија први пут осети тежину живота. „Гле“, помисли ојађен – „није довољно у животу бити само јак и здрав, већ треба још нешто друго. Ето, ту смо ја и брат, ту је најзад кућица и земља каква таква, а не можемо доћи до динара макар нас живота стало. Откуд то и зашто?“ – мота се и кува у глави Андријиној мутно, кипи до врха и враћа се без одговора истој мисли од које је пошло: „Ето, два здрава човека, радина, и кућица“...

Ђути брат покуњен, ожиљак на глави дише убрзано, миче се као меко теменце детиње. Леђа се повила под невидљивим теретом, тешке руке висе беспомоћно. Најмлађи синчић привлачи се оцу, изврће му радознало џепове на капуцу из којих се осипа неко дуванско труње.

– Знам још једно место – продужава брат брижно – где би мог’о зајмити: Исо Лалић... Додуше, дужан сам му већ шест стотина, а камате и отплате не дајем од Ускрса. Стид ме, образ ми не допушта да му опет изиђем пред очи. И онда, не знаш ти како човек мора пред њим пузити док добије новац.

Слуша Андрија братов мутан глас и брижан, свака реч му се убада у мозак и срце као игле. Најрадије би сав тај терет куће примио на себе, али како, како?... То питање, као непробојан зид, испречило се пред Андријом, узалуд лупа о њега својом немоћном мишљу. Кад бар не би морали тражити од Исе, само кад од њега не би морали! – бунио се у себи Андрија.

Два очева опанка под постељом, пушта, покапана крвљу, свратише Андријину пажњу на себе. Из огњанке провали кукњава: окупали старог и ставили под покров на трпезу. Деца се уплашише изненадне запевке, писну-

ше и побегоше под сто. Брат, сетан, пониче главом још дубље.

Опанци ошарани крвљу, запевка из огњанке, дечја писка, погрбљен брат, све се то измеша и стропошта на Андрију свом тежином. Клону он тренутно, али се одмах прибра и одлучно узмахну главом.

– Ти и не мораш Лалићу – рече брату. – Ја ћу... Новац нам треба испод ока испод нокта, и нема размишљања.

Оживе брат и погледа га топло, благодарно.

– Па ако ти није зазорно, – одахну – а ти иди и затражи. Реци: Газда-Исо, умро нам отац, а тренутно смо у кући без могућности да га са`ранимо. Вама је Бог дао, ви сте сеоска мајка, помозите нам сад. Најдуже, реци, до јесени, кад роди шљива, вратићемо. А камате тражите колико `оћете, то је ваша ствар.

На прозору се указа нечије лице, притиште нос на мусаво стакло, загледа се радознано у собу, кихну и оде. Андрија устаде.

– Колико да тражим? – упита брата.

– Колико?... Пет стотина, нема се шта мање. Ако нешто преостане, лако ћемо... Пролеће је, требаће за кукурузно семе...

Андрија притегну цокуле уз ногу, огрну капут братов и пређе у огњанку. Баш су разматавали трубу платна, примерали уз мртваца, секли ножем за рубине. Неко је донео тек пролисту врбову грану и спустио мртвацу код главе. Једна дугачка сувоњава жена стојала је и мрморила молитву.

– Обриј`о сам ти оца – приђе Андрији један сељанин са бритвом у руци, рече још нешто неразумљиво и запахну га ракијом.

Андрија скрушено стаде код одра и загледа се у оца. Испод површно избријаних длака на бради, из две три посекодине, цурило је нешто слично крви, црвено – жућкасто, и слевало се у бели убрадач, завезан врх главе. Дуги окрајци убрадача стршили су као два рога и давали старцу изглед страшила.

– Тајо мооој! – залелека жена, а остале прихватише.
Андрију шчепа нешто за гушу и истера га на друм.

Киша давно престала, облаци се до последњег разишли, оставили небо чисто. На западу је тињала румен, високо, све до прве звезде. Звонар, приспео са рада, оглашавао је звоном смрт. Бренчало је изнад кућа и бучно обавештавало радознале сељаке да је умро човек.

III

Кад дође до Исине куће, Андрију обузе жеља да се врати. Али слика братова, па отац на одру, искрснуше пред очи и дадоше му снаге да закорачи у авлију.

На авлији, у полумраку, сиктао Исо, псовао слугу речима: „’Оћеш ли да ме упропастиш, несрећниче?... Зар те зато ’раним, кукавицо?... Говори, где су јаја?... Знаш да су три кокоши остале иза мене на логу“...

Андрија назва добро вече. Исо отпоздрави као да је унапред знао да ће доћи. Попсова слугу још једном, издаде неке заповести и ћутке крену пред Андријом у кућу.

Исо, удовац, са сином јединцем, распикућом, становао је у старој кући, склоној паду, трошног крова. Особењак, прикупљао је све о што би се на друму спотакао, или на буњиштима налазио: поткове, старе косе, мотике, клипове, опанке, крпе, доносио кући и гомилао у соби. Лак на спавању, више будан но снен, устајао је сваки час са постеље (тврде, од дасака, без настирача, неравне, неудобне, да се не умекша и не заспи) и обилазио стаје, ослушкивао у страху да га не покраду, пућикао пса да лаје у мрак.

У соби, у тами (на прозорима место стакала хартија) мувао се Исо, тражио шибицу да упали петролејку, у ствари, вадио новац из сандука да не види Андрија. Андрији постало неиздржљиво у соби никад проветрава-

ној, где је заударало на ужегло брашно, на укварену кожу и пацове. У врелом, устајалом запаху, чинило му се да Исо омотава око њега невидљиве конце, спутава га, веже. Најзад, шкиљава лампа осветли собу, брвна немалтерисана, некречена, три иконе чађаве на њима, увећану фотографију војника на коњу, венац од жита и флашицу богојављенске водице.

У искрпљеном женском капуту, са отрцаним крзном око врата, шантуцао је Исо, прилазио прозорима да види јесу ли добро затворени, посматрао испод ока Андрију и понудио му неку пањину да седне. Сам се спустио на врећу пуну кукуруза и повео говор о слузи.

– Ето, упропасти ме – кукао је – а држим га и пазим к’о јаје на длану. Плаће додуше нема, али, молим те, ко у ова тешка времена плаћа слуге?... Нико!... Нека буде срећан да има парче проје у руци... Живи боље него ја, бога, ми... Види мене како идем... Зар се и ја не бих умео оденути к’о и други у селу, али нема се, мој Андрија, нема се...

Ушло Иси у крв кукање, богорадио је пред људима, кад је требало и кад није, само да се не полакоми ко и не изврши код њега похару. Погрбљен, необријан, са великим клемпавим ушима, обраслим у длаку, са гушчијим очима (из левог је увек чмадила нека течност) причао је после о неким педесетим стварима, потужио се на сина, на комшилук, и напослетку упитао:

– Ти сигурно дош’о да тражиш зајам?

Андрији лакну. И нехотице му задрхта глас искрено.

– Тако је... Исо обриса око.

– Ух, ух!... Баш сам пре тебе једине две стотинарке дао Милићу Крљи... Облетео па облетео... Жени сина... Реци, да ли је то паметно?... Нема сам ’леба у кући, ’оће још једно чељаде више за врат... Али мор’о сам дати... Ако нико не зна шта је то сиротиња, ја вала знам...

Распричао се Исо, расплакао, три пут поновио да нема паре у кући, упитао кад ће бити очев укоп и ућутао. Гледао само Андрију, ока не скидао.

Виде Андрија да је сваки даљи разговор сувишан, осети задоцнели понос, диже се и пође. Исо га допрати до врата, и на растанку задржа му руку у својој.

– Је ли тата направио опоручу? – упита као случајно.

– Направио је...

– Паметан човек... Аха!... Па како је поделио?... Сигурно Стојану, као старијем сину, оставио све.

Андрији блесну мисао и, у очајању, слага.

– Не... Поделио је на равне делове.

– Гле?... На равне делове?

– Да.

Исо стеже Андрији руку чвршће и врати га насред собе. Тихо, готово шапатом, рече:

– Е, видиш, сад ствар изгледа сасвим друкчије... Што ми то ниси одмах каз'о... Дакле, и тебе се отац сетио... Им'о је право!... Зашто све једном?

И ти си кап'о зној на бразди к'о Стојан... Треба одма' да се оделиш па кући кућу за себе... Ако буде потешко, ја сам туј... Овај, шта сам оно хтео рећи?... Аха: Имам нешто ситнине, мог'о би' ти унајмити, макар ост'о у кући без крајцаре... Свеједно!... Људи смо, што се каже, и морамо се у невољи помагати... А колико би ти требало?

– Пет стотина...

– Ух, ух!.. Пет стотина, велиш? – почеша се по потиљку Исо. – Пуно!.. Очистићеш ме к'о пушку, бога ми... Мораћу после и сам у село у зајам... Нека!.. Главно да теби помогнем... ..Људи смо...

Посади Исо Андрију за сто, изгуби се тренутак преко прага (врата за собом остави отворена), врати се колико би дланом о длан са неком хартијом.

– Не замери, Андрија, – рече молбено – потписаћеш ми ово облигације... Није да ја теби не верујем, већ знаш како је... Могу сутра Богу душу дати, па како ће онај мој кукавел, син, знати ко шта дугује... Ево, на пет стотина динара... Ово ниже, још три стотине, то су, што кажу, интерес... Ове паре, да искрено говоримо, нису моје...

Узајмио сам их у другом селу, па ми је урачунат интерес... Сад, ако ти нећеш да поднесемо трошак заједно, и не мораш... Сам ћу...

– А не, – пресече Андрија – интерес је интерес... То патри.

Узе перо и потписа облигацију. Исо пажљиво стави хартију, умота је у неко пешкирче и стрпа у недра, отуд извуче свежањ банака, превезаних масним концем. Чим се дотаче новца, задрхта, жалостиво запишта. Броји паре пажљиво; чудни прсти дебљи у врху него у корену, испуцаних јагодица, разваљених ноката, премећу папирне банкноте, пузе по њима сладострасно као одвратне троме гусенице.

– Немој ти, Андрија, – опомену – да ма гдегод стрпаш овај новац. Добро види да ли су ти читави џепови.

И сам, тресући се као у грозници, више од страха да Андрија не изнесе што из куће него да изгуби новац, претури му џепове и тури паре у поставу од капута. Испрати Андрију до врата и шану му у уво:

– Не реци другима да сам ти зајмио... Сутра би их било десеторо да дранче, а ја немам... Немам, Андрија, ви део си сам... А сад, у здрављу!

Лакнуло Андрији кад је Исо за њим замандалио врата. Спотакао се у трему о слугу на лежају и отиснуо журно низ друм.

Брат га сачекао на вратницама.

– Но шта је? – питао је нестрпљиво. Отворио Андрија шаку и ћутке спустио брату на длан пет угужваних влажних стотинарки. Поседео је мало поред мртваца и без речи, без вечере, отишао на стају, завукао се у сено. Негде о поноћи дошла му жена, спустила се поред њега, ухватила га за руку и положила је ниже својих груди. Осетио је Андрија како му се под руком, у утроби, покренуло нешто живо, једном, двапут, Загњурио је лице у женин капут и остао тако. У кући, код мртваца, тихо је бугарио брат.

IV

Сутрадан потрпали мртваца у сандук. Поп, неугодно праћен црквењаком, отпевао опело. Снаје удариле у кукњаву за свекром. Кукњава, баш као и песма, освоји сваког брзо, те заридале и неке бабе, дигле вику до десетих кућа. Звек црквеног звона дао знак за полазак на гробље. Четири снажна сељака подухватила носила са сандуком, кад се на силу умешао неки жгољо, неодређених година, истиснуо првог испод носила, пљунуо у дланове, подметнуо раме и рекао.

– Мој је он, мој!... Заједно смо у Србији коморџије били.

– Да ти не буде тешко? – опоменуше га.

– Ко, зар он, мој баћан? Неће и не може. Заклео сам се да ћу га мојом руком спустити у кућу вечну.

Тројица по висини и снази једнаки, а жгољо, међу њима најмањи, наруши равнотежу. Клати се сандук, диже и спушта као кола по неравном друму. Поп, кракат, у журби да пре мрака опоје још двоје, одмицао је далеко напред. Његова песма допирала је до спровода као неко узалудно дозивање.

– Чекајте људи, – јави се жгољо – да у’ватим мало дуге.

– Да те одменим, брајо? – прискочи одмах други, сед и гологлав.

– Хе, што ти је мртав човек – оправдавао се жгољо. – Тежи је од црне земље.

А да шта је човек него земља црна? – мудријаши седоглави, полупијан. – Сад јело и пиће у мртвацу гњије и тело се, Боже прости, распада.

Иде спровод, пред кућама га сачекују жене и старци, крсте се кад наиђе, баце грумен земље кад прође. За сандуком Стојан и Андрија, гологлави, погружени. И деца, унучићи, држе се за руке, смеше у пролазу на сеоску децу. У пратњи је десетак сељака, покојникових вр-

шњака. Ступају они тромо и воде разговоре који немају никакве везе са тужним чином.

Код улаза у гробље, подбочен о лопату, спокојно чека гробар. Нешто даље, свежа хумка испарава се на сунцу. Поред гробара шетка, рамље Исо Лалић, изгледа сваки час спровод и говори нешто за себе. Кад пратња пристиже, он се испречи на вратима и дебелом шљаком закрчи пролаз.

– Стојте! – викну запенушен. – Овај мртвац неће бити погребен, док његов старији син, глава куће, не врати паре које сам дао за укоп.

Пратња се ускомеша. Поп се издвоји и поче да умирује.

– Не буди луд, Исо, нема мртвац везе с тим. Пустите хришћанина и не сметај на његовом вечном путу, повампириће се и неће ти дати мира у кући. Дај да обавим закон, имам још двоје за вратом до мрака, па после ради шта знаш.

– Не мешај се, попе! – одбруси Исо. – Ти знаш твоја посла, а ја знам моја. Хришћанин сам и ја, и по закону је да се мени мој новац, узет на превару, врати... Ево овај, – показа шљаком на Андрију – дође синоћ, извуче ми паре на свој део очевине. Ја, будала, дао, кад чујем јутрос да га стари у тестаменту није ни споменуо. Мени моје, туђе не тражим.

Носачи, уморни, спустише сандук и седоше на њега. Стојан коракну Иси понизно и нешто му шапну. Исо одмахну руком и рече још љуће.

– Ништа од тога... Паре, паре, или ћу заплени мртваца, па да видимо како ћете онда.

Стојан беспомоћно зајаука и поче се бити песницом по темену. Андрија нагло искорачи из хрпе. У очима му је горела ватра, мутила мисли и вид. Приђе Иси и унесе му се у лице.

– Шта је? Шта 'оћеш? – изусти промукло. – Вратићу ти новац првом приликом.

– ’Оћу моје паре одмах, лопове! – развика се преко мере Исо и завитла штапом претећи.

Андрији се смрче пред очима. Измахну руком и удари Ису по лицу. Људи се стрчаше и обухватише га по мишицама.

– Пустите ме, – кидисао је кроз сузе туге и беса – пустите да прегазим крвопију!

Исо се диже, нагло одступи, повуче се за ограду и запрети:

– Упамтићете ме, браћо, ја вам добар стојим. Тражите силу, ’ајдуци, па ће вам сила и бити!..

Поп, у журби и узбуђењу, скрати обред, даде гробару оком знак да наваља земљу, поправи камилавку, узе таксу и журно оде.

Први грумен земље задобова по сандуку, други, трећи...

Отишли укопници после даће и укућани остали сами. Деца, поспана, увукла се у сламу на земљи и заспала. Жене отишле у огњанку да посправе суђе.

Браћа остала сама.

– Баћо, – јави се старији – дође час да и нас двојица поразговоримо, не би ли нам лакше било. Ти ћеш, то ти одмах кажем, остати у кући даље, ја те сматрам за пуноправног наследника са мном и мимо последње очеве воље. Обрађиваћемо ово земљице и узимати од ње колико се може. Па, како буде једном – биће и другом.

Андрија није сумњао у братову искреност. Заједнички рад и невоље ујединиле су их и ородиле више него крвно сродство. Ипак, братове речи, изговорене у овоме часу, такоше га милосно и он одговори:

– Фала ти. Очекивао сам да ћу чути оваке речи. Али, не замери, ја ћу потражити зараде на другој страни... Мислио сам ја о томе давно. Ред је да ти, старији и стуб куће, останеш на очевини... Ја ћу, по свој прилици, на пилану, потражићу у њој рада. Чујем да работа није тешка, а добија се десет динара на дан. Данас добар копач, који разбија бразду од јутра до мрака, па нема толико.

А, веле, да је човек осигуран и да у болести добија потпору.

Слуша брат Андријино разлагање и мршти се. Једва дочекао да овај сврши, упаде:

– Нећеш ти, баја, у арбајтере док видиш мене жива. Није за човека сељака то арбајтовање по фабрикама и пиланама. Исквари се тамо сељак, па није после ни за земљу ни за фабрику... Послушај ме, тако ти свега.

Андрија се тужно осмехну и погледа брата.

– Баја, – рече – не мисли да ми је лако оставити плуг и орнице... Али шта да радим? Времена су таква, наша земља није довољна да нас прехрани, да од ње купимо хаљинку и платимо порез... У арбајтере ћу ја, у арбајтере... Не страхуј за мене, нисам више дете, друге ми мисли крстаре главом. Нека само добијем рада, за остало ја одговарам.

Изненади брата Андријино зрело расуђивање, задиви се и стукну пред њим:

– Ето, што је отићи мало у свет, – рече – па макар и у војску, одмах се човек паметнији кући врати. Ја те, баја, после овог нећу задржавати. Ради шта знаш, само упамти, очински ти је дом увек отворен, у свако доба можеш увратити.

Те ноћи браћа први пут у животу поразговорише озбиљно. Свањивало је кад су пошли на спавање, олакшани, расположени, као да тог дана нису покопали оца.

Диже се торањ-димњак као огромна пушчана цев утакнута у равницу. Дими се из димњака под небо слично црној буктињи која прети да запали све на земљи. На стотине метара около, тресе се земља од хуке гвоздених точкова. Крећу се машине, железне раље гутају и секу славонске шуме. Брда трупаца, посечених храстова, као наслаге мртвих угојених риба, леже, чекају да их закачи гвоздена квака и довуче пред оштрице пиле. Ради пилана, сопственост неког Швајцарског друштва, које је успело да купи и искористи хиљаде јутара стогодишње шуме.

Оживе друмови и стазе на јутарњи глас сирене, људи журе да су за времена на послу. Привлачи их тај глас чиле, орне за рад, а увече, исцрпене, изморене враћа домовима.

Јутарњи знак сирене дочекао Андрија на ногама.

– Мораћеш данас без хлеба на рад, – рече му жена. – Доцкан сам добила брашно из комшилука.

Андрија одмахну руком и изиђе у двориште.

Над шљивиком, од истока, руменела се небеса. На ружичастим облацима оцртавао се у даљини чађави фабрички димњак. На поткућници орао је брат.

– Андрија прескочи плот и рече:

– Баћо... Дај ми да одорем једну браздицу, да ме жеља мине.

Брат уступи плуг.

Подвикну Андрија на краву, прилеже на плужне ручице, земља податно подлеже. Са друге њиве дође песма орачка, песма тешка, једнолична. Прихвати је Андрија из пуних груди.

У-у-у! – продорни крик сирене надува простор између неба и земље. Трже се Андрија и заустави на по бразде, обриси са чела зној – росицу.

– Одох ја, баћо, на „арбајт“! – рече брату и, тешка срца, преко преоране меке земље, крену пилани.

Сунце је сјало, улевало се у бразде као златни напиток, земља га пожудно упијала и мирисала, мирисала...

Петар С. Петровић

ДОКТОР МАРИЋ

Доктор Марић, уважени и познати физикус, референт здравственог отсека бановине, ватрени пропагатор расне хигијене, предузео је годишње инспекционо путовање по бановини, да се на „лицу места“ увери о здравственом стању народа. Месец дана налази се доктор Марић на путу, обилази градове и варошице, завирује у болнице, основне и средње школе, у антитуберкулозне диспанзере, држи предавања, оснива и подиже здрављаке.

Доктор Марић, природно, није могао да завири у свако село. Једно, због недостатка времена, – друго, због лоших путева и саобраћајних средстава. Уосталом, циљ докторовог путовања и није био да свраћа у сваку забачену селендру. Он се вешто држао места која су била на железничкој прузи, места приступачних, али истодобно и погодних да се по њима оцени здравствено стање целе околине. У томе је доктор Марић савршено успео. Оно што је видео на путу, нису била што се каже „Потемкинова села“, већ опипљив, очигледан резултат његовог смишљеног рада. Болнице, опоравилишта, дечји диспанзери, све је било примерно уређено, све је у целини одговарало намењеном задатку. (Што се пре докторовог поласка на пут јављало телефоном свима подређенима у унутрашњости да се за времена спремe, то, наравно, доктор Марић није знао, или се „благохотно“ чинио да не зна.) У сваком случају, доктор је био необично задовољан својим путовањем, резултат свега је богат материјал – статистике, забелешке, умесни предлози и тако даље – који ће он по повратку у град средити, попунити практичним лекарским саветима, штампати у

засебну књигу и неколико хиљада примерака бесплатно протурити у народ.

Последњег, завршног дана путовања, којом приликом је доктору приређен банкет у једној посавској варошици и одржано много здравица (због овог изузетног случаја, одустало се од апстиненције), сетио се Марић да се непуних петнаест километара од варошице налази његово родно село. Двадесет година није доктор био у свом селу, све тамо од очевог погребца, кад је неизоставно морао доћи да пречисти са братом рачуне око деобе имања. Доктор је тада узео своју половину, продао је, посвађао се с братом, скоро потукао и дошао до суда. Доктор се за такво држање према брату правдао многим разлозима, од којих су два била најјача. Прво, он је био законити наследник половине имања; друго, њему је требало новаца да отвори у граду ординацију, јер без новца, наравно, све дипломе и докторати не би вредели ништа. Али за те јаке разлоге, његов брат, сељак, није хтео да зна и тражио је да се брат доктор одрекне свога дела у његову корист, пошто „земља припада ономе ко је обрађује и ко за њу порез плаћа“. Сем тога, „брат се на рачун те земље школовао, дочепео лако хлеба без мотике“. Разишла се браћа у великој омрази и непријатељству. Понео је доктор Марић ту деобу у рђавој успомени и од тада замрзео и само село, чврсто решен да у њега више не привири.

Сада, при чаши вина разнежен, чврсто реши да још истог дана оде у село, посети брата и види жив ли је, здрав ли је, и како живи. Нарочито је доктора загрејавала помисао на братовљеву децу, три синчића (три Марића), јер он, доктор Марић, није имао деце и то га је, што је бивао старији, све више у потаји пекло. – „Треба видети те дечкиће, – мислио је – а према приликама, и повести неког од њих у град, па и школовати га, направити од њега човека“.

Претседник општине ставио је доктору на расположење свој сјајни фијакер, два поамна коња белца и ко-

чијаша Мишка, коме су чизме заударале на бајату маст, а зашиљени бркови на Шихтов сапун. После обилног ручка и кратког дремуцкања у претседничковој фотељи, сео је доктор у фијакер и кренуо на пут.

Пролеће је, облаци се мотају и често сакривају сунце, топла кишица роси и престаје, а фијакер клизи каљавим друмом и елегантно поскакује преко локви и рупчага. Радује се доктор Марић, увлачи удобније главу у пелцани оковратник, посматра задовољно ублаћене босе пролазнике.

Прво село на видику такну доктора нежно, пробуди му успомене и уведе га неосетно у детињство, у стари очински дом. Види доктор себе, сељаче у опанчићима, мусаво, неошишано, са очевом шубаром на глави и десеторо мршавих свиња пред собом. У руци му је рог од врбове коре и секирица о рамену. Ту је и упис у школу, прва књига (коју није много марио), ту је и учитељ, певчика, пријатељ доброг залогаја и лепих снаша. Ту је и отац са утакнутом лулом под осмућен брк и тешким рукама, обешеним до колена. Чује он оца, високог погнутог чичу, како мудријаши пред комшијама: – „Овог старијег даћу у школе, нека учи за суца или адвоката, слабуњав је нешто и не би ваљао за кућу, а овог млађег оставићу нек са мном оре и копа“.

Тако је и било.

Од сељачета за крмцима постао је данас он, доктор Марић, цењен и уважаван; он је чак помагао при операцији једне високе личности у Бечу, његови се лекарски савети данас траже и скупо плаћају, његова је жена из отмене породице, он је данас поседник неколиких орде-на, почасни претседник шларафије, и један од оснивача најбољег шаховског клуба у земљи. Гледа доктор Марић са гордошћу на своју прошлост и са осмехом задовољства говори у себи. – „Да, то смо ми, који смо од свињара постајали аустријски маршали и Наполеонови генерали. То је раса, господине мој, и ко зна данас, кад смо сами ковачи своје судбине, ко зна где ће нам бити крај“.

Мисли тако доктор Марић, а фијакер грмуцка, тетура преко каљавог друма, прљави облаци вуку се преко неба и доктора Марића, који, што дубље залази у село, загладан у везене кољуше жена на пролазу, загладан у ждребад на путу, у далеке шуме, омамљен мирисом земље који пожудно увлачи кроз космате ноздрве, осећа неку благу меланхолију и сажалење над својим досадашњим животом у граду. Невеселе мисли крстаре кроз мозак доктора Марића. Упоређује он пролећну свежину села са градом, који је напустио пре месец дана. Упоређује и свој живот уморан, градски, са животом сељака, долази до мучног сазнања како је он, доктор Марић, кроз тридесет и пет година, како је оставио село, живео животом роба који је робовао своме позиву, својој каријери, својој жени, својим пацијентима, како је живео и живи за све и свакога, али за себе, Марића, баш никако. Он је свој мир и своје радости сахранио оног дана кад је кренуо у град на школе, сахранио их у овим зеленим ливадама и шумарцима, под голубињим славонским небом.

Последња мисао допаде се необично доктору Марићу потсети га на ђачке дане, кад се заносио Харамбашећем и Ђуром и писао госпођицама стихове у „Споменик“. Мора се признати, доктор Марић је одувек имао ретког смисла за поезију. Он, данас троми, угојени човек, склон склерози, носио је некад дугу косу као прави песник, разметао се слободоумљем, (учествовао је чак и у једној ђачкој демонстрацији) и читао Ничеа. А после (Боже, зар је он крив?) морало се реалније гледати на живот, од идеала се није могло живети, и тај занос, поезитизирање, отишло је са младим данима у неповрат, све је здружио жрвањ немилосне животне прозе.

Растужи се доктор Марић и, преоптерећен јелом, уздахну, затвори влажне очи и увезе се у своје село. – Полако, полако! – зауставља кочијаша, да пажљивије осмотри куће које није видео двадесет година. Поздрављају га изненађени сељаци и, уплашени (они страхују

пред svakим странцем) скидају дубоко масне шешире. Доктор Марић, у бунди, удобно уваљен, љубазно отпоздравља махањем руке. Све му је необично занимљиво, чак и лавез и јурњава сеоских џукела за точковима. „Направићу код брата лом – помисли доктор – кад се овако изненадно појавим“.

Замишља доктор сусрет са братом и његовом породицом, види како му три буцмаста синовца стидљиво прилазе руци, види како вади из новчаника банкноте и великодушно дарива децу. Зна доктор да ће тиме приредити деци велику радост. Сећа се како је као дете гајио дубоко поштовање према извесном дарежљивом финансицу, који му је поклатио бакрени крајцарић или никлени грошић.

Види већ доктор Марић димњак на својој кући, па кров, и на послетку читаво здање.

Заповеди кочијашу да стане.

На авлијским вратницама стоји жена и доји дете.

– Помози Бог, снашо! – поздравља је, а снаша залупи вратницама и побеже у кућу без одговора.

Чека доктор Марић неће ли му ко изићи у сусрет, а онда, помало разочаран, искочи неспретно из фијакера у локву воде и укваси лак ципеле. Уђе у авлију, раскорачи се и љубопитљиво погледа трошну кућу. „Гле, – паде му на памет – па овај мој брат, лењивац, за ово година, ниједанпут да обели кућу“.

– Господине, – јави се кочијаш – ’оћу ли утерати коње у авлију?

Можеш, Мишко, неће нам ваљда домаћин отказати гостопримство.

На кућним вратима указа се космат сељак, поглади бркове, приђе ближе и сумњиво зашкиљи на једно око. Затим се трже, разведри лице и пожури Марићу.

– Баја, – рече збуњено – зар си ти?

– Но, Богу хвала! – одговори Марић и једва задржа сузе, које су тргле саме.

Дуг и сув, пресамити се брат преко Марићевог испупченог трбуха и пољуби га неспретно у браду.

Улази Марић у кућу, и све му се чини да је јуче искорачио из ње.

На икони, под стаклом угађеним од мува, још стоји његова избледела фотографија из ђачких дана. У другој соби прокриви се дете, а снаха са метлом испаде, поздравља Марића стидљиво, проли пред њега воду и загребе журно метлом по земљи.

– Остави то, Стано, сад! – говори јој муж благо и крадом је мува у ребра. – Ето, – извињава се Марићу – да си бар писао да ћеш доћи, направио би у кући мало реда. Овако...

– Не мари, не мари! – одбија братски Марић, скида бунду, заогрће од шале братовљева повијена рамена, скида цвикер и брише влажне очи.

Дете из друге собе, белоконо, извири кроз врата, спазе Марића и повуче се натраг.

– Твоје, а? – показује Марић поносно на малишана и пита брата за осталу децу.

– Отишли су за говедима у поље, – тумачи брат и нарочито говори о најстаријем, петнаестогодишњаку, који на воловима „сам доведе воз дрва из шуме“, и о другом, три године млађем, који „иде у школу и чита колendarе“. Било их је, рече, још двоје-троје, али Бог дао па мртва дошла на свет.

Говори брат, лупа по јастучку, диже прашину и меће га на столицу да би Марићу било удобније седети. А Марић одбија, хтео би ово време код брата провести право народски, па узима шепави треножац и спушта се свом тежином на њега. Узбуђен и радознао, поставља брату многа питања, без везе, и не чека на њих одговор.

Из кухиње зацврча маст и замириса кајгана.

– Чујеш, баја, – рече брату – одмах ти кажем да се због мене не бацаш у трошак. Оно што сте спремили себи за вечеру и ја ћу јести. Молим те!

– Ми постимо ускршњи пост – извлачи се брат – и једемо на зејтину од шпица, знам да то није за тебе, јер смрди кад се угреје.

Док браћа у кући разговарају, купе се сељаци привучени фијакером и лепим коњима, неки отреситији улазе у кућу, поздрављају доктора Марића, питају по три пут узастопце за здравље и остају из поштовања стојећи.

Мрак се хвата, друштво расте, и доктор Марић постаје центар пажње радозналих сељака који сад, по навици, не пљуцкају пред себе наред себе, већ преко рамена у ћошак. Ствара се помало интимна атмосфера, људи излазе слободније са питањима и говор тече, претвара се у жив жамор. Не распитују се људи код доктора Марића о болестима, што би било сасвим природно (двојица су само натукнула: један о сакагичним коњима, а други о крастици у носу) већ се сви, као по договору, распитују кад ће појевтинити роба, хоће ли доћи до закона о раздужењу сељака, и да ли ће морати плаћати за осталу порезу.

Седи доктор Марић под иконом, вади из сребрне табакере цигарете и страсно пуши. Његово тврдо, ниско чело, кратко срезана коса, жуто подбуло лице, са плавим удубљењем испод очију, цвикер на носу, поткресан брк, глас миран и одмерен, све то улива радозналим сељацима поверења. Слушају они како им он очински одговара на сва питања, како их бодри да не клону духом у општој пометености и незапамћеној кризи.

– Још мало, људи, – вели им – можда још ову годину, стрпите се, а онда неминовно мора кренути на боље. Преболели смо ми пуно теже, па ћемо и ово. Од Косова вучемо свој крст, сељаци смо се од Пећи до Пеште и Русије, па смо опет остали живи. Ено, браћа у Србији! И Балкански рат, и Албанија, па, бога ми, – баш пре неколико месеци био сам тамо до Крагујевца – за ово десетак послератних година, опоравио се народ, опет пуне куће свега. И хране и марве, па и људи. Могли би опет у

нови рат, народило се деце... Да, и најтежа рана зацели. То вам ја кажем као лекар! Још само да је више добре воље и савести у наше госпoде политичара, па би све било добро. Али биће и тога.

Теши тако доктор Марић, маже мелемом својих речи и лечи сељачке ране боље него медицином.

Снаха уноси на сто вечеру, укувано пиле у окрњеном тањиру и, уз звекет, спушта поред њега зарђан нож и кашику.

– Што ти то, снашо? – буни се доктор. – Ја сам рекао да се не бацате у трошак.

Снаха, зајапурена од ватре у кухињи, смрси нешто стидљиво и опет се изгуби. Брат уноси у наручју најмлађе дете, трогодишњег белокосог малишана, измивеног, у женској варошкој хаљиници. Доктор раздрагано полази у сусрет, и да одобровољи уплахилено дете, вади златан сат и трпа му у руке. Меће дете на колена и пита га како се зове. Кад је чуо да носи баш његово, стричево име, докторовом расположењу није било краја. Долазе и остала два синовца, заустављају се тренутак код врата, па онда прилазе стричевој руци. Вади доктор две банкноте од сто динара и спушта им на длан.

– Не, баја! – прискаче брат уплашен од толиког новца и хоће руком да одстрани децу.

– Јеси ли луд? – добацују сељаци и дају оком знак да задржи новац.

Гледа Марић синовце и започиње с њима разговор. Најстарији, са испупченим челом и угнутим носем, одговара на питања мучно и кроз нос. Други, млађи, леп, са марамом око врата, тихо одговара и гледа стрицу право у очи.

Бори се доктор Марић са напола куваним пилетом и после јела испира уста водом, вади танко дрвце из цепа и барата по зубима. Скида са руку круте манжете са златним дугмадима, наставља са сељацима прекинут разговор, ужива што може овде пред њима да говори слободно и чује њихове нескривено мишљење. А сеља-

ци виде пред собом високог државног чиновника, па вешто и смишљено постављају питања, а своје одговоре крију у двосмислене речи.

– Ето, ви, сељаци, – говори им доктор Марић уморним гласом и отреса пепео са цигарете – вечито нешто ропћете, незадовољни сте и приговарате. А шта да кажемо ми, грађани? Ви бар имате свој кров над главом, а ми многи ни то. Ви можете и боси, поцепани, а грађанин мора да на нешто личи. Јесте, ми, чиновници, примамо плату сваког мвсеца, али плати стан, плати воду, млеко, ђубре, осветљење, – све се у граду плаћа осим ваздуха, али он за то не ваља ништа. Оде, рецимо, човек грађанин после напорног рада у шетњу, седне у парк да му ветрић разгали чело, а чувар парка одмах са кантицом: „Дај динар“!... Да, да, то вам само тако из даљине изгледа да је на нама све сјајно и блиставо, сва та наша парадна одела и ципеле, али кад би знали како се до тога мучно долази, и како то изгледа из близа, побегли би без обзира... Видите ме како изгледам. Поднадуо сам се и нашкобучио – свако би рекао да ми је богзна како добро – а да ме сад такне и најобичнија бољка, стропштао бих се као црвоточно дрво. Гле мога вршњака Ђуке, црвен је и једар као младић.

Ђука, подгојени чича, заспао за време разговора, трже се кад чу своје име, погледа унезверено око себе и изазва општи смех.

– Да, да, – продужује доктор Марић све уморније – да нисам оуглао у граду и претурио педесету, сутра бих оставио медицину, вратио би се у ово наше село и са овим својим јунаком, братом, орао и копао. Нема срамоте у томе. Не знате ви да цените оно што вам је Бог дао. Имате зелене ливаде и шуме, имате витороге волове и краве музаре, Бог вас мази плодним летима и шта хоћете више? У пролеће узорете и посејете, у јесен свезете плод, оцедите вино, а кад снег падне, завучете се за топлу пећ, запалите лулу, привучете бакицу...

– А како ће онај који нема бакице? – упаде доктору у реч неки удовац који је сахранио три жене.

– Ко нема своју, нека узме туђу! – одговори у истом тону доктор и изазва смех.

Чека доктор Марић да се људи смире и продужава.

– Ако има данас срећног човека, то је, верујте, само наш сељак. Плати свој порез, па ако неће, не мора ни Богу скинути шешир.

– А ко нема чим да плати порез? – осмели се један чичица у прљавој кошуљи и сакри се за друга пред собом.

Доктор Марић погледа на ту страну и, као да смишља одговор, одговори мирно:

– За порез се увек нађе пара... То мора бити! Многи сељаци криво схватају те дажбине. Порез је, браћо, основица сваке државе, сваке правне људске заједнице. То је заједнички намет који су људи себи сами драговољно наметнули. Треба да знате: из тога вашег пореза подижу вам се и одржавају путеви, граде школе, железнице, плаћа се чиновништво, одржава се војска која ће вам сутра бранити породицу и имовину од непријатеља. Из тог новца подижу вам се болнице и убошки домови. Нема, рекао сам, свако кров над главом као ви. Има сиротиње по градовима која би под старост, онемоћала, скапала на улици, да их држава не збрињава. Видите, дакле, да та „држава“ којој плаћате порез, није нека сила изнад вас, већ сте то ви сами, вас тринаест милиона чини то тело, и од вас зависи како ће вам бити у тој држави, од ваше свести и националног осећања. Ако то немаш, мој народе, онда ти нико неће помоћи. Сутра можеш постати роб, плен прождрљивог Швабе, Талијана или Мађара. Зато ваља и треба плаћати порез...

Говори тако доктор Марић, покреће јаке вилице, прши му пљувачка по бради и брковима. Никад није осетио моћ своје речитости као овог тренутка. Ето, – мислио је – тако би требало да зађу наши просветитељи у народ, и тако да му се обрате. Брзо би нестало неспоразума између власти и народа. Треба свој речник упро-

стити, подесити схватању простог света, а не разметати се високоученом фразеологиом, која често није доступна ни многим интелегенту. Посматра доктор Марић та занимљива сељачка лица, њихова отворена уста, радознано избуљене очи, посматра и жали што се није за времена одао политици, ах! шта би он данас рекао онима у парламентау, како би им загремо: „У народ, господо, у народ! Не гледајте на народне потребе из птичје перспективе. У село, на лице места, у дрвене сељачке долове, па после у парламенат да донесете циљу корисне законе“.

Међутим, сељаци трепћу лукаво и мисле у себи сасвим друкчије: „Е, докторе, лако је теби тако говорити, пун ти је желудац јестива и руке прстења. На теби је топло одело и бунду имаш, а ми, ако година изневери, немамо за шта ни опанке да купимо, камо ли да плаћамо порезе. Шта ће нам те железнице кад немамо пара да се возимо на њима, шта ће нам убошки домови, кад нам је проваљен кров над главом и кад нам кроз кућна брвна ветар проноси“...

Мисле тако сељаци једнако сви, и лукаво жмиркају очима у доктора, док он раскопчава крути оковратник под вратом, показује рутава прса и, сит, одише тешко.

На кућном тавану прокриви се петао, а месечина, зелена, уђе кроз окно у собу. Људи поћуташе тренутак па се сложено дигоше, поздравише бучно доктора и испадосше у ноћ. Још последњи није искорачио, а брат, црвен од ракије, затурен преко стола, нерасположен, рече гласно.

– Фала Богу те одоше, већ сам се уплашио да ће овде коначити.

Доктор Марић затражи чашу воде и парче шећера, прогута, погледа на сат и позва дремовну децу из запећка.

– Ето, – рече им – чика би отишао, а не би с вама честито ни речи поразговорио. А зато сам баш и потегао овамо... Колико ти је година? – обраћа се млађем и глади га нежно по коси.

– Сад ће о Благовестима девета – одговара мати место њега.

– Леп дечкић! – одушевљава се доктор Марић и говори брату и снахи: – Овог ћу вам одвести у град да направим од њега човека.

Брат задовољно чупка брк, даје главом знак пристанка, ма да би му у души било жао да се растави од детета. Ипак, далеко и нејасно осећање, да би на тај начин дете за увек збринуо, ослободио мотике и плуга, надјачавало је родитељски егоизам.

– Добро, баја, – одвраћа – немам ништа против, чим дете заврши школу.

– А, то не! – одбија одлучно загрејани доктор Марић. – Сутра он путује са мном и готова ствар... Што раније, то боље. После би ишло теже са васпиташем и искоренивањем рђавих навика примљених у селу... А, шта велиш ти, синовче?... Били са чиком *сутра* у град, или после завршене школе?

– Ја би' – одговара синовац рапаво и гледа у родитеље – ја би' сутра... Догодине!...

– Болешљив нам је нешто, – јави се снаха тужно – често болова, и баш сам вас хтела питати за лек.

– Како „болова“?... Одавна, или од скоро?

– Одавна. Све га боли. Час глава... Час грло, па по неколико дана не може да гута. Док се код друге деце грло зајапури, код њега пожути као восак.

– Није то ништа, – одговара доктор – то су обичне појаве код деце... Ђидо је ово, снашо!.. Је ли тако? – обраћа се благо синовцу.

– Мене, чико, и сада боли грло, – одговара мали.

– И сад?... Но, одмах ћемо видети – решава се доктор Марић. – Снашо, дај ми једну чисту кашику.

Док снаха претура по кухињи, доктор Марић опипава синовцу врат и дроби неке жлезде под прстима. Привлачи малог ближе светлости и завирује му у грло, гледа у ситне изрецкане зубе, у узан удубљен свод непца. Врти Марић сумњиво главом и још једном опипава

врат. Са његових прстију, брзином муње, оцртава се у мозгу једно сазнање које му, преко искрсле боре на челу, даје лицу израз забринутости. Као врстан, искусан лекар, зна он да се по тим знацима крије у организму детињем страшна болест и да је дете, данас или сутра, осуђено на свирепи крај.

– Са малим није добро, – рече брату – нек снаша изиђе напоље са децом, имам с тобом важан разговор.

Одлази снаха и деца, Марић закључава врата и наређује брату да застре чаршавом прозор. Гледа брат Марића, наслућује да нешто није у реду, снебива се и покушава да објасни. Али доктор енергично заповеда да се свуче. Скида брат послушно капут, затим полако раскопчава под вратом и скида кошуљу, разголићује сув погрбљен труп. Кожа бела, само му лице и врат црвени, опаљени од сунца и ветрова.

– И панталоне! – заповеда доктор нестрпљиво. – Само брзо, брзо!

Обрће Марић запрепашћеног брата, завирује му пажљиво у очи, у грло, опипава га код лакта, загледа му у нокте, удара га испод колена, заповеда да стане на једну ногу и затвори очи. Ишло је то мучно, брат је стално губио равнотежу и помагао се другом ногом да не падне. Презнојава се доктор Марић, оптрчава око брата као да би му хтео помоћи у неком тешком послу.

– Да ми кажеш искрено, – говори испрекидано брату – да ли си икад имао мушку болест?

Брат не схвата питање и гледа у доктора зачуђено.

– Шта се правиш луд, одговори кад те питам: да ли си имао кад болест... госпоцку болест, како би рекли ви на селу? – праскао је доктор и дрмусао брата.

– А, то?... Јесам некад – цедио брат после мучног домишљања.

– То је нечувено!... То је нечувено! – псовао је пригушено доктор Марић и секао погледом брата који се нишао на једној ноzi. – Марво, и ти да не потражиш лека, да не пишеш мени?... И где си само захватио ту гадост?...

– Хе, где? – одговара брат слободније и осорно, као да му је криво што га зато пита. – У рату сам добио... Да не идем по трећи пут на фронту... Ја и Павле Јовић. – „Ко је луд, – рече ми он – нек иде опет да изгуби главу, ја, бога ми, – а и ти ако ме послушаш – нећемо... Има ту у Тењу једна баба... Платиш јој форинту за малу болест, а за велику круну. Па сад бирај: фронт и погибију, или два месеца шпитаља у Бршадину и живу главу“. Премишљао сам свакојачко и отиш'о увече са Павлом баби. Било је код ње више жена, лечила их је тако травама од тих болести. Таква једна примила је мене и Павла. Наши другови оду на фронту и изгину у Галицији сви до једног, а ја и Павле сачувамо главе у шпитаљу.

– Боље би било да си отишао на фронт и погинуо! – хропће доктор Марић и брише знојно чело. – Ти и не знаш шта си учинио... Упропастио си себе, жену, своју де... – глас Марићев задрхта и прекину се. – Упропастио си пород све до деветог колена. Разумеш ли?... Буљи, буљи сад у мене. Ту ти ја не могу помоћи. Касно је! То што ти деца добијају гушобоље, што уњакају кроз нос, то је од тога, од те твоје недужне болести, која ће их зарана одвести у гроб, у – лудницу!

Брат је тренутак слушао, блед, слегнуо напослетку беспомоћно раменима и почео да навлачи кошуљу. Никако да разуме толику братову жестину и толико узрујавање. Хоће ваљда да проспе своју господску мудрост и покаже му како није узалуд спљискао половину грунта на школе. А доктора још више љути та братова равнодушност, то глупо, нехајно држаше. „Какав је, бога му, – мисли – као да нисмо истокрвна браћа. Он и ја! Њему је, изгледа, свеједно што му деца имају сифилис, ништа га то не забрињава“. Али њега, доктора Марића, који је годинама саљао о продужењу лозе, боли то и никако да се смири. Обузима га очај и лупа се немилосрдно по челу.

– А ја, идиот, – говори с горчином – заносио се како ћу ово твоје јаднице одвести у град, извући га из ове ја-

збине, из овог глиба, извести га на светлост да не скапа јадно и незнано међу вама, полудивљацима, а ето, ето!... Шта да радим сад?... – ломи доктор руке у недоумици и зауставља се у ходу на сред собе. – Наравно, после овог свега, од наше комбинације с малим нема ништа. Но, то би ми још требало! Лепо би ме мамица погледала...

– Па шта да радим сад? – пита брат изгубљено.

Ништа ти не могу рећи до сутра. Остави ме, иди па спавај, потребан ми је мир да се саберем... Ово је нервни потрес, наравно. Ко је могао очекивати овако што? Зар сам ја после двадесет година зато потегао овамо? Хајде, реци... Све вас треба у болницу, дабоме, а кућу затворити. Мандало преко врата...

Брат поћута, слегну још једном раменима, оде за врата. Пожеле брату тихо лаку ноћ и ишчезну преко прага.

Остаде доктор сам и његов бес порасте још више. Шкргутао је зубима и песницом добовао по столу. Ту, у овом случају, стварно није знао шта да учини. „Шта се ту може?“ – понављао је у себи и враћао полако душевни мир. Сео је за сто и дуго пиљио у једну тачку. Онда узео нотес и златним налив пером покушао да напише рецепт, препише брату и деци радикалне лекове. „Шта ће им то“, – поколебао се – „неће га умети користити и, уопште, ко зна да ли ће штети узимати? Да, да! Најбоље нек све вода носи, нек иде све као што је и досад ишло, нек се та жгадија угуши сама од себе, нашто продужавати зло“.

Умирен, скидао је Марић ципеле и лагано спуштао на земљу. Скинуо је капут, погледао на сат и бацио се полеђушке на постељу. Последња мисао, као заостали вал, прелете још једном преко њега, и он полугласно рече: „Ах, каква трагедија, каква трагедија! И тај пут и инспекција. Па онда, глупа и сентиментална жеља да дођем овамо. Ко је могао ово предвидети? Добро да није мамица са мном. Њу би зацело ударила капља. Целог живота страховала је да јој не донесем од пацијената неку инфекцију. Наравно, цео овај случај прећутаћу“.

У овом узбуђењу, за двадесет и пет година своје праксе, заборавио је Марић први пут да опере руке.

Осећајући неки професионални страх он се диже. Обуче се журно и, нечујно, на врх прстију као крадљивац, изиђе из куће, пробуди Мишка и заповеди да упрегне коње. Чека дотле доктор Марић, и одлази у дно двооришта под стари дуд, да сахрани тамо и последњу успомену из очинског дома. Шуката крава, која је преживала под стаблом, уплаши се од доктора и побеже на другу страну. „Ето“, – помисли Марић – „и марва им је таква као они, сељаци. Увек од неког страхују, зазиру, гледају на све с неповерењем и зато пролазе тако. То је то очајно народно незнање, мрак, од кога треба бежати безобзирно. Што пре из овог блата, из ове клоаке, у град, где је најгора служавка чистија од сеоске учитељице. Ето, то је тај „народ“ коме ми, интелектуалци, усиджане главе, романтици, у друштву при чашици вина, певамо песме и величамо га. А међутим, то је маса, безглава и безумна маса, која кроз хиљаде година није ни у чему коракнула напред, или бар показала такве тенденције. Ако ми ко још једном буде говорио о „идиличности“ села, зграбићу га за гушу. И још нешто: чим дођем кући, све ћу Козарце и Веселиновиће, те идеализаторе села које држим у библиотеци у златном повезу, бацити напоље“.

Кочијаш је упрегао коње и позвао доктора у фијакер. Лагано, у јутарње сумрачје, исклизио је фијакер из авлије. У том тренутку упалила се у кући светлост, неко је промолио главу кроз прозор и нешто промукло питао. Доктор се није ни осврнуо, већ је дао кочијашу знак да потера брже.

Валентина Вељић

ЗЕМЉА ОСТАВЉЕНА

(Петар С. Петровић, *Земља остављена*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона а.д, Београд, 1935)

Петар С. Петровић (1899-1952) је за разлику од свог имењака и презимењака, чувеног Његоша, писац који није нарочито познат данашњој читалачкој публици. За живота је писао за велики број значајних књижевних часописа попут „Српског књижевног гласника“, „Мисли“, „Летописа Матице српске“, „Прегледа“ и других. Овај аутор је сем тога превођен на немачки, бугарски, чешки, словачки. Реч је о свестраном писцу који се опробао како у писању прича, тако и у стварању романа и драма. Неправедно су га заобишле историје српске књижевности и антологије, али у мноштву одличних писаца није увек лако направити избор ког писца уврстити у друштво великих.

Земља остављена Петра С. Петровића објављена 1935. године је збирка од пет новела: „Земља остављена“, „Ослобођење Косте Шљуке“, „Спасоносни воз“, „Породични живот“ и „Доктор Марић“.

Јунаци ових пет новела су скромни, несрећни, сиромашни људи који живе мучним животом и који се боре да опстану, иако у кући немају ни „крушне мрве“. Такав је Андрија из новеле, по којој цела збирка носи име, искрен, племенит и не љути се на оца који на самрти одлучује да целу кућу остави старијем сину јер је имање исувише мало да би се делило. У опису овог јунака осећа се пишчева субјективност. Писац при сликању свих својих јунака које срећемо у збирци, користи у већини

случајева индиректну карактеризацију, али, има и примера директне карактеризације као што је то у новели „Ослобођење Косте Шљуке“ где поред индиректне карактеризације ликова, користи и експлицитни поступак карактеризације књижевног лика. Лик Андрије, на пример, он гради врло вешто и то путем сликања његових поступака према другим јунацима, затим помоћу дијалогских секвенци које овај јунак изговара, потом путем унутрашњих монолога из којих сазнајемо шта Андрија осећа пре и после очеве смрти, о чему размишља, чега се боји и за шта стрепи. На самом почетку новеле упознајемо се са Андријиним ликом и тешким болом који му је стекао душу. Андрија би најрадије изашао из своје коже и побегао од свега па се зато и завукао у сено да не би гледао оца на смрти. Он осећа бригу савести због очевеог повређивања у сечи дрва, мада он заправо ни за шта није крив. Поред позитивних ликова, као што су Андрија из „Земље остављене“ и Драгић у „Спасоносном возу“ и други, у ових пет новела срећемо и изразито негативне јунаке, попут Драгићевог ујака који је оличење егоизма, набуситости, нељудскости и бескрупулозности, затим газда-Исе (Земља остављена), Раде-та Шпановића из новеле „Ослобођење Косте Шљуке“. Поступком контрастирања, стављајући их уз позитивне јунаке, злог ујака уз Драгића и Драгићеву мајку, газда-Ису уз Андрију, писац још више истиче њихову опаку нарав. У књизи се појављују и женски ликови, али дати овлаш, више као сенке својих мужева, само су удовица Марта и њена снаха Беата, обе из новеле „Породични живот“, добиле више места у књижевном простору ове збирке.

Збирку, не случајно, отвара прича „Земља остављена“ по којој је књига добила име. Већ у првом делу новеле сусрећемо се са мотивом смрти, отац главног јунака Андрије је на смрти, након овог мотива у другој целини новеле дат је мотив људске похлепе оличене у поступцима газда-Исе.

Близина смрти осећа се у свакој од пет новела, она се догађа или непосредно пред читаоцем, или се помиње нечија ранија смрт, а у неким причама она је дата као могући исход догађаја. Петровићев сељак од земље живи, али и у земљу одлази након смрти.

„Ослобођење Косте Шљуке“, друга по реду у збирци, прича је о човеку који се након рата, у ком је морао да ратује за Аустроугарску, враћа у родни крај и тамо затиче испремештани ред ствари, све је испретурано, ишчашено, кућа коју је оставио куму на чување сва је оронула, кум није онај човек са којим се растао пре рата. Превара кума дошљака коме је Коста помогао кад је био у тешкој материјалној ситуацији, буди у Кости жељу да му се освети и да му сам пресуди. Он попут Раскољникова секиром тражи правду јер друге правде нема. Читалац се због тога све време налази на његовој страни, злочин је једино могуће решење.

Новелу „Спасоносни воз“ везују извесне сличности са новелом „Земља остављена“. Сам почетак новеле најављује мучну атмосферу:

Сава, од дугих јесенских киша набујала, разлила се преко поља и шума. Из непрегледне водурине извлачи се месец, леден и ни мало леп

Драгић гони чамац, претоварен дрвима из забране, весла нечујно, боји се лугара, нема ни седмице како је одлежао у затвору због шумске штете. Ветар дува, котрљају се крупни таласи, прете да затопе чамац. Држи се Драгић ивице шуме да у случају незгоде успуже на прво стабло¹

„Водурина“ би овде могла у исто време бити аугментатив јер је реч о огромној набујалој води која умало да савлада главног јунака у чамцу, али је вероватно употребљена и у пежоративно-симболичном значењу и има функцију најаве недаћа које ће снаћи главног јунака ове приче – Драгића Самарцију.

Поново се појављује мотив родитеља на самрти, овога пута у питању је болесна мајка. Осећање безизлазности, мучан живот понекад је тежи од смрти. „Спасоносни воз“ је новела која се састоји од три целине. У првом делу се упознајемо са двоје главних јунака новеле, Драгићем и његовом мајком, атмосфера надолazeће смрти и тешког сиромаштва насликана је вештим описом. У другом делу новеле писац својим пером зумира мучан сусрет Драгићеве мајке и њеног брата од кога су приморани да позајме новац за лечење. У трећем делу приче Петровић јунаке смешта у Загреб у који одлазе возом за који верују да им је једини спас.

Загреб није насликан лепшим тоновима, него село из кога су отпутовали. Дат је у суморним бојама, обавијен маглом, а посвуда је влага која се „увлачи у кости“, ту су људи који на њих гледају као на нешто што им наружује град. Једини контраст и светло у односу на таму Загреба представља Личанин који им помаже. И мајка и Драгић су људи који ником нису потребни, који су сувишни, још једни у низу таквих ликова у српској и светској књижевности.

Новела има отворен крај и читалац не добија одговор да ли је то заиста био спасоносни воз као што би се могло закључити на основу њеног наслова.

Петровић у својим новелама користи реалистички поступак, а приповедање је у трећем лицу свезнајућег приповедача, уз обилато коришћење и врло успешно изведену употребу дијалога који делују животно и природно, као и употребу индиректног и директног унутрашњег монолога. Петровић, попут Андрића, у приповедању с времена на време напушта спољну перспективу и постепено прелази на унутрашњу, на сликање мисли и осећања својих јунака. На тај начин он се ставља у позицију својих јунака и тада се осећа извесна субјективност и пристрасност у његовом приповедању.

Петровићев стил краси вешта дескрипција, његови описи нису нарочито дуги, али је избор детаља при опи-

сивању врло ефектан и целисходан. Тако и је при описивању Драгићеве собе, у новели „Спасоносни воз“ ставио акценат на детаље: црн кревет, поцепану рубенину, дроњав покривач, трулеж. Све то одаје утисак сиромаштва, запуштености, уопште једног пропадања, гашења огњишта. Атмосферу пропадања и општег урушавања снажно појачава следећа слика, није само руинирана кућа, већ се и мајка главног јунака налази на ивици пропасти и смрти. Опис запушеног дома присутан је и у новели „Ослобођење Косте Шљуге“. Док се читалац креће кроз текст, затиче сеоске пејзаже, оронуте и запуштене куће сликане споља и изнутра, град обавијен маглom и пун влаге. Петровићева дескрипција има улогу дочаравања тешког емотивног стања јунака, његове зле судбине, карактеризације књижевног јунака, као и функцију сугерисања једне суморне атмосфере.

Приликом описивања јунака он се фокусира на сликање психолошких стања, њихових патњи, страхова, љубави, мржње, бола због свеprisутне неправде, жеље за осветом, отржењења, уз ретке описе њихове спољашњости дате, углавном, у виду скице. Овакав манир у писању прозе карактеристичан је за период у коме је Петровић стварао, а то је прва половина двадесетог века.

Новела „Породични живот“ има две целине, у првом делу приче Петровић слика живот на селу удовице Марте која остаје сасвим сама, заборављена од сина Марка, након његовог одласка у Београд и женидбе. У другој целини писац своје јунаке смешта у Београд, у исти дом, и ставља акценат на троугао односа мајка-син-снаја. Сукоб различитих погледа на свет припадника сеоске и градске средине дат је врло ефектно, углавном кроз однос свекрва-снаја, док се син налази у процепу као дошљак, полусељак-полуграђанин, који покушава да прихвати нов начин живота. Узроци неслагања између ове две јунакиње су како религијски, тако и генерацијски, а ту је присутна и типична борба свекрве и снаје око Мар-

кове љубави и пажње. Мотив зле снахе није присутан у облику у коме би снаха била оличење зла, али она, свакако, није у овој новели ни оваплоћење добра. Њен лик дат је тако да доминирају више тамне боје уз врло ретко додавање и светлијих нијанси како би њен лик деловао животније.

Петар С. Петровић у овој новели оштрицу своје критике усмерава на живот у граду који издалека посматран на први поглед изгледа привлачан, али је у својој суштини означен као нешто труло, као одрицање од Бога и од традиције. Чини се да је Петровић при описивању сељанке Марте пристрасан и да и он сам нагиње њеном начину виђења ствари. Али, писац има разумевања и за положај сина, који није примеран син, али је разапет између жене и мајке. Петровић има, мада мало мање, разумевања и за поступке снаје Беате јер је у једном тренутку Марта покушала да се умеша у у њихов брачни однос, што ће касније, по логици ствари, довести до неминовног продубљивања анимозитета у кући у коме сви заједно живе. Писац нам дочарава да он због такве разапетости пати, да се пропија и чак помишља на самоубиство.

– Немој сад и ти, мати, бога му, јер ћу пуцати у себе... Ја ово више не могу да издржим... Јесте ли ви зверови или жене, мајке?... Шта хоћете од мене? Зар ја немам права на живот?... Мучим се у оној канцеларији, теглим од јутра до мрака, носим увреде и понижења, а зашто? Зар за то да ме код куће дочека још већи пакао?²

Као и јунаке новеле „Спасоноснои воз“, тако је овога пута јунакињу Марту сместио у воз на крају новеле и послао на пут повратка на старо, на живот без трзавица, непремостивих сукоба, али, самотнички удовички живот, у ком ће бити одвојена од сина. У „Спасоносном возу“, а у још већој мери у „Породичном животу“, јуна-

ци се не сналазе најбоље ни у месту где су рођени, а још горе када из тог свог места одлазе тежећи бољем животу. У обе новеле, они нису срећни ни када су сами, а још мање када су заједно, што је проклетство људске природе. Породични живот је у истоименој новели приказан песимистички, као нешто што човеку не доноси очекивану срећу, већ га уводи у низ сукоба, несрећа, разочарања. У овој новели то је постигнуто како кроз приказивање сукоба, свађа и мучних трвења, тако и кроз исказе самих јунака у којима они саопштавају другима своје виђење живота у заједници, тако Марко у тренутку неподношљивог очаја бесан почиње да виче:

Кућа?... Проклет да је онај ко ју је први измислио... То је тамница, мучилиште, а не кров под којим би човек после напорног рада могао да одмори трудне кости! – викао је син, падао у све већи бес, као да је уживао што се може једном извицати, олакшати и пустити на вољу свему оном што је ко зна откада носио у себи.³

Радњу својих новела аутор смешта у село, било да је реч о славонском или српском селу, с тим што у неким од њих књижевни јунаци прелазе релацију село-град. Мотив путовања, одласка, дислоцирања књижевних ликова веома често се појављује на страницама Петровићеве збирке. Читалац не зна прецизно у које је време писац сместио радњу ових новела, само се у причи „Ослобођење Косте Шљуке“ може видети да се радња догађа након Првог светског рата. Можемо да претпоставимо да се остале временски могу везати за период између два рата када је и књига настајала.

Збирка новела *Земља остављена* сликовито прича о људима са села који трбухом за крухом напуштају родни крај и одлазе у градове, изузев новеле „Ослобађање Косте Шљуке“ где је узрок напуштања села рат. У новој средини они не налазе срећу, већина јунака трпи раз-

очарања, чак и они који су успели у каријери као доктор Марић из истоимене новеле, који је стекао углед у друштву па чак и помагао у операцији високе личности у Бечу, схвата да је у граду био само роб, било роб своје професије, било роб својих пацијената или своје жене, али као човек који није живео за себе. Писац новелу „Доктор Марић“, као и остале новеле у збирци, гради тако да преокретима изазове ефекат изненађења и држи пажњу читалаца. Након двадесет година од напуштања села он одлази у свој завичај, у почетку одушевљен и разнежен чак идеализује село, али га сазнање о опакој болести коју је његов брат добио из незнања а потом и остали чланови његове породице, потпуно слама и село он сада види у најмрачнијим бојама, као место примитивно, дивљачко, где су људи незналице и пуни неповерења.

Дакле, ни град ни село нису приказани идилично, мада је село, ипак, у Петровићевој визији задржало мало више присности међу људима у односу на град. И село и град, виђени издалека, па и из птичје перспективе, изгледају много лепше него када им се јунаци ових прича приближе и када схвате да ствари нису онакве каквима су их замишљали.

У свакој новели ове збирке један од књижевних ликова је и земља, и то остављена земља од главних јунака, на дужи или краћу период, било да је реч о земљи у смислу њиве, оранице, тла које треба обрађивати, или остављена земља као остављени завичај. Јунаци ових прича осећају носталгију и тугу због напуштања свог „грунта“ јер, ипак, осећају неку повезаност са земљом коју су орали, сећају се првих бразда које су у њој направили. Тако јунак новеле „Земља остављена“ пре напуштања земље и живота на селу има потребу да у њиви коју напушта направи последњу бразду како би му било лакше пред одлазак. Ова новела могла би имати и наслов „Последња бразда“.

Све новеле у овој збирци показују неоспоран таленат писца и све су уједначеног квалитета, са понављањем и варирањем истих или сличних мотива уз присуство истих типова јунака. Вешто грађење фабуле са обиљем преокрета, као и ефектно изведена психологизација књижевних јунака, уз функционалну дескрипцију, јесу препорука да се овај писац чита и данас. Један од задатака проучавалаца књижевности и јесте да нека мање звучна имена међу књижевним ствараоцима из прошлости представи данашњој читалачкој публици тако да она засијају пуним сјајем. А Петар С. Петровић то, свакако, заслужује.

---

¹ Петар С. Петровић, „Спасоносни воз“ у *Земља остиављена*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона а.д, Београд, 1935, стр. 70.

² Петар С. Петровић, „Породични живот“ у: *Земља остиављена*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона а.д, Београд, 1935, стр. 119.

³ Петар С. Петровић, „Породични живот“ у: *Земља остиављена*, издавачко и књижарско предузеће Геца Кона а.д, Београд, 1935, стр. 120.

О писцима:

Лазар Поповић

Милутин Миланковић
Кроз царство наука, 1950.

Милан Вукасовић
Приповећке и басне, 1933.

Анђелија Л. Лазаревић
Лућана, 1926.
Паланка у планини, 1926.

Јулка Шарес Ђорђевић
Једно дописивање, фрагменти романа, 1932.
Осећање и ојажања, 1935.

Стојан В. Живадиновић
Исход Озрена, 1923.
Дојађаји и људи, 1924.
Приповећке, 1934.
Приповећке, 1937.

Душан Радић
Три километра на сити, 1934.
Кроз животи, 1935.
На сито ојњева, 1935.
Живи ојан, 1937.
Тако ми планинци, 1939.
Сеоске приповећке, 1942.

Владан Стојановић Зоровавелъ
Низ ветар, 1994.

Петар С. Петровић
Година дана, 1930.
Земља остављена, 1935.
Деца у селу и граду, 1935.
С пролећа, 1952.

821.163.41-1

ПРИЧА : часопис за причу и приче о причама / главни уредник Слободан Стојадиновић ; одговорни уредник Славољуб Марковић. – год. I, бр 1 (новембар 2007). – Београд (Гандијева 167-177) Књижевно друштво „Свети Сава“, 2007 (Ниш : СВЕН). 21 cm.

Тромесечно

ISSN 1820-5909 = Прича

COBISS.SR-ID 144590860